

10

КИЇВ-1972

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXIV з'їзд КПРС про зміцнення Радянської держави
- Співдружність воїнів різних національностей СРСР у боях за визволення України
- Братерські зв'язки України та Казахстану
- Досягнення Радянської Естонії
- Історія грошового ринку України XVI ст.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Г. М. Окладной*. XXIV съезд КПСС об укреплении Советского государства и дальнейшем развитии социалистической демократии. *Навстречу 50-летию образования СССР*. *О. В. Моисеев*. Содружество воинов разных национальностей СССР в боях за освобождение Украины (1943—1944 гг.). *Алтай Сармурзин*. Братские связи Украины и Казахстана. *А. К. Панкеев, Э. Я. Матров*. Достижения Советской Эстонии. *Материалы Всесоюзной конференции «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР»*. *М. Т. Беляский*. Из опыта изучения и пропаганды памятников Великой Отечественной войны. *Ф. М. Непийвода*. Увековечение памятных исторических мест на Черкашине. *Н. Ф. Котляр*. История денежного рынка Украины XVI ст. в письменных памятках того времени. Сообщения. *А. В. Хидекели*. Партийно-советская печать Украины в борьбе против буржуазных националистов в период образования и конституционного оформления СССР (1922—1924 гг.). *Е. Н. Цигульская*. Большевистские фракции Советов Юга Украины в 1917 г. *П. Я. Скотаренко*. Борьба В. И. Ленина против оппортунистов, за партию нового типа в начале нового революционного подъема. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *G. M. Okladnoi*. The XXIV Congress of the CPSU on Consolidation of the Soviet State and Further Development of Socialist Democracy. *On the 50th Anniversary of the USSR Formation*. *O. V. Moiseev*. Cooperation of Soldiers of Different Nationalities of the USSR in the Battles for Liberation of the Ukraine (1943—1944). *Altai Sarmursin*. Fraternal Relations of the Ukraine and Kazakhstan. *A. K. Pankseev, E. Ya. Matrov*. Achievements of Soviet Estonia. *Proceedings of All-Union Conference "On Experience in Writing History of Towns and Villages, Factories and Plants, Collective Farms and State Farms of the USSR*. *M. T. Belyavsky*. From the Experience of Study and Propaganda of the Great Patriotic War Monuments. *F. M. Nepiyvoda*. Immortalization of Memorable Historic Places in the Cherkassy Region. *N. F. Kotliar*. History of the Ukraine Money Market of the XVI Century in the Manuscripts of That Time. Communications. *A. V. Khidekeli*. Party-Soviet Press of the Ukraine in the Struggle Against the Bourgeois Nationalists in the Period of Formation and Constitutional Registration of the USSR (1922—1924). *E. N. Tsigulskaya*. Bolshevik Fractions of the Ukraine South Soviets in 1917. *P. Ya. Skotarenko*. V. I. Lenin's Struggle against Opportunists for the Party of a New Type in the Beginning of a New Revolutionary Rise. Notes. Returning to Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documents and Materials. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (зобов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЖОВТЕНЬ

№ 10 (139)

1972

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Г. М. Окладной — XXIV з'їзд КПРС про зміцнення Радянської держави і дальший розвиток соціалістичної демократії 3

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- О. В. Мойсеев — Співдружність воїнів різних національностей СРСР у боях за визволення України (1943—1944 рр.) 13
Алтай Сармурзін (*Алма-Ата*) — Братерські зв'язки України та Казахстану 21
О. К. Панкеев (*Таллін*), Е. Я. Матров (*Таллін*) — Досягнення Радянської Естонії 30

Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»

- М. Т. Белявський (*Москва*) — Про досвід вивчення і пропаганди пам'ятників Великої Вітчизняної війни 38
Ф. М. Непійвода (*Черкаси*) — Увічнення пам'ятних історичних місць на Черкащині 43

* * *

- М. Ф. Котляр — Історія грошового ринку України XVI ст. в тогочасних письмових пам'ятках 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. В. Хідекелі — Роль партійно-радянської преси України у викритті буржуазного націоналізму в період утворення і конституційного оформлення СРСР (1922—1924 рр.) 56
О. М. Цигульська (*Кіровоград*) — Більшовицькі фракції Рад Півдня України в 1917 р. 63
П. Я. Скотаренко (*Харків*) — Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти опортуністів за партію нового типу на початку нового революційного піднесення 70

ЗАМІТКИ

- І. Ф. Джабраїлов (*Баку*) — Сторінки братерської дружби азербайджанських та українських колгоспників 81
А. Ф. Гордеев — Культурно-масова робота комсомолу Донбасу в 1943—1945 рр. 86
М. В. Гагаєв (*Тбілісі*) — Кременчуцька дивізія народного ополчення в боях за Батьківщину 90
В. М. Нем'ятій — Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо — осінь 1942 р.) 93
Ж. А. Алшымбаєв (*Джамбул Каз. РСР*) — З історії гірничохімічного комбінату «Каратау» 97
Є. І. Копкіна — Робітниця України в діяльності ленінської «Правди» 100
А. А. Стрілко — Про громадське життя українських іммігрантів у Бразилії наприкінці XIX — на початку XX ст. 103

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- І. Я. Мірошников (*Харків*) — Про оцінку програми «Російської соціально-революційної групи робітників» у Харкові 110

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. Ф. Дмитроченко (*Харків*) — Виховання учнів технікуму на революційних традиціях 116

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- А. С. Василенко — Історіографія народних музеїв України 118

НАШ КАЛЕНДАР

- М. Ф. Мінаєв (*Севастополь*) — До 50-річчя шефства комсомолу над Військово-Морським Флотом 125
В. Я. Іщенко (*Коломия*) — 70-річчя загального страйку сільськогосподарських робітників у Східній Галичині 128
С. І. Комарницький (*Чернівці*) — До 30-річчя Хотинського підпілля (1941—1942 рр.) 131

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- М. М. Лемещук — Визволителі Харкова — захисникам Ленінграда 134

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. К. Григоренко (*Москва*) — Висвітлення в радянській історіографії боротьби робітничого класу за створення матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства в роки першої п'ятирічки 135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. О. Буцько, Я. М. Серіщев — Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації 138
В. С. Михайлюк, П. С. Назимко — В. О. Сулемов. Союз молодых борцов 140
С. Т. Наконечний (*Вінниця*) — Вопросы общественных наук. Некоторые вопросы методики преподавания истории КПСС 142
М. М. Бондар — Археология Украинской РСР. Том первый 143
І. М. Бречак — Войцех Сулевський. Рейд Вершигори 145
Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*) — Е. М. Косачевская. М. А. Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века 147
В. М. Зайцев — Г. Зибіна, Қ. Жолковський. Арабський Схід: боротьба проти імперіалізму 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. І. Головченко — В. І. Ленін — творець СРСР 150
С. К. (*Чернівці*) — Науково-теоретична конференція в Чернівцях 152
І. П. Максимук (*с. Куснище Любомльського району Волинської області*) — Науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю утворення СРСР 152
О. М. Хропач (*Херсон*) — 100 років на службі народу 152
Д. А. Завгородній (*с. Сміла Роменського району Сумської області*) — Народний музей в с. Смілому на Сумщині 154
О. О. Махнюва (*Сімферополь*) — Про нові плитові могильники Південного узбережжя Криму (1965—1969 рр.) 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Қалениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *О. М. Медведєва*

БФ 01773. Здано до складання 27.VIII 1972 р. Підписано до друку 12.X 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,77. Зам. К-117. Тираж 8927. Ціна 40 коп.

Статті

Г. М. ОКЛАДНОЙ

XXIV З'їзд КПРС ПРО ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно втілює в життя ленінський план комуністичного будівництва. «Боротьба за побудову комунізму,— сказано в резолюції XXIV з'їзду КПРС,— невіддільна від всебічного розвитку соціалістичної демократії, зміцнення Радянської держави, удосконалення всієї системи політичної організації суспільства»¹.

Комуністична партія постійно підкреслює значення соціалістичної держави у розв'язанні завдань комуністичного будівництва. Без налагодженого чітко діючого на всіх ділянках державного апарату неможливе ефективне керівництво складними процесами суспільного життя. Основним знаряддям будівництва комунізму є Радянська, соціалістична загальнонародна держава. «Розвиток Радянської держави і соціалістичної демократії,— говорив Л. І. Брежнев,— ми розглядаємо насамперед як могутній засіб для досягнення нашої головної мети — побудови комунізму»².

Комуністична партія провадить значну і різнобічну роботу по дальшому зміцненню Радянської держави і вдосконаленню всієї політичної організації нашого суспільства. У своїй діяльності у цьому напрямку вона керується марксистсько-ленінським вченням, заповідями Володимира Ілліча Леніна. В. І. Ленін, узагальнивши революційний досвід, розвинув і конкретизував вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про державу. Він виступив творцем, організатором і керівником першої в історії держави нового типу — Республіки Рад.

Ще у серпні — вересні 1917 р. В. І. Ленін написав працю «Держава і революція». В ній він проаналізував ту політичну організацію, якою робітничий клас після своєї перемоги повинен замінити буржуазну державу, значну увагу приділив характеристиці суті нової, пролетарської держави та її завданням. У післяжовтневих працях Володимира Ілліча «Про державу», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру про-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228.

² Л. І. Брежнев. Справа Леніна живе й перемагає. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 квітня 1970 року, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, К., 1970, стор. 33.

летаріату (I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р.)», «Чергові завдання Радянської влади», «Краще менше, та краще» та інших знайшло дальший розвиток вчення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну державу, про керівну роль робітничого класу і його союз з селянством, про Ради як органи народовладдя, про провідну роль Комуністичної партії у завоюванні і зміцненні диктатури пролетаріату. Так, в «Чергових завданнях Радянської влади» В. І. Ленін показав, що перше завдання партії полягало в тому, щоб переконати більшість народу в правильності її програми і тактики; друге завдання — завоювання влади і придушення опору експлуататорських класів, а з жовтня 1917 р. на чергу постало третє завдання — завдання управління, втілення в життя великих цілей і принципів перемігшої революції, створення політичних та економічних передумов побудови соціалізму. «Суть соціалізму, вчив Ленін, — сказано в тезах Центрального Комітету КППРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — полягає в переході засобів виробництва у власність народу, у заміні капіталістичної системи господарства виробництвом за загальним планом в інтересах усіх членів суспільства. Такий перехід нездійснений без демократичної організації усіх сил трудящих, без їх активної участі в діяльності держави. Соціалізм передбачає роботу без капіталістів, при найсуворішому контролі над мірою праці і споживання з боку держави та громадських організацій»³.

Захистивши і творчо збагативши вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін довів, що диктатура пролетаріату є результатом певних об'єктивних умов історичного розвитку суспільства, що «Розвиток вперед, тобто до комунізму, йде через диктатуру пролетаріату і інакше йти не може, бо *златати опір* експлуататорів-капіталістів більше нікому і іншим шляхом не можна»⁴. Володимир Ілліч при цьому підкреслював, що диктатура пролетаріату не є закінчення класової боротьби, а є продовження її в нових формах. Диктатура пролетаріату є особлива форма класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих⁵.

У діяльності Комуністичної партії, у працях В. І. Леніна особливе місце займає обґрунтування союзу робітничого класу з селянством. Він писав: «Тільки пролетаріат, — в силу економічної ролі його у великому виробництві, — здатний бути вождем *усіх* трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а дужче, ніж пролетарів, але які не здатні до *самостійної* боротьби за своє визволення»⁶. Але, щоб виконати це всесвітньо-історичне завдання, робітничий клас сам повинен бути організованим, і це завдання організації виконує марксистсько-ленінська партія. «Тільки політична партія робітничого класу, тобто комуністична партія, може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, який один може протистояти неминучим дрібнобуржуазним хитанням цієї маси, неминучим традиціям і рецидивам професіоналістської вузькості або професіоналістських пересудів серед пролетаріату і керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами. Без цього диктатура пролетаріату нездійсненна»⁷.

³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 17.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 419.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 365.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 215.

Видатною заслугою В. І. Леніна є те, що узагальнивши досвід Паризької комуни, трьох російських революцій, він розкрив історичне значення Республіки Рад — держави нового типу, незмірно більш демократичнішої, ніж будь-яка буржуазно-парламентарна республіка. Це відкриття було дальшим розвитком марксистського вчення про демократичну республіку типу Паризької Комуни.

Відзначаючи, що Ради — це російська форма пролетарської диктатури⁸, В. І. Ленін підкреслив і їх міжнародне значення. Проте він не вважав Ради єдиною і обов'язковою для інших країн державною формою диктатури пролетаріату. В інших історичних умовах, в залежності від тих чи інших особливостей розвитку, конкретної розстановки класових сил, ступеня гостроти і глибини класових протиріч, співвідношення сил на міжнародній арені, можливо і неминуче виникнення й інших державних форм диктатури пролетаріату. Історичний досвід розвитку ряду країн, які стали на шлях соціалізму, повністю підтвердив це ленінське положення.

В. І. Ленін розглядав пролетарську державу як могутню зброю революційної перебудови економіки на соціалістичних началах. Головним завданням пролетаріату і керованого ним біднішого селянства в усякій соціалістичній революції «є позитивна або творча робота налагодження надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин, які охоплюють планомірне виробництво і розподіл продуктів, необхідних для існування десятків мільйонів людей»⁹. Саме радянський тип держави відкрив для трудящих і пригноблених мас можливість взяти найдіяльнішу участь у самостійному будівництві нового суспільства.

Історична заслуга Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніном полягає в тому, що вона озброїла радянський народ науковим планом побудови соціалізму, який враховував економічні та соціальні умови країни. Ленінські ідеї передбачали індустріалізацію країни, соціалістичне кооперування сільського господарства, проведення культурної революції. Курс на будівництво соціалізму партія, робітничий клас відстояли і провели в життя в запеклій боротьбі з недобитками повалених експлуататорських класів, з капіталістичними елементами в місті і на селі, з «лівими» і правими опортуністами. Велике значення мав ідейний і політичний розгром троцькізму, який сіяв невір'я в сили робітничого класу СРСР, твердячи, що без попередньої перемоги пролетарської революції на Заході перемога соціалізму в нашій країні неможлива.

В. І. Ленін бачив одним з головних завдань партії і Радянської держави залучення до управління державою широких народних мас. Авангард, тобто партія, говорив Ілліч, «лише тоді виконує завдання авангарду, коли він уміє не відриватися від керованої ним маси, а дійсно вести вперед усю масу»¹⁰. Саме у зміцненні зв'язків з народом партія бачила одне з своїх найважливіших завдань.

Організація і управління в соціалістичному суспільстві спираються на ленінський принцип демократичного централізму, який передбачає органічне поєднання єдиного, централізованого, планового керівництва господарством і соціально-культурним будівництвом з розвитком місцевої ініціативи.

В. І. Ленін всебічно розробив питання про національно-державні відносини в умовах диктатури пролетаріату. В основі діяльності Радянського уряду в галузі національного питання з перших днів його

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 231.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 206—209.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

існування були покладені ленінські принципи: самовизначення і рівноправність націй. Вождь партії особливо вказував на необхідність завоювання повного довір'я з боку пригнічених народів, підкреслював велике міжнародне значення правильного розв'язання національного питання в Радянській країні. «Це,— писав він,— світове питання, без перебільшення світове. Це позначиться на Індії, на Сході, тут шуткувати не можна, тут необхідно бути 1000 раз обережним»¹¹. Він безпосередньо спрямовував будівництво соціалістичної державності, подавав велику допомогу комуністам усіх республік. Під керівництвом Леніна було створено багатонаціональну соціалістичну державу СРСР, добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя. **«Утворення багатонаціональної соціалістичної держави,— сказано в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— видатний результат революційної творчості всіх радянських народів на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії»**¹².

У Звітній доповіді Центрального Комітету XXIV з'їздові партії Л. І. Брежнев зазначав, що в історії нашої держави утворення СРСР своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце. Він підкреслив визначну роль усіх націй і народностей країни, і насамперед, російського народу у цьому процесі¹³.

Ленінський принцип поєднання загальносоюзних інтересів з інтересами республік знайшов відбиття в побудові самих органів державної влади і управління Союзу РСР. Відомо, що вищий представницький орган країни — Верховна Рада СРСР — складається з двох рівноправних палат — Ради Союзу і Ради Національностей. Така структура вищого органу влади забезпечує відбиття у законах, що він приймає (народногосподарських планів, бюджету), як загальних інтересів всіх народів країни, так і специфічних інтересів союзних і автономних республік, зв'язаних з їх національними особливостями. Будь-який загальносоюзний закон, народногосподарський план, державний бюджет СРСР вважаються прийнятими тільки в тому разі, якщо вони затверджені в кожній з палат. В цьому — одна з гарантій прав національно-державних утворень Союзу РСР.

Яскравим свідченням поєднання цих інтересів є Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., які передбачають дальший всебічний розвиток як Союзу в цілому, так і кожної республіки зокрема. «Треба і далі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з загальних інтересів Радянської держави,— сказано в резолюції XXIV з'їзду КПРС,— а також зважаючи на умови розвитку кожної з республік, які його утворюють, послідовно добиваючись дальшого розквіту всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення»¹⁴.

Демократичні начала радянського федералізму знайшли необхідне відбиття і в структурі інших загальносоюзних органів. Так, до складу Президії Верховної Ради обирається 15 заступників Голови Президії —

¹¹ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 321.

¹² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 9.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 86.

¹⁴ Там же, стор. 228.

по одному від кожної союзної республіки; до складу уряду входять [за посадою] голови Рад Міністрів союзних республік, до складу Верховного суду СРСР — голови Верховних судів Союзних республік.

Принцип поєднання союзних і республіканських інтересів знаходить відбиття також і в системі радянського законодавства.

За минулі роки під керівництвом партії було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, дальшого поступового зближення націй і народностей нашої країни.

За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, основу монолітності якого складає спільність економічних, політичних, ідейних інтересів, система соціалістичної демократії.

Справжній демократизм і рівноправність націй і народностей в СРСР знаходять прояв і в участі представників різних національностей в управлінні державою. Свідченням цього є той факт, що на останніх виборах до Верховної Ради СРСР було обрано депутатами представників 62 національностей, депутатами Рад всіх ланок — понад 100 національностей¹⁵. Торжество ленінської національної політики, розв'язання в Радянському Союзі національного питання — одного з найгостріших, найважчих питань суспільного життя, як говорив Л. І. Брежнев, — «це справа величезного значення, великий крок у соціальному розвитку людства»¹⁶.

В результаті перемоги соціалізму, з ліквідацією експлуататорських класів і зміцненням соціалістичних виробничих відносин, диктатура пролетаріату зазнала змін: у неї відмерла функція придушення експлуататорських класів, всебічно розвинулись господарсько-організаторська і культурно-виховна функції. Соціалістична держава вступила в новий період свого розвитку. Вона перетворюється в політичну організацію всього народу — загальнонародну соціалістичну державу при керівній ролі робітничого класу на чолі з його авангардом — Комуністичною партією. Перетворення Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Ради депутатів трудящих також відбило процес переростання пролетарської демократії у всенародну соціалістичну демократію.

У програмних документах Комуністичної партії, рішеннях XXIV з'їзду КПРС науково обгрунтовано положення про те, що в процесі комуністичного будівництва роль соціалістичної держави все більш зростає. Як відзначав у Звітній доповіді Центрального Комітету XXIV з'їздові партії Л. І. Брежнев, партія провела «значну і дуже різнобічну роботу по дальшому зміцненню Радянської держави і вдосконаленню всієї політичної організації нашого суспільства»¹⁷. В нашій країні понад 2 млн. депутатів Рад депутатів трудящих і 25 млн. добровільних їх помічників управляють справами всієї нашої загальнонародної держави знизу доверху.

Виражаючи волю народу, загальнонародна держава покликана виконувати найважливіші функції: господарсько-організаторську, культурно-виховну, забезпечувати громадський порядок, охороняти права та свободи радянських громадян, соціалістичний правопорядок і соціалістичну власність, виховувати народні маси в дусі свідомої дисципліни і комуністичного ставлення до праці, надійно гарантувати оборону і безпеку країни, розвивати братерське співробітництво з соціалістични-

¹⁵ «Правда», 18 серпня 1972 р.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Справа Леніна живе і перемагає, стор. 31.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 88.

ми країнами, відстоювати справу загального миру і підтримувати нормальні відносини з усіма країнами.

Радянський народ зробив за останні роки великий крок вперед у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у зміцненні могутності країни і підвищенні добробуту народу. Як відзначав на XXIV з'їзді партії Л. І. Брежнев, «У галузі економічної політики лінія партії — це лінія на поліпшення умов життя радянського народу. Не знижуючи уваги до розвитку важкої промисловості, і в тому числі її оборонних галузей, партія висуває як головне практичне завдання всієї господарської роботи істотне підвищення добробуту трудящих»¹⁸. В цьому положенні висловлена найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі.

Зростання матеріального добробуту і культурного рівня народу при соціалізмі — це не тимчасове, перехідне явище, а закономірність нового соціалістичного суспільного ладу. Враховуючи цю закономірність, піклування про поліпшення життя радянських людей завжди було і залишається в центрі уваги партії і Радянської держави. На XXIV з'їзді партії Л. І. Брежнев говорив, що підвищення добробуту трудящих — «це найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі. З перших днів Радянської влади наша партія і держава робили в цьому напрямі все, що могли»¹⁹.

У Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. намічено широку програму піднесення життєвого рівня, поліпшення умов праці і побуту радянських людей. Наша партія виходить з того, що підвищення добробуту трудящих стає все більш настійною потребою самого нашого господарського розвитку, однією з найважливих економічних передумов швидкого зростання виробництва.

Матеріальний добробут нашого народу зростатиме в дев'ятій п'ятирічці насамперед в результаті збільшення заробітної плати робітників і службовців та доходів колгоспників у міру зростання продуктивності праці і підвищення кваліфікації працівників. Згідно з Директивами за п'ятиріччя реальні доходи на душу населення підвищаться приблизно на 30%, а заробітна плата робітників і службовців у середньому на 20—22%, оплата праці колгоспників у громадському господарстві колгоспів — на 30—35%²⁰.

Курс партії на підвищення добробуту народу, як говориться у резолюції XXIV з'їзду КПРС, «визначатиме не тільки головне завдання дев'ятої п'ятирічки, а й загальну орієнтацію господарського розвитку країни на тривалу перспективу»²¹.

Накреслена XXIV з'їздом КПРС програма соціально-економічних заходів у галузі дальшого зростання життєвого рівня трудящих, спирається на міцну базу розвитку всіх галузей народного господарства. У Звітній доповіді XXIV з'їздові партії вказано, що, визначаючи підвищення добробуту трудящих як головне завдання, не можна підходити до цього спрощено. «Сила наших планів,— говорив Л. І. Брежнев,— запорука їх реальності в тому, що вони нерозривно зв'язують піднесення життєвого рівня з піднесенням суспільного виробництва, з підвищенням продуктивності праці»²².

¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 356.

¹⁹ Там же, стор. 47.

²⁰ Там же, стор. 307.

²¹ Там же, стор. 223.

²² Там же, стор. 48.

Створення матеріально-технічної бази комунізму вимагає постійного вдосконалення господарського керівництва і планування. Єдине, централізоване, планове керівництво господарством і розвиток широкої ініціативи колективів на місцях, єдиноначаліє і активність трудящих, матеріальне і моральне стимулювання праці — такі найважливіші взаємозв'язані і взаємодіючі принципи керівництва народним господарством, розроблені В. І. Леніним і розвинуті у рішеннях нашої партії і уряду. У резолюції з'їзду знайшли своє відбиття ці ленінські настанови: «З'їзд визнає за потрібне продовжувати лінію на вдосконалення управління народним господарством, на поліпшення планування. Треба підвищувати наукову обгрунтованість і збалансованість планів, оптимально поєднувати галузеве і територіальне планування, забезпечувати комплексне планування і розв'язання великих народногосподарських проблем. Підвищити відповідальність кадрів за виконання державних планів і завдань»²³.

Велике місце в діяльності партії займають даліше розгортання всіх форм ідеологічної роботи, політичне виховання мас і підвищення культурного рівня народу. На одному з перших місць в ідеологічній роботі партії стоїть виховання в радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці.

«Партія ставить завдання,— записано в Програмі КПРС,— виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»²⁴.

Вже перші роки п'ятиріччя дали щодо цього багато нового. Трудове змагання на честь 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік набрало справді всенародного характеру. Готуючись до знаменного ювілею, всі нації і народності великої Країни Рад демонструють свою непорушну братерську єдність, монолітну згуртованість навколо Комуністичної партії.

Важливою і відповідальною справою діяльності партії і держави, як відзначив XXIV з'їзд, є ідеологічна, пропагандистська і агітмасова робота. Адже ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда. Це зобов'язує наші кадри ще більше приділяти уваги до проблем теорії.

Партія надає великого значення удосконаленню радянського законодавства, зокрема регулюванню таких питань, як поліпшення охорони здоров'я народу, зміцнення сім'ї, даліше удосконалення трудових відносин, забезпечення охорони природи і раціонального використання природних багатств.

Розвиток Радянської держави і соціалістичної демократії невіддільний від зміцнення правопорядку і соціалістичної законності.

XXIV з'їзд відзначив, що «Центральний Комітет, Радянський уряд продовжували здійснювати заходи по зміцненню законності і правопорядку, вихованню громадян у дусі додержання законів і правил соціалістичного співжиття. Поліпшено діяльність міліції, прокуратури, судів»²⁵.

Серйозним завданням лишається боротьба із злочинністю. Вжито ряд заходів проти правопорушників із застосуванням мір покарання.

²³ Там же, стор. 226.

²⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 103.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

передбачених законами, але значна увага приділяється тому, щоб їх запобігти, не допустити їх.

XXIV з'їзд партії приділив значну увагу діяльності органів державної безпеки, які виховують своїх працівників у дусі ленінських принципів, неухильного додержання соціалістичної законності, в дусі пильності в боротьбі за захист радянського суспільства від дій ворожих елементів, від підступів імперіалістичних розвідок.

«Успішне розв'язання завдань, які стоять перед нами, передбачає чітку, злагоджену роботу **державного апарату**»²⁶, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді партії.

Непохитність нашої держави визначається не тільки економічною могутністю, але й міцним, який постійно удосконалюється державним апаратом, системою управління, впровадженням ленінського стилю роботи у всіх його ланках. Радянський апарат повинен працювати чітко, організовано, бути найбільш досконалим апаратом, вчив В. І. Ленін.

Шляхи удосконалення державного апарату, поліпшення стилю його роботи Ленін бачив у впровадженні наукових методів в справі державного управління, у заохоченні творчої ініціативи, залученні до роботи в органах влади широких мас, у розвитку гласності. У своїх останніх працях «Як нам реорганізувати Робсільінспекцію» і «Краще менше, та краще» В. І. Ленін, підкреслюючи особливе значення будівництва нового державного апарату, пропонував висувати для роботи в ньому кращих людей країни, вчити їх цієї відповідальної справи, вимагав рішуче боротися з проявами бюрократизму, виступав за поліпшення структури, удосконалення методів роботи і керівництва.

Керуючись вказівками Леніна, наша партія, як відзначив з'їзд КПРС, провела значну роботу щодо удосконалення державного апарату. Значну роль в цьому відіграли органи народного контролю, в роботі яких беруть участь мільйони робітників, колгоспників, службовців. Вони слідкують за діяльністю державних органів управління, ведуть боротьбу з проявами бюрократизму і формалізму, виступають проти паралелізму, проявляють нетерпимість до зловживань, стоять на сторожі законності і правопорядку.

Партія здійснює заходи щодо дальшої розробки наукових основ управління, поліпшення системи і структури державних органів, кращого налагодження наукової інформації і обліку соціологічних досліджень, що має велике значення для постановки назрілих проблем керівництва суспільними процесами.

XXIV з'їзд КПРС відзначив, що поліпшення роботи органів влади є постійним завданням партійних організацій. Відомо, що джерелом сили соціалістичної держави є нерозривний зв'язок з народом, залучення найширших мас до управління країною і суспільними справами. Особливе місце в системі політичної організації суспільства посідають Ради депутатів трудящих. Через Ради робітники, селяни, інтелігенція, всі трудящі об'єднуються у загальнонародну державу.

Ради депутатів по своїй природі глибоко інтернаціональні. Їх близькість і доступність всім соціальним групам і верствам нашого суспільства, підкреслюється в постанові ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення СРСР, дозволяє об'єднати навколо робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії багатомільйонні маси трудящих різних національностей. Як відзначив XXIV з'їзд КПРС, в результаті вжитих партією заходів стала більш активною і різнобічною діяльність Рад депутатів трудящих, посилюється контроль з їх боку

²⁶ Там же, стор. 89.

за станом справ на основних ділянках господарського і культурного будівництва. «З'їзд вважає,— записано в резолюції,— що Ради повинні ще повніше здійснювати свої функції, справляти дійовий вплив на розвиток економіки і культури, піднесення народного добробуту, наповнелівише займатися питаннями соціально-побутового обслуговування населення, охорони громадського порядку»²⁷.

За період, що минув після з'їзду, робота Рад значно активізувалася, а коло питань, які вони обговорюють на сесіях розширилося. Через Ради проходять школу управління мільйони трудящих. У минулому році на сесіях Рад в країні виступило близько 1,3 млн. депутатів. Ради систематично контролюють, як виконуються їх рішення і враховуються критичні зауваження всіма органами і організаціями.

У розв'язанні господарських і соціально-культурних завдань, у здійсненні контрольних повноважень Рад все більшу роль відіграють їх постійні комісії. Нині в країні діє 326 тис. таких комісій: до них обрано понад 1749 тис. депутатів. У своєму складі вони мають спеціалістів різних галузей, що дає змогу при допомозі численного активу розв'язувати найрізноманітніші питання господарського, соціального і культурного життя.

Виконками Рад, їх відділи і управління систематично звітують перед виборцями. У минулому році, наприклад, було проведено понад 230 тис. таких зборів, в яких взяло участь більше 42 млн. чоловік.

Ленінський принцип постійної участі мас у управлінні державою — основа діяльності Рад. За час, що минув після прийняття Конституції СРСР 1936 р., школу управління державою пройшли в Радах більше 22 млн. громадян²⁸.

Демократичний принцип радянської виборчої системи створює умови повного волевиявлення трудящих. Так, у виборах до Верховної Ради СРСР восьмого скликання у червні 1970 р. брало участь 153 млн. чол. (99,96% всіх виборців). Народовладдя в нашій країні здійснюється в самому повному розумінні. Адже депутатська діяльність у нас не є професією. Депутати — це робітники, колгоспники, інженери, лікарі, вчителі, вчені. Таким чином, вони самі, а через них і Ради постійно зв'язані з виборцями, з народом. А соціальний і національний склад депутатів служить гарантією того, що у своїй діяльності Ради висловлюють волю народних мас. Серед 1517 депутатів Верховної Ради СРСР — 481 робітник і 282 колгоспника. Серед депутатів місцевих Рад — 36,5% робітників, 28,8% колгоспників, 12,3% працівників науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Майже половина депутатів — жінки, більше чверті — люди у віці до 30 років²⁹.

Як відзначив на XXIV з'їзді партії Л. І. Брежнев, однією з важливих особливостей соціалістичного ладу є участь трудящих у управлінні суспільством не тільки через державні органи, а й через розгалужену мережу масових організацій трудящих — профспілки, комсомол та ін.

Здійснюючи політичне керівництво всіма організаціями трудящих, марксистсько-ленінська партія не командує ними, не підмінює їх. Її керівництво базується на переконанні і ідейному впливі. Воно спирається на повному довір'ї трудящих до політики партії, на визнанні її керівної і спрямовуючої ролі в політичній системі соціалізму, в будівництві комуністичного суспільства.

²⁷ Там же, стор. 228—229.

²⁸ «Правда», 18 серпня 1972 р.

²⁹ Там же.

Значну роль у залученні трудящих до управління справами суспільства відіграють професійні спілки, які налічують понад 93 млн. членів. Професійні спілки у нашій країні мають широкі повноваження. Вони беруть активну участь в управлінні народним господарством, у розвитку виробництва і підвищенні його ефективності; вони наділені великими правами у розв'язанні таких питань як прийняття і звільнення трудящих на роботу, заробітна плата, охорона праці, використання фондів підприємства.

Важливе місце в суспільно-політичному житті країни належить ВЛКСМ, яка об'єднує в своїх рядах 28 млн. юнаків і дівчат, чільне місце посідає споживча кооперація, яка налічує більше як 50 млн. членів з числа сільського населення, та інші громадські організації. В них радянські люди вчаться державного підходу до справи, піклуються про інтереси всього суспільства, про інтереси народу.

Успішне будівництво соціалізму і комунізму, зміцнення радянської держави і дальший розвиток соціалістичної демократії можливе тільки під керівництвом Комуністичної партії, яка тепер налічує у своїх лавах більше 14 млн. членів.

Комуністична партія і Радянський уряд проводять послідовну внутрішню і зовнішню політику, яка забезпечує високий авторитет СРСР, сприяє зміцненню позицій соціалізму, всіх прогресивних сил, справляє значний вплив на зміну міжнародного становища на користь миру і безпеки народів. «Наша зовнішня політика,— говорив Л. І. Брежнев,— інтернаціональна, бо інтереси радянського народу збігаються з інтересами трудящих мас в усіх країнах світу. Вона пройнята духом солідарності з революційними, прогресивними силами в усьому світі і являє собою активний фактор класової боротьби на міжнародній арені»³⁰. XXIV з'їзд високо оцінив зовнішню політику ЦК КПРС. Цілі радянської зовнішньої політики полягають у тому, щоб забезпечити, разом з іншими соціалістичними країнами, сприятливі міжнародні умови для побудови соціалізму і комунізму; зміцнювати єдність і згуртованість соціалістичних країн, їх дружбу і братерство; підтримувати національно-визвольний рух і здійснювати всебічне співробітництво з молодими державами, які розвиваються; послідовно відстоювати принципи мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, давати рішучу відсіч агресивним силам імперіалізму, врятувати людство від нової світової війни.

На липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький сказав: «Завдяки активній, цілеспрямованій діяльності Центрального Комітету нашої партії, Політбюро ЦК, Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева успішно втілюється в життя ленінська генеральна лінія зміцнення миру і міжнародної безпеки, Програма миру, розроблена XXIV з'їздом»³¹.

Радянський народ в переддень 50-річчя утворення Союзу РСР глибоко усвідомлює, що зміцнення єдності багатонаціональної Радянської держави, священної дружби народів Країни Рад — це їх найперший, найголовніший патріотичний та інтернаціональний обов'язок.

³⁰ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 50.

³¹ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

О. В. МОЙСЄЄВ

СПІВДРУЖНІСТЬ ВОЇНІВ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ СРСР У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943—1944 рр.)

У грудні 1972 р. трудящі Радянського Союзу, народи братніх соціалістичних країн, світовий комуністичний і робітничий рух, все прогресивне людство будуть відзначати 50-річчя утворення СРСР.

У результаті революційних перетворень, трудового і політичного ентузіазму всіх народів нашої країни вперше в світі було побудовано соціалістичне суспільство.

Необхідність згуртування рівноправних соціалістичних республік в єдину державу диктувалася завданнями захисту суверенності країни, їх господарського й культурного розвитку. Національні радянські республіки могли «відстояти своє існування і перемогти з'єднані сили імперіалізму, лише об'єднавшись в тисний державний союз»¹. Це ленінське положення яскраво підтвердилося під час Великої Вітчизняної війни.

«Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни,— зазначав Л. І. Брежнев 8 травня 1965 р.,— то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні неперорудимими узами братерства... Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, став одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»².

Ведучи запеклі оборонні бої на Україні в 1941 р., Червона Армія зірвала стратегічні задуми ворога, звела нанівець його плани «блискавичної війни» проти СРСР. Після розгрому гітлерівських військ на Волзі почалося масове очищення радянської землі від ворога. Перші населені пункти України були визволені вже наприкінці грудня 1942 р.

Частини і з'єднання 1-ї і 3-ї гвардійських і 6-ї армій швидко наближалися до східних районів Донбасу. Радянські воїни, представники багатонаціональної сім'ї народів СРСР, були охоплені могутнім наступальним поривом і навалюно йшли вперед. З хвилюванням читали в ті дні радянські воїни звернення до них Військової ради Воронежського фронту: «Товариші! Настав час визволення рідної Радянської України від німецьких поневолювачів. Це велике почесне завдання наша країна поклала на нас, бійців, командирів і політпрацівників Воронежського фронту... Славні воронежці! В боях під Воронежем ви показали взірці мужності, героїзму і відваги. Підніmemo ж вище честь Воронежь-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, М., 1954, стор. 557.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. I, К., 1971, стор. 132.

кого фронту новими бойовими подвигами, новими перемогами у боях за Радянську Україну!»³

Першими на українську землю вступили війська 1-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта В. І. Кузнецова.

19 грудня частини 41-ї гвардійської дивізії визволили с. Олексіївка Міловського району Ворошиловградської області, а 20 грудня воїни 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника В. П. Каруна визволили українські села Морозівку і Микільське того ж району. Так було покладено початок визволенню української землі⁴. В перші ж дні визволення України від окупантів радянські воїни проявили мужність і героїзм.

Уперті бої розгрілися за с. Новоспасівка Біловодського району Ворошиловградської області, яке 4 рази переходило з рук у руки. Велику мужність і стійкість за визволення цього українського села виявили рядові О. Іванов і М. Москвін. Після того, як через їх окопи пройшли ворожі танки, вони відкрили сильний вогонь з автоматів по німецькій піхоті, відтиснувши її від танків, і таким чином знищили 38 фашистів⁵. Трохи пізніше на українську землю вступили частини і з'єднання 3-ї гвардійської армії під командуванням генерала Д. Д. Лєлюшенка.

Вночі 29 січня 1943 р. підрозділи 50-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерала О. І. Белова форсували Сіверський Донець і визволили с. Давидо-Микільське. Перед наступом бійцям було зачитано звернення Військової ради армії: «Ми на кордоні змученої фашистами Радянської України. Український народ — наші брати і сестри, батьки і матері, рідні діти чекають з нетерпінням нашого приходу. Славні, мужні гвардійці! Ви чуєте стогін змучених дітей і стариків Донбасу, Дніпропетровщини, Київщини, всієї української землі! Вони благають вас, благородні радянські воїни: «Врятуйте нас від кривавих гітлерівських собак, які мучають нас!»⁶

У частинах і з'єднаннях армії прокотилась хвиля мітингів. На одному з них виступив червоноармієць Котькін: «Я мордвин. Разом з вами, брати українці, я прийшов визволяти Україну. Мені Україна так само дорога, як і вся Батьківщина. Хай усі знають, що мордвин хоробро бився за Україну! Так уперед же, бойові друзі, вперед гвардійці!»⁷

Великою моральною підтримкою для всіх воїнів були листи з тилу. Звернення народу до своїх захисників додавали їм нових сил, сприяли зміцненню морального духу і бойового пориву. В своєму наказі воїнам-узбекам трудівники Узбекистану писали: «Радянський Союз — це фортеця, яка має лише одні ворота і в них прорвався розбійник, що загрожує життю всіх народів. У Радянській країні немає таких кордонів, які розділяли б наші вогнища, тому вулиця узбеків бере свій початок у Білорусії, а вогнище українця знаходиться в кварталі узбека»⁸.

Туркменський народ писав своїм воїнам: «Запам'ятай, молодий джигіт, що на берегах Азовського моря, в степах України, на рівнинах Росії й під Ленінградом ти захищаєш сонячну Туркменію, свій рідний аул»⁹.

³ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 22151, спр. 12, арк. 155.

⁴ Там же, ф. 195-ї с. д., оп. 139256, спр. 2, арк. 60—62.

⁵ Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 16.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4257, спр. 97, арк. 260.

⁷ Там же, арк. 261.

⁸ Наказ народів, М., 1943.

⁹ Там же.

Долаючи запеклий опір ворога, радянські війська, виконуючи наказ Радянського командування і веління свого народу, продовжували визволяти українську землю від окупантів. У результаті успішно проведених радянськими військами наприкінці січня і першої половини лютого Воронежсько-Касторнинської та Острозько-Россошанської операцій були розгромлені основні сили німецької групи армій «Б» — 26 дивізій.

У боях на території УРСР уславили себе воїни-осетини*. Заслуженою повагою воїнів Воронежського фронту користувався командир 227-го полку 183-ї стрілецької дивізії майор Е. Б. Ахсаров. Ступивши 10 лютого 1943 р. в районі белгородського шосе на українську землю, воїни цього полку запряглися визволити український народ від фашистів. Через кілька днів полк уже вів бої в передмісті Харкова. Долаючи запеклий опір ворогів, ахсарівці одними з перших увірвалися в місто. Командир показував приклад героїзму. В одній із сутичок він загинув. Бійці на руках пронесли тіло свого командира вулицями міста і поховали на Холодній горі. Посмертно Е. Б. Ахсарову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

4 березня 1943 р. значне вороже угруповання перейшло у контр-наступ проти лівого крила Воронежського фронту в напрямку на Харків і Белгород. Перевага в живій силі у ворога складала 2 : 1, у танках — 11,4 : 1, в артилерії 2,6 : 1¹⁰.

Воїни багатьох національностей Радянського Союзу самовіддано билися з переважаючими силами ворога. Взвод під командуванням відважного сина російського народу комуніста П. Н. Широніна (з 78-го гвардійського стрілецького полку гвардії полковника К. В. Білотіна), маючи одну лише протитанкову гармату, перепинив шлях німецьким танкам, що рвалися до Таранівки. П'ять діб билися з ворогом 25 гвардійців. Вони повторили безсмертний подвиг гвардійців-панфіловців, стримавши натиск ворога. Всім 25 гвардійцям (живих залишилось лише 5) було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

5 липня 1943 р. на південь від Орла і на північ від Белгорода розгорнулася грандіозна битва. Після перегрупування військ, Воронежський та Степовий фронти 3 серпня перейшли у наступ на 200-кілометровій ділянці фронту. Надвечір 5 серпня війська Степового фронту визволили Белгород. Бойові операції радянських військ були знову перенесені на українську землю.

На підході до Харківщини масовий подвиг здійснили гвардійці 3-го батальйону 214-го гвардійського стрілецького полку 73-ї Сталінградської гвардійської дивізії (вона була сформована в Казахстані) 7-ї гвардійської армії. В районі населених пунктів Байрацька Дача й Полянка батальйон під командуванням відважного сина казахського народу гвардії капітана А. А. Бельгіна було оточено ворогом. Зайнявши кругову оборону радянські воїни сміливо билися з ворогом. Мужньо і вміло керував боєм капітан Бельгін. Тяжко поранений він продовжував битися, надихаючи бійців своєю відвагою. Командир батальйону загинув. Коли ворожий танк атакував групу поранених бійців, під нього зі зв'язкою гранат кинувся парторг лейтенант В. Л. Сушков і ціною свого життя врятував поранених. 12 годин точився бій. З 450 бійців у живих залишилось тільки 150. Воїни прорвалися з оточення. В цьому бою батальйон підбив 39 танків і знищив близько 1000 воро-

* З 32 Героїв Радянського Союзу-осетинів 20 — активні учасники боїв за Україну.

¹⁰ Історія Великої Отчественной війни Советского Союзу 1941—1945 гг., т. 3, стор. 119.

жих солдатів і офіцерів¹¹. За наказом командуючого 7-ї гвардійської армії генерал-полковника М. С. Шумилова 3-й батальйон 214-го гвардійського стрілецького полку за відмінні бойові дії став називатися іменем відважного сина Казахстану «Бельгінським», а особовий склад батальйону було нагороджено.

За українські землі хоробро билися національні формування узбецького народу*. Так, наприклад, 213-а стрілецька дивізія пройшла Україну з краю в край. 16 її воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

5 серпня в районі с. Стрілецького вступила в бій за Харківщину 84-та стрілецька дивізія 53-ї армії. Воїн-узбек Кара Усаров у рукопашній сутичці знищив 3 ворожих солдатів, а його друг Султан Хамраєв двох захопив у полон. Воїн-узбек Абдула Бабоджанов першим увірвався до с. Сокольники. Сміливо і рішуче діючи разом з своїми товаришами, він врятував групу жінок і дітей¹². На підступах до Харкова смертю героя загинув син калмицького народу комуніст Меджі Нешєєв¹³.

У боях за Харків мужність і відвагу проявив кабардинець старшина Харун Кудаєв — командир взводу розвідників 233-го стрілецького полку 81-ї стрілецької дивізії. Разом з партизанами розвідники під його командуванням розгромили штаб полку 168-ї піхотної дивізії німців. Уночі з 10 на 11 серпня 1943 р., розгадавши задум ворога про приховане зосередження військ і бойової техніки в районі с. Цвіркуни, його взвод разом з іншим розвідувальним підрозділом розгромив батальйон піхоти і підбив 20 танків ворога¹⁴.

В боях за визволення Харкова героїзм і високу бойову майстерність виявили грузин — винищувач танків сержант Хварац Хвелія, татарин — командир відділення Закіров, вірменин — командир гарматної обслуги Набоєєв¹⁵ та ін. У боях за Лівобережну Україну відзначився заступник командира взводу 109-го стрілецького полку 13-ї армії старший сержант казах Касим Ходжаєв Сайдуєєв. На чолі його групи бійців форсувавши Десну, увірвалася в траншеї ворога і автоматним вогнем й гранатами знищила 20 гітлерівців¹⁶.

Парторг кулеметної роти 3-го стрілецького батальйону 248-ї стрілецької бригади 60-ї армії син татарського народу сержант Хасанов у боях за с. Нехаївку Чернігівської області знищив 40 гітлерівців і цим самим дав змогу батальйону зосередитись для атаки. Вся кулеметна обслуга загинула, але Хасанов, який був двічі поранений, продовжував бій. Знепритомнівши, він потрапив у полон, де був по-звірячому замучений фашистами¹⁷.

Так, у боях за Лівобережну Україну міцніла і гартувалася в боях нерозривна дружба народів Радянського Союзу, що самовіддано воювали за українську землю.

У вересні 1943 р. центр воєнних дій на радянсько-німецькому фронті перемістився в район середньої течії Дніпра. У складі чотирьох радянських фронтів, які вийшли до Славутича (Центрального, Воронежського, Степового і Південно-Західного), билися воїни багатьох народів Радянського Союзу. Всі вони, міцно спаяні нерозривною братер-

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 20102, спр. 8, арк. 16.

* З 69 узбеків — Героїв Радянського Союзу 33 воювали на території України.

¹² «Агитатор и пропагандист Красной Армии», 1946, № 3, стор. 43.

¹³ «Родина зовет», 21 серпня 1943 р.

¹⁴ В боях за Харківщину, стор. 228—229, 232.

¹⁵ Там же, стор. 274—275.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 50, арк. 61.

¹⁷ Там же, ф. 417, оп. 272226, спр. 6, арк. 216.

ською дружбою, форсували Дніпро, утримуючи і розширюючи захоплені ними плацдарми.

В період з 16 жовтня 1943 р. по 22 лютого 1944 р. було опубліковано 16 Указів Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу 2438 радянським бійцям за успішне форсування Дніпра¹⁸, серед яких були росіяни, українці, білоруси, казахи, узбеки, грузини та представники інших народів Радянського Союзу. Так, поблизу села Чаплі, що на Дніпропетровщині, при форсуванні Дніпра передову десантну групу 120-го стрілецького полку 8-ї гвардійської армії очолив відважний син українського народу агітатор полку капітан І. О. Рудниченко. Разом з групою відважних воїнів він цілодобово відбивав атаки переважаючих сил ворога, забезпечуючи переправу свого полку. В одній з атак Рудниченка було смертельно поранено. Посмертно йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу¹⁹.

Серед героїв-визволителів українського народу було чимало й воїнів-мордвинів. У визволенні багатьох міст і сіл УРСР, зокрема у форсуванні Дніпра, взяв участь 1005-й стрілецький полк, сформований у Мордовській АРСР. З 51 мордвина — Героя Радянського Союзу 40 брали участь у боях на українській землі. Видатний подвиг під час форсування Дніпра було здійснено взводом бійців 25-ї гвардійської дивізії на чолі з лейтенантом мордвином Т. Г. Кашеевим, якому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Шість діб на правому березі Славутича утримували захоплений плацдарм бійці стрілецького взводу, яким командував хоробрий син узбецького народу Касим Якубов. Їх було 28, і вони билися як 28 героїв-панфіловців під Москвою. Їх командир К. Якубову Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героя Радянського Союзу²⁰.

Радянські воїни билися за Дніпро, за Україну, як за рідні й близькі місця. Вони прийшли до Дніпра з різних районів Радянського Союзу. Двічі Герой Радянського Союзу О. П. Шилін, згадуючи про героїчні дні форсування Дніпра, писав: «Пліч-о-пліч хоробро билися росіянин — старший сержант Петров, українець — старший лейтенант Тарасенко, узбек — старшина Іргашев, таджик — рядовий Салієв і багато ін. І це зрозуміло. Кожному бійцеві й командирові українська земля була такою ж рідною і близькою, як і безкрайні простори Поволжя, бавовникові плантації сонячного Узбекистану і Таджикистану, степи Сибіру, сиві гори Кавказу»²¹.

Великі заслуги в справі визволення України хоробрих синів Казахстану*. 20-річний комсомолец сержант Абілай Алімбетов першим переправився на правий берег Дніпра, увірвався до траншеї ворога і власноручно знищив 15 німецьких солдатів, з допомогою відділення, що гідійшло, примусив ворога тікати.

В боях за Україну обслуга протитанкової рушниць, очолювана воїном-казахом Кайкули Аухадиевим, знищила 5 ворожих танків, самохідну гармату «Фердінанд», 3 автомашини з боеприпасами і 4 станкових кулемета. Форсувавши Славутич, К. Аухадиев брав участь у боях за розширення плацдарму на правому березі річки і з протитанкової рушниць подавив замасковану вогневу точку ворога, чим забезпечив

¹⁸ «Военно-исторический архив», 1963, № 9, стор. 52—53.

¹⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 367.

²⁰ «Правда Востока», 25, 26 березня 1944 р.

²¹ В большом наступлении, стор. 232.

* З 96 казахів — Героїв Радянського Союзу 67 брали участь у битві за визволення українського народу від фашизму.

безпеку переправи свого підрозділу. За героїзм і мужність йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу²².

Розвідник Шаріпов, молодший син Амангельди Іманова (керівника національно-визвольного повстання казахського народу в 1916 р.), б'ючись за Україну, говорив: «Люблю я Україну. Її безкраї поля нагадують мені рідний степ Казахстану, привітність і дружелюбність українця властиві казаху, а палка любов до Батьківщини і ненависть до ворога, ріднять народи»²³.

Серед багатьох героїв, які відзначилися в боях за Дніпро, мужність і самовідданість виявили вірні сини татарського народу Абдулла Валієв, Анвар Калієв, Садик Абельханов, Фарах Камалетдінов та багато ін.*

Вогневий взвод, яким командував лейтенант Фарах Камалетдінов, у боях за Україну знищив 43 ворожих танки і кілька сот гітлерівців. Під час одного бою, після форсування Дніпра, на позицію його взводу пішли в атаку 30 фашистських танків і близько батальйону автоматників. «Товариші! Будемо стояти на смерть!» — пролунав голос командира взводу. І вже в перші хвилини бою він особисто підбив 2 ворожих танки «Тигр». Під час бою взвод знищив 10 танків і близько 300 солдатів і офіцерів ворога²⁴.

Ті почуття, з якими воювали славні воїни-татари 1-го Українського фронту, яскраво висловлені в їх листі до татарського народу: «Ми, татарські джигіти, б'ючись за нашу братню Україну, воюємо за цілісність і свободу всієї нашої Батьківщини. Україна — рідна сестра Татарстану. Радянська Вітчизна — їх мати»²⁵.

Проявили видатний ратний подвиг в період масового вигнання німецько-фашистських загарбників з території УРСР воїни-грузини. За участь у бойових діях на Україні 62 грузинам присвоєно звання Героя Радянського Союзу (з загальної кількості 90 грузинів — Героїв Радянського Союзу), у тому числі 30 — за форсування Славутича.

У боях за визволення України всьому Степовому фронту було відоме ім'я грузина, комбата 19-ї мотострілецької бригади 37-ї армії капітана Ш. М. Гогоришвілі. 23 вересня батальйон, яким він командував, було висаджено в район Санжари на річці Ворсклі — останньому водному рубежі перед Дніпром. Тут, біля переправи, зустрівши ворога, батальйон стрімко атакував його. В цьому бою було знищено близько 300 фашистів. Увечері 29 вересня його батальйон першим увірвався до Кременчука і з боями оволодів центром міста і підняв там Червоний прапор. За героїзм, проявлений Ш. М. Гогоришвілі в боях за Україну, йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу²⁶.

Й за Київ героїчно билися радянські воїни. Так, у складі обслуги гармати Героя Радянського Союзу таджика Хаджі Кінжаєва були: навідник Самойлов — росіянин, заряджаючий Проїданов — українець, гарматні номери Кичаєв — мордвин, Тимофеев — марієць, Чирков — удмурт²⁷. Усі вони поклялися бити ворога, не шкодуючи сил, і з честю додержали свого слова.

²² Ответное письмо казахському народу от воинов-казахов 1-го Украинского фронта, ноябрь 1943, стор. 5—7.

²³ «Советский воин», 5 вересня 1943 р.

* З 161 татарина — Героя Радянського Союзу 72 стали ними в бойових діях на Україні, зокрема в битві на Дніпрі це звання здобули 40 воїнів.

²⁴ Письмо татарскому народу от татар-бойцов 1-го Украинского фронта, Казань, 1944, стор. 5—8.

²⁵ Там же.

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 10, арк. 70.

²⁷ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956 стор. 243.

Серед Героїв Радянського Союзу, які одержали це високе звання за форсування Дніпра, було 1685 росіян, 483 українця, 40 білорусів, 57 татар, 30 казахів, 25 узбеків і багато інших представників народів і народностей СРСР.

Перейшовши Славутич, радянські війська розгорнули визволення Правобережної України. І знову відважні представники багатонаціональної Батьківщини виявили чудеса масового героїзму і самовідданості у наступальних боях 1944 р.

У період зимових боїв 1943—1944 рр. на полях Правобережної України героїзм і відвагу проявили бійці та офіцери артилерійського полку ім. Салавата Юлаєва. З 39 Героїв Радянського Союзу — башкирів 31 бився проти ворога на українській землі.

Немеркнучою славою вкрили себе радянські воїни в боях за Миколаїв. 55 моряків батальйону морської піхоти і 12 воїнів однієї стрілецької частини під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського вночі 26 березня висадились у Миколаївському порту, щоб відволікти на себе частину сил ворога, дезорганізувати його оборону з тилу і полегшити військам фронту захоплення міста. Три батальйони піхоти, гармати і танки кинули гітлерівці проти наших воїнів. Коли поранило командира, на його місце став старшина 2-ї статті комсорт К. В. Бочкович. Під сильним вогнем ворога він підняв роту в атаку і відкинув противника ²⁸.

В тяжкі години бою воїни передали радіограму, в якій вони дали клятву Батьківщині: «Ми, бійці і офіцери, моряки загону товариша Ольшанського, клянемося перед Вітчизною, що завдання, яке стоїть перед нами, будемо виконувати до останньої краплі крові, не шкодуючи життя» ²⁹. За три доби жорстоких боїв радянські воїни відбили 18 атак ворога і знищили 700 гітлерівців. Ворог не зміг зламати бойового духу героїв. До складу загону входили бійці багатьох національностей нашої країни — росіяни М. В. Коновалов і П. П. Артемов, українці — В. І. Кіненко і Г. І. Ковтун, білорус О. С. Лютий, татарин А. Д. Абдулмаджидов, азербайджанець А. А. Мамедов, киргиз А. М. Хайрутдінов і сини інших народів СРСР. З 67 чол. тільки 12 залишились живими. Радянський уряд високо оцінив дії десанту. Всім 67 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В боях за Ровно (лютий 1944 р.) хоробро бився з ворогом ескадрон добровольців (що входив до складу 8-ї гвардійської кавалерійської дивізії) Тувинської Народної Республіки під командуванням гвардії капітана Кечел-Оола *. Ескадрон стрімко увірвався на станцію і примусив гітлерівців утекти. В цьому бою відзначилися бійці взводу старшого сержанта Солака, які знищили 65 гітлерівців. 17 лютого командування дивізії надіслало листа на ім'я ЦК Народно-Революційної партії і Голови Ради Міністрів Тувинської Народної Республіки, де описувалися бойові подвиги тувинських добровольців ³⁰.

13 липня 1944 р., після наступу наших військ у Білорусії, війська 1-го Українського фронту почали остаточне визволення західноукраїнських земель від гітлерівських загарбників. 27 липня було визволено Львів, який ворогом було перетворено у важливий стратегічний центр оборони. Тут відзначилися гвардійці 10-го Уральського добровольчого корпусу під командуванням генерала Белова.

²⁸ Музей Чорноморського флоту, інв. № 2744.

²⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, стор. 86.

* Відважного воїна-тувинця було нагороджено орденом Леніна.

³⁰ Архів МО СРСР, ф. 2236, оп. 2675, спр. 52, арк. 232—235.

Восени 1944 р. радянські війська продовжували наступ у Карпатах і на початок жовтня повністю визволили від загарбників територію Радянської України. Мільйони радянських людей усіх без винятку національностей, одягнені в солдатську уніформу, пройшли з краю в край українську землю, боронячи, а потім визволяючи від ворога її міста і села.

Перемога радянських військ на Україні була яскравим виявом безприкладного героїзму, мужності й відваги. Характерною особливістю героїзму радянських воїнів було те, що він мав масовий характер. Всі народи багатонаціонального Радянського Союзу висунули з свого середовища героїв, імена яких записано на скрижалях історії народів СРСР, зокрема українського.

Велика Вітчизняна війна стала суворою перевіркою міцності морально-політичної єдності українського народу, його відданості Радянській владі, вірності ленінській дружбі народів. Український народ, як і всі народи СРСР, виявив безприкладну відданість ідеям соціалізму, небачений героїзм і виняткову доблесть у смертельному бою з фашистами. На Україні, як і на всій радянській землі, ворог зустрів стійку і організовану відсіч усього народу.

Велика Вітчизняна війна переконливо довела, що свобода і незалежність України можлива тільки в єдиній сім'ї з братніми народами Радянського Союзу. І в серцях вдячного народу України будуть вічно жити імена героїв-визволителів, синів братніх народів СРСР, які разом з синами українського народу віддали своє життя за свободу України.

БРАТЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА КАЗАХСТАНУ

Одним з яскравих свідчень правильного проведення КПРС в життя ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів є те, що в освоєнні величезних багатств Казахстану, будівництві десятків нових міст і робітничих селищ, сотень фабрик і заводів, створенні промислових комплексів і районів брали участь трудящі всіх братніх республік нашої країни. Це — закономірна ознака розвитку як усієї нашої країни загалом, так і кожної республіки зокрема.

Створенню матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні служать також величезні природні ресурси Казахстану. В його надрах зберігається 35% загальносоюзного запасу міді, 46% — свинцю, 42% — цинку, 25% — фосфату. За підрахунками вчених, в республіці зосереджена $\frac{1}{15}$ всіх корисних копалин планети¹. На Казахстан припадає 36% усіх сільськогосподарських угідь країни, 55% — вигонів і пасовищ. Його посівні площі перевищують 30 млн. га.

Освоєння таких величезних багатств у найкоротші історичні строки було б неможливим без братерської допомоги усіх народів нашої країни. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначається: «Всесвітня історія ще ніколи не бачила у взаємовідносинах десятків націй і народностей такої непорушної єдності інтересів і цілей, волі і дій, такої духовної спорідненості, довір'я і взаємного піклування, які постійно виявляються в нашому братньому союзі»². Всебічне зміцнення дружби між націями і народностями, дальше їх зближення та взаємозбагачення виявляються як у розширенні господарських і культурних зв'язків між радянськими республіками, так і в широкому розвитку різних форм їх братерської взаємодопомоги й тісного співробітництва в усіх галузях економіки та культури. Це є закономірністю поступального комуністичного розвитку.

Важко знайти в Казахстані велике підприємство чи галузь промисловості, в розвитку й створенні яких не брали б участь трудящі всіх республік СРСР. Спільною працею братніх народів були побудовані такі гіганти промисловості, як Карагандинський металургійний, Павлодарський алюмінієво-глиноземний, Гур'євський поліетиленовий заводи, Соколовсько-Сарбайський гірничозбагачувальний, Ермаковський феросплавний, Джетигарський азбестовий комбінати, Бухтарминська ГЕС, Карагандуський хімікомбінат та ряд інших підприємств.

Тісні зв'язки має Казахстан й з братньою Україною, яка постачає республіці потужні вагоноперекидачі, пристрої для доменних печей, коксовиштовхувачі, кранову електроапаратуру, кабелі, хімічне устаткування, автокрани, автовантажувачі, автобуси. УРСР робить значний вклад також у розвиток вугільної промисловості Казахстану. Шахтарі Карагандинського басейну досягли найвищого в країні рівня механіза-

¹ Економіка Казахской ССР, М., 1967, стор. 7, 11; «Партийная жизнь Казахстана», 1970, № 8, стор. 87; «Социалистическая индустрия», 10 серпня 1970 р.

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 13.

ції видобутку вугілля завдяки оснащенню виробництва машинами та механізмами, що виробляються на Україні. У 1962 р. 206 підприємств УРСР поставляли для Казахстану промислове устаткування³. Тільки в цілиніні області з 80 українських фабрик і заводів надходили метал і металеві вироби, сталеві та керамічні труби, верстати й хімікати тощо.

Братерська взаємодопомога народів знайшла яскравий вияв у будівництві Казахстанської Магнітки, яку, можна сказати без перебільшення, споруджувала вся країна. Київські машинобудівники для гідротехнічних робіт в Теміртауському водосховищі створили потужні плавучі землерийні агрегати МЩД-250, а на Новокраматорському машинобудівному заводі було виготовлено один із перших у світі слябінг-автомат. Для тресту «Казметаллургстрой» проектно-кошторисну документацію готували 119 інститутів і різних організацій, а постачали устаткування 607 заводів.

Казахстанська Магнітка — всенародна будова — була символом братерської дружби народів. Там пліч-о-пліч самовіддано працювали представники більш як 50 національностей. Після того, як XIII з'їзд ВЛКСМ оголосив її ударною комсомольською, протягом березня — квітня 1958 р. тільки з України туди прибуло близько 1 тис. досвідчених будівельників, серед яких було чимало учасників швидкісного спорудження доменних печей і коксових батарей⁴.

Чимало обласних і міських комітетів партії братніх республік, зокрема України, направили на Магнітку висококваліфікованих спеціалістів і робітників з числа комуністів, які мали великий досвід роботи на найбільших будовах країни. Наприклад, комуніст І. Лопатюк працював на спорудженні Палацу культури у Варшаві, будував металургійні підприємства на Україні. У Теміртау він став кращим опалубником управління «Доменбуд», де його обрали заступником секретаря цехового партбюро.

Коли в Теміртау мав стати до ладу мартенівський комплекс, на Череповецький металургійний завод прибула велика група теміртауських спеціалістів для проходження навчально-виробничої практики. За два місяці вони не лише ознайомилися з багатим досвідом череповецьких металургів, а й набули практичних навичок в освоєнні технології виробництва та управлінні устаткуванням. Будівництво Казахстанської Магнітки свідчить, що багатонаціональний загін трудящих, об'єднаний єдиною метою, скріплений непорушною братерською дружбаю, здатний на великі трудові подвиги.

Значну допомогу трудящим Казахстану в прискоренні темпів науково-технічного прогресу в галузі промисловості й будівництва подав Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Широке співробітництво підприємств і організацій братньої республіки з Інститутом електрозварювання почалося в перший рік семиріччя.

15 червня 1959 р. в листі до ЦК КП Казахстану академік Б. Є. Патон писав, що Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона готовий подати трестам і БМУ Міністерства будівництва Казахської РСР «практичну допомогу в механізації зварювальних робіт на будівництві другої доменної печі в Теміртау, в спорудженні магістральних трубопроводів і цементних печей, освоєнні електричного зварювання і автоматичного зварювання кольорових металів». Тут же вказувалося на необхідність створення при міністерстві базової зварювальної лабораторії, а також спеціальних підрозділів для здійснення керівництва і контролю за впровадженням нової зварювальної техніки. Після вивчення цього

³ «Коммунист», 1963, № 1, стор. 128.

⁴ «Правда», 7 липня 1958 р.

листа відповідні органи та організації одержали розпорядження здійснити запропоновані заходи, а контроль за їх реалізацією було покладено на відділ будівництва і будівельних матеріалів ЦК КП Казахстану⁵.

Згодом Інститут електрозварювання уклав з Міністерством будівництва Казахстану договір про постачання зварювального устаткування, підготовку на короткострокових курсах 16 інженерно-технічних працівників, розробку Інститутом високопродуктивного способу напівавтоматичного зварювання сталених конструкцій в монтажних умовах. Патонівці також зобов'язалися допомогти в підготовці працівників зварювальних лабораторій⁶.

Уже в 1959 р. на будівництві північного відділення Чимкентського цементного заводу під керівництвом досвідченого українського інженера К. М. Хоменка вперше в Казахстані було проведено автоматичне зварювання, що дало змогу на місяць скоротити строк монтажних робіт і зекономити більше 50 тис. людино-годин⁷. Протягом 1959—1960 рр. на курсах і семінарах при Інституті електрозварювання навчалася і знайомилася з передовими методами праці велика кількість зварників і інженерно-технічних працівників республіки⁸.

На найбільших будовах при виготовленні листових металоконструкцій широкого застосування набуло напівавтоматичне та автоматичне зварювання під флюсом. У 1960 р. під час монтажу кожуха другої доменної печі і повітрянагрівачів Карагандинського металургійного заводу з допомогою Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона вперше в СРСР було широко застосовано електрошлакове зварювання магнітно-крокуючими апаратами та автоматичне зварювання зварювальними тракторами. Велику допомогу електрозварникам Казахстану у вивченні та освоєнні електрозварювальних апаратів подали співробітники Інституту Ямшин і Столяров⁹. Все це дало змогу значно прискорити будівельно-монтажні роботи на Казахстанській Магнітці.

На промислових підприємствах братньої республіки значного поширення набула механізація зварювальних робіт. Так, на Карагандинському заводі вугільного машинобудування ім. Пархоменка в 1961 р. 55% усіх деталей та вузлів було зварено механізованим способом. Колектив заводу першим у республіці запровадив автоматичне зварювання під шаром флюсу, внаслідок чого продуктивність праці зросла в 5—7 разів. Спільно з Інститутом електрозварювання там було виготовлено і впроваджено у виробництво спеціальну установку для зварювання металевих шахтних стояків. У 1961 р. при заводі ім. Пархоменка діяла спеціальна республіканська школа по освоєнню методу автоматичного зварювання під шаром флюсу¹⁰.

Про велику економічну ефективність тісного співробітництва українського Інституту з промисловими підприємствами Казахстану наочно свідчить приклад Усть-Каменогорського титано-магнієвого комбінату, де на початку 1967 р. на дослідній установці вперше в країні було одержано злитки титану методом електрошлакового плавлення, який роз-

⁵ Партархів Казахського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 708, оп. 32, спр. 262, арк. 89—90, 92—93.

⁶ Там же, арк. 94.

⁷ «Казахстанская правда», 1 вересня 1959 р.; «Народное хозяйство Казахстана», 1960, № 3, стор. 92.

⁸ Партархів Казахського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 708, оп. 32, спр. 44, арк. 413; «Казахстанская правда», 16 липня 1960 р.; «Коммунист», 15 травня 1960 р.

⁹ Там же, оп. 33, спр. 44, арк. 414; «Строитель» (багатотиражка тресту «Казметаллургстрой»), 15 травня 1960 р.

¹⁰ «Народное хозяйство Казахстана», 1961, № 8, стор. 34—35.

робили спеціалісти підприємства разом з ученими-електрозварниками нашої республіки¹¹. Все це разом мало важливе значення для дальшого розвитку технічного прогресу і дало чималий економічний ефект народному господарству братньої республіки.

Яскраву сторінку в зміцнення дружби трудящих України і Казахстану вписали донецькі шахтобудівники. В червні 1959 р. у Караганду прибули 130 прохідників для подання допомоги в прискореному будівництві шахт Тентека — бази коксуючого вугілля для Казахстанської Магнітки. Керівник донецьких шахтобудівників М. І. Давидов тоді сказав: «У Донбасі стало відомо, що Караганда відчуває потребу в кваліфікованих кадрах прохідників вертикальних стволів. А закон шахтарської дружби за таких умов вимагає подати допомогу»¹². В травні 1960 р. встановили рекорд швидкісної проходки по Карагандинському басейну, а незабаром і всесоюзний, пройшовши за місяць 92 погонні метри готового ствола.

Донецькі прохідники впроваджували швидкісні методи праці також на будівництві Джезказганського гірничо-металургійного комбінату. В 1959 р. темпи проходки вертикальних стволів там становили лише 15—20 погонних метрів на місяць. У травні 1961 р. посланці Донбасу, які працювали на будівництві шахти «51-біс», пройшли 150 м готового вертикального ствола, встановивши всесоюзний рекорд¹³.

Змагання між шахтарями Караганди й Донбасу стало традицією і набуває дедалі більшого розмаху, що сприяє підвищенню продуктивності праці, обміну передовим досвідом, зміцненню дружби. Широко розгорнулося соціалістичне змагання в роки семирічки, коли ворошиловградські шахтарі звернулися з закликком до всіх шахтарів і шахтобудівників країни достроково виконати соціалістичні зобов'язання. Його підхопили карагандинці і викликали українців на соціалістичне змагання.

З великою увагою шахтарі двох басейнів стежили за змаганням між бригадами М. Мамаєва і М. Бондалетова з шахти № 1 «Вертикальна» комбінату «Карагандауголь», які значно перевершили піврічне завдання 1959 р. Делегація карагандинських шахтарів спеціально вніжджала в Донбас для ознайомлення з досвідом роботи передових шахтарів, зокрема Героїв Соціалістичної Праці М. Мамаєва та І. Єршкова. В липні 1960 р. у Караганду для участі в роботі першого обласного зльоту бригад і ударників комуністичної праці прибула делегація з Ворошиловградської області. Її члени відвідували шахти, де зустрічалися з карагандинськими шахтарями й обмінювалися досвідом своєї роботи. М. Мамаєв був гостем бригади М. Бондалетова.

В ході соціалістичного змагання міцніла дружба, множилися виробничі успіхи, народжувалися нові творчі починання. Колектив дільниці № 1 шахти № 37 тресту «Ленинуголь» Карагандинського басейну саме в змаганні з ворошиловградськими шахтарями досяг визначної трудової перемоги: за місяць комбайном «Донбас-1» було видобуто 45 859 т вугілля і перевершено світовий рекорд, встановлений у квітні 1959 р. на шахті «Дукла Дольня» Острава-Карвінського вугільного басейну в Чехословаччині. Однак уже в березні — квітні 1961 р. комбайнові бригади К. Омарова, В. Волкова, В. Величкіна і І. Сусліякова з шахти № 31 встановили новий світовий рекорд, видобувши за 30 днів 48 415 т вугілля¹⁴.

¹¹ «Рудный Алтай», 15 лютого 1967 р.

¹² «Казахстанская правда», 14 червня 1959 р.

¹³ «Казахстанская правда», 13 серпня 1961 р.

¹⁴ «Социалистическая Караганда», 27 серпня 1961 р.

У змаганні з Ворошиловградською областю брали участь не тільки шахтарі, а й колективи підприємств інших галузей промисловості Карагандинської області, зокрема будівельники. Вони широко обмінювалися передовим досвідом, а спеціальні бригади щороку підбивали підсумки змагання і продовжували договори. Так, для підбиття підсумків соціалістичного змагання за 1961 р. і підписання нового договору з Карагандинської області до Ворошиловграда прибула спеціальна делегація, члени якої взяли участь у нараді партійно-господарського активу Ворошиловградської області. Там розглядалося питання про хід і результати змагання між двома областями за багатьма показниками. Карагандинці вийшли вперед по випуску валової продукції і зниженню її собівартості, виробництву чавуну, видобутку вугілля, підвищенню продуктивності праці. Однак, зазначалося на активі, ворошиловградці виробили більше електроенергії, ввели в експлуатацію більше житла, освоїли більше капіталовкладень. Секретар Карагандинського міського комітету партії М. І. Жарков розповів про досягнення трудящих області і вручив трудящим Ворошиловградщини злиток художньо оформленого чавуну, виплавленого в першій домні Казахстанської Магнітки.

Особливого розмаху соціалістичне змагання між шахтарями Донбасу та Караганди набуло останнім часом. Вони докладають усіх зусиль, щоб новими трудовими здобутками зустріти 50-річчя утворення СРСР. 1 травня 1972 р. на сторінках республіканської газети «Казахстанская правда» було опубліковано лист О. Стаханова, у якому, зокрема, говорилось: «Шахтарі Караганди та Донбасу завжди відзначалися високим почуттям інтернаціонального обов'язку, взаємовиручкою, вмінням показати зразки самовідданості в роботі. На цій основі віддавна міцпіла наша дружба, яка тісно з'єднала шахтарів двох віддалених одна від одної республік, допомогла вирішити багато складних завдань». Далі О. Стаханов розповідав, як у 1931 р. після Постанови ЦК ВКП(б) про будівництво третьої вугільної кочегарки на Сході країни туди виїхали з Донбасу 500 кращих робітників, інженерів і техніків, які навчали шахтарів майстерності забійників, наваловибійників, прохідників і т. д. В тяжкі роки Великої Вітчизняної війни карагандинці по-братньому зустріли евакуйованих донецьких шахтарів та їх сім'ї. Незабаром сотні карагандинців прибули в Донбас, щоб допомогти відбудувати зруйновані фашистами шахти. Це ще більше зміцнило братерську дружбу між шахтарями двох басейнів. Наприкінці свого листа О. Стаханов писав: «Давайте змагатися, друзі, давайте відшукувати і повністю використовувати всі резерви виробництва, боротися за економію сировини, електроенергії, берегти робітничу хвилину. Підвищимо продуктивність праці на кожній дільниці, щоб досягнення передовиків стали правилом, нормою для всіх шахтарів. Зустрінемо славний ювілей новими успіхами, внесемо гідний вклад у дострокове виконання п'ятирічного плану».

Першими на заклик О. Стаханова відгукнулися робітники шахти «Стахановская»*. У листі до донецьких шахтарів директор шахти Е. Русак, секретар партбюро С. Жашкенов, голова шахтного комітету профспілки П. Бекметов, машиністи комбайна Герой Соціалістичної Праці І. Сусляков, К. Омаров і заслужений шахтар Казахської РСР Е. Таушкін писали: «Героїчні традиції і традиції інтернаціональної дружби, закладені старшим поколінням наших шахтарів, нині здобули свій дальший розвиток. Представники майже 30 національностей об'єд-

* Цю назву Карагандинській шахті № 31 було присвоєно наприкінці 1971 р. за високі виробничі показники. До того ж, у роки Великої Вітчизняної війни О. Г. Стаханов був її начальником.

нані у нас в одну міцну трудову сім'ю. І серед них чимало українських братів, які приїхали до нас ще в роки становлення Караганди. Їх майстерність і досвід допомогли налагодити нам сучасне гірниче виробництво. Пропозицію змагатися приймаємо»¹⁵. Зобов'язання шахтарів були вироблені й затверджені на робітничих зборах. Там же обрали делегацію, яка мала підписати договір на соціалістичне змагання.

Донецькі шахтарі зобов'язалися видобути в 1972 р. понад план 52 тис. т вугілля, додатково реалізувати продукції на 300 тис. крб. і одержати 90 тис. крб. понадпланових прибутків. Особливу увагу вони приділяють дальшому підвищенню продуктивності праці, добового навантаження на лаву, зниженню собівартості вугілля. Дончани вирішили в 1972 р. довести добове навантаження на очисний забій до 425 т і за рахунок зниження собівартості палива зекономити 80 тис. крб.

У відповідь на це карагандинські шахтарі зазначили: «Судячи з листа наших друзів, умови праці у нас однакові, приблизно така сама потужність вугільних пластів, одноптипна гірнична техніка. Це свідчить про те, що зобов'язання українських гірників високі. Ми також взяли підвищені зобов'язання. Наше слово — видобути в цьому році 50 тис. т вугілля понад завдання, реалізувати понадпланової продукції на 320 тис. крб., додатково одержати прибутків 80 тис. крб.» У 1972 р. карагандинці вирішили довести продуктивність праці шахтаря до 76 т вугілля на місяць і перевищити плановий виробіток на 2,6%. Так само, як і гірники України, вони виробили заходи щодо зниження зольності вугілля, його собівартості, економії матеріалів. Тільки за рахунок скорочення витрат на видобуток палива планується зекономити не менше 70 тис. крб.¹⁶

У травні 1972 р. в м. Торез прибули представники карагандинської шахти «Стахановська». Вони разом з Героєм Соціалістичної Праці О. Стахановим та шахтарями обговорили питання про гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, а також накреслили заходи щодо дальшого зміцнення дружби між трудящими двох братніх республік. В одній із лав заслужений шахтар Казахської РСР Е. Таушкін та Герой Соціалістичної Праці І. Сусляков разом з українськими шахтарями з бригади В. Тимченка провели зміну дружби. На загальних зборах шахтоуправління № 2—43 було підписано договір про соціалістичне змагання. О. Стаханов від імені свого колективу передав делегатам шахти «Стахановская» прапор вічного братерства шахтарів України та Казахстану¹⁷.

Змагання на честь 50-річчя утворення СРСР між шахтарями двох вугільних басейнів уже дало важливі результати. У червні «Правда» писала: «Колектив карагандинської шахти «Стахановская» достроково виконав річне зобов'язання по видобутку надпланового вугілля — замість 50 тис. т палива «на-гора» видано 55 тисяч, і не за рік, а за п'ять місяців»¹⁸.

Соціалістичне змагання, розвиваючи почуття дружби і взаєморозуміння між колективами промислових підприємств різних республік, водночас є дійовим засобом інтенсивного обміну організаційними та виробничими успіхами, зокрема досягненнями в галузі технічного прогресу. Це простежується на прикладі багатьох колективів України і Казахстану, які змагаються між собою. У лютому 1959 р. договір на соціалістич-

¹⁵ «Правда», 11 червня 1972 р.

¹⁶ «Казахстанская правда», 7 травня 1972 р.

¹⁷ «Казахстанская правда», 18 травня 1972 р.

¹⁸ «Правда», 11 червня 1972 р.

не змагання уклали будівельники двох гірничозбагачувальних комбінатів — Новокриворізького та Соколовсько-Сарбайського. У березні в Рудний прибула делегація криворіжців, члени якої поділилися досвідом своєї роботи, зробили товариські зауваження, зокрема вказали на незадовільну організацію праці на другій зміні, розпорошеність матеріально-технічних і людських ресурсів, що заважало здати своєчасно окремі об'єкти і затримувало темпи будівництва загалом. Такі дружні поради дали змогу швидко усунути недоліки в організації виробництва¹⁹.

У квітні з візитом-відповіддю на будівництво Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату прибула делегація трудящих з Казахстану. Її члени ознайомилися з постановкою партійної роботи, передовими методами праці, організацією підвищення виробничої кваліфікації молодих виробничників, роботою комітету комсомолу і штабу будови, формами їх ідеологічної роботи. 7 травня 1959 р. на бюро Рудненського міськкому партії обговорювалося питання «Про впровадження в тресті «Соколоврудстрой» досвіду роботи Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу». Попередньо було заслухано інформацію членів делегації. Бюро міськкому партії, використовуючи досвід роботи громадських організацій тресту «Криворіжгаглобуд», ухвалило рішення поліпшити масово-політичну роботу, мобілізувати будівельників на успішне виконання виробничих завдань²⁰.

З метою докладного вивчення досвіду не тільки колективу тресту «Криворіжгаглобуд», а й інших будівельних організацій і гірничорудних підприємств, у січні 1960 р. до Кривого Рога прибула спеціальна бригада. Вона ознайомила з організацією швидкісного будівництва Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату, а також з роботою будівельних організацій і діючих підприємств залізорудної промисловості м. Кривого Рога. Матеріали про результати поїздки було представлено в Рудненській міськком партії і на їх основі вироблено заходи щодо впровадження методів роботи будівельних організацій і підприємств Криворізького залізорудного басейну. Їх здійснення мало велике значення для переведення будівництва промислових об'єктів міста на швидкісні методи. Це дало змогу колективу тресту «Соколоврудстрой» достроково виконати план 1960 р. і одержати 700 тис. крб. прибутку. Першу чергу Сарбайського рудника було введено в дію раніше встановлених строків. У наступні роки в Кривий Ріг неодноразово прибували делегації з Рудного²¹.

У січні 1961 р. колективи трудящих двох трестів почали змагання на честь XXI з'їзду КПРС. У лютому в Рудний прибула делегація з Кривого Рога, в складі якої були передовики та поватори виробництва. Вони відвідали будівельні об'єкти, познайомилися з передовими методами праці. На сторінках міської газети «Знамя Октября» управляючий трестом Шелешков та передовий будівельник Бондар поділилися досвідом спорудження гірничорудних підприємств. Традиційне змагання між колективами будівельників двох найбільших гірничорудних басейнів країни значно сприяло підвищенню продуктивності праці і достроковому введенню в дію важливих народногосподарських об'єктів.

¹⁹ «Казахстанская правда», 19 лютого 1959 р.; «Знамя Октября», 20 березня 1959 р.

²⁰ Партархів Казахського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 708, оп. 32, спр. 1085, арк. 11—12.

²¹ Там же, оп. 33, спр. 1196, арк. 100, 101—106; Кустанайський обласний державний архів, ф. 1137, оп. 1, спр. 5, арк. 25.

Рішення XXIV з'їзду КПРС викликали нову хвилю соціалістичного змагання між спорідненими підприємствами братніх республік, що сприяло зміцненню братерської взаємодопомоги між казахськими та українськими трудящими, прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню продуктивності праці. У 1971 р. було укладено договір на змагання між бригадами відомих металургів країни Героя Соціалістичної Праці А. Дарибаєва з Казахстанської Магнітки і заслуженого металурга України, делегата XXIV з'їзду КПРС Є. Проскуріна із «Запоріжсталі». 7 жовтня 1971 р. під час перебування Дарибаєва в Запоріжжі вони провели плавку дружби, на яку витратили лише 1 год. 40 хв. З кожного квадратного метра поду печі було одержано 56,4 т металу. Є. Проскурін говорив кореспондентам ТАРС: «Коли гостив у нас Алтинбек Дарибаєв, ми видали разом з ним надшвидкісну плавку за 1 годину 40 хвилин. На цій плавці дружби було встановлено два всесоюзні рекорди»²².

Продовжуючи змагання з українськими металургами, А. Дарибаєв і його товариші по бригаді звернулися до всіх металургів Казахстанської Магнітки з закликком почати боротьбу за збільшення погодинної продуктивності основних агрегатів. У нинішньому році Проскурін і Дарибаєв виступили ініціаторами змагання металургів на честь 50-річчя утворення СРСР, за дострокове виконання дев'ятої п'ятирічки. На початку року український металург на Казахстанській Магнітці провів плавку дружби. Протягом трьох годин було видано шість великовагових плавок — такого досягнення на Карагандинському металургійному комбінаті ще не було. Після зміни відбувся мітинг дружби. А. Дарибаєв у своєму виступі сказав, що це була справді плавка братерської дружби²³. Змагання металургів примножує внесок в спільну боротьбу радянських народів за створення матеріально-технічної бази комунізму.

Завдяки безкорисливій братерській допомозі російського, українського та інших народів нашої багатонаціональної країни Казахстан досяг небачених раніше успіхів у всіх галузях економіки та культури. Тільки протягом 1966—1970 рр. на його землі виникло 16 нових міст, введено в дію 445 великих підприємств і цехів. Обсяг промислового виробництва збільшився на 55% і становив стільки ж, як за попереднє десятиріччя.

За роки восьмої п'ятирічки ще більше зросло значення Казахстану як одного з найбільших економічних районів країни, підвищилася його роль в загальносоюзному поділі праці. Завдяки бурхливому розвитку продуктивних сил відбулися прогресивні структурні зміни і територіальні зміщення в економіці республіки. Випереджаючими темпами розвивалися енергетика, чорна й кольорова металургія, нафтодобування й хімічна промисловість, виробництво будівельних матеріалів.

Трудящі братньої республіки пишаються шляхом, пройденим за роки Радянської влади, досягненнями, які свідчать про втілення в життя великих ленінських заповітів. Збулися пророчі слова В. І. Леніна, який, говорячи про світле майбутнє народів Сходу, писав, що «...тут піднімуться, як самостійні учасники, як творці нового життя, народні маси Сходу...»²⁴

Сучасний Казахстан є свідченням торжества ленінської національної політики Комуністичної партії, ленінського вчення про некапіталістичний розвиток раніше відсталих народів. За історично короткий від-

²² «Социалистическая индустрия», 27 жовтня 1971 р.

²³ «Казахстан коммунист», 1972, № 4, стор. 19.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 137.

різок часу КазРСР стала серед високорозвинутих індустріально-аграрних країн світу з потужною промисловістю, високо механізованим сільським господарством і високою культурою. За успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства республіка двічі удостоєна високих нагород — ордена Леніна і ордена Жовтневої революції. Орденом Леніна нагороджені також 15 областей, а Кустанайська та Алма-Атинська — двічі.

Вся багатогранна діяльність КПРС в період будівництва комуністичного суспільства в нашій країні переконливо свідчить про те, що вона неухильно здійснює на практиці завдання в галузі національних відносин, висунуті в Програмі КПРС, продовжує всебічно розвивати економіку й культуру всіх радянських націй і народностей, забезпечуючи дедалі тісніше братерське співробітництво і взаємодопомогу, об'єднання й зближення в усіх галузях суспільного життя.

Вирівнювання й піднесення рівнів економічного, соціально-політичного і культурного розвитку є важливим фактором швидкого і всебічного прогресу всіх республік. В братерському єднанні з надзвичайною повнотою розкрилися будівнича енергія, творчі здібності, таланти всіх націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

ДОСЯГНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕСТОНІЇ

Історія виникнення та розвитку комуністичного руху в Естонії нерозривно зв'язана із загальноросійським революційним рухом. У 1902 р. зародилася єдина соціал-демократична організація в Талліні. В тому ж році під керівництвом М. І. Калініна соціал-демократичні гуртки й групи Талліна об'єдналися в єдиній організації на чолі з «Центральним робітничим гуртком». Це, по суті, поклало початок естонській соціал-демократичній організації, що виникла й розвивалася як нерозривна, органічна складова частина російської соціал-демократії. В. І. Ленін писав з цього приводу, що естонські соціал-демократи були частиною нашої партії. Без сумніву, в Ревелі є Комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії, що складається більшою частиною з естонців, писав Володимир Ілліч¹.

В роки першої буржуазно-демократичної революції по всій Росії, в тому числі й в Естонії відбувалося швидке зростання лав РСДРП. Більшовики Естонії докладали великих зусиль для об'єднання справжніх революційних соціал-демократів у єдину загальноестонську організацію. В роки нового революційного піднесення, першої імперіалістичної війни та Лютневої буржуазно-демократичної революції трудящі маси Естонії під керівництвом більшовиків разом з росіянами, латишами, литовцями та пролетарями інших національностей Росії продовжували боротьбу проти самодержавства. Партійні організації Естонії, що будувалися самі й виховували трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, виступали як проти місцевого націоналізму, так і проти великодержавного шовінізму.

У справі згуртування трудящих мас під більшовицькими лозунгами в умовах піднесення революції велику роль відіграли ленінська «Правда» та очолювана Я. Анвельтом естонська газета «Кійр», навколо якої згуртувалося ціле покоління активних партійних керівників-ленінців (Й. Кясперт, О. Рястас, Х. Суудер, Р. Вакман та ін.). Після перемоги Лютневої революції та виходу партії з підпілля лави більшовицьких партійних організацій Естонії почали швидко зростати. Кількість членів партії наприкінці 1917 р. досягла майже 10 тис. чол.

Вся політична й організаційна діяльність більшовиків Естонії була спрямована на підготовку та проведення соціалістичної революції. В партійних організаціях краю тоді активно співробітничали Яан Анвельт, Віктор Кінгісепп, Іван Рябчинський, Йоханнес Кясперт, Яан Сіхвер та ін.

Розробляючи план збройного повстання, В. І. Ленін відводив важливе місце найближчим підступам до Петрограда. «Справа в повстанні,— писав він,— яке *може* і повинен вирішити Пітер, Москва, Гельсінгфорс, Кронштадт, Виборг і Ревель. *Під Пітером* і в Пітері — ось де можна і треба бути вирішити і здійснити це повстання, якомога серйозніше, якомога підготовленіше, якомога швидше, якомога енергійніше»².

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 47, стор. 125.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 156—157.

Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла по всій Росії. 26 жовтня Військово-революційний комітет Естонії оголосив про перехід всієї влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Почалися соціалістичні перетворення в економіці, створювався радянський державний апарат.

Боротьба за Радянську владу продовжувалася й після окупації Естонії кайзерівськими військами. 29 листопада 1918 р. Червона Армія, в лавах якої билися й естонські червоні полки, визволила Нарву. Тут під керівництвом комуністів була проголошена Естляндська Трудова Комуна — перша суверенна радянська соціалістична республіка в історії естонського народу. 30 листопада 1918 р. Рада Комуни повідомила В. І. Леніну про проголошення Естонської Радянської Республіки. В. І. Ленін запропонував головнокомандуючому Червоною Армією І. І. Вацетісу подавати всіляку підтримку тимчасовим Радянським урядам Латвії, України та Литви³. 7 грудня 1918 р. Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет про визнання незалежності Естонської Радянської Республіки, опублікований наступного дня за підписом В. І. Леніна в «Правді». 24 грудня постанову про визнання незалежності Естонської, Латвійської та Литовської радянських республік прийняв ВЦВК.

Наприкінці січня 1919 р. була визволена більша частина території Естонії. Але трудящим Естонії не вдалося в ті роки відстояти свою владу. Естляндська Трудова Комуна проіснувала лише близько півроку. Незважаючи на це, вона стала важливою віхою в боротьбі за Радянську владу в Естонії.

При допомозі західних імперіалістів естонська буржуазія здобула тимчасову перемогу. Але боротьба продовжувалася. За нових умов Комуністична партія Естонії вийшла з складу Російської Комуністичної партії і завершила своє конституювання як самостійна партія й секція Комінтерну. Питання про це обговорювалося 22 червня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) під керівництвом В. І. Леніна⁴.

В листопаді 1920 р. відбувся I з'їзд КП Естонії, що визначив стратегію й тактику комуністів у боротьбі за повалення буржуазної диктатури, прийняв програму й статут партії, обрав Центральний Комітет. З'їзд прийняв звернення до трудящих Естонії, в якому висловлювалася тверда впевненість у неминучій перемозі справи робітничого класу. «Естонський пролетаріат,— говорилося в цьому документі,— візьме владу тоді, коли він буде достатньо сильним для того, щоб вступити у відкриту збройну боротьбу, і коли міжнародне становище гарантуватиме його від іноземних білогвардійських банд, що можуть поспішити на виручку естонській буржуазії»⁵.

В обстановці найжорстокішого поліцейського терору Компартія Естонії неухильно слідувала вченню марксизму-ленінізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму, керуючись марксистсько-ленінською стратегією й тактикою.

Питання роботи комуністів у масах, діяльності в умовах підпілля обговорювалися на другому (5—6 жовтня 1921 р.) та на останньому за роки буржуазної диктатури третьому (24 вересня 1922 р.) з'їздах партії. Комуністи Естонії користувалися широкою підтримкою найширших верств трудового народу.

На початку 1924 р. в Естонії склалася революційна ситуація. 1 грудня 1924 р. відбулося збройне повстання. Але внаслідок тактич-

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 201.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 637.

⁵ Очерки истории Коммунистической партии Эстонии, ч. II, Таллин, 1963, стор. 51.

них помилок, допущених Центральним Комітетом КПЕ, воно зазнало поразки.

Вся наступна героїчна діяльність Компартії Естонії проходила в складних умовах. В 1934 р. буржуазна кліка встановила в Естонії фашистську диктатуру. В ці роки комуністи підняли прапор боротьби проти фашизму, за єдність робітничого класу, за єдиний фронт трудящих мас.

З 1938 р. партійна робота пошавилася. Вдалося створити керівний центр Компартії Естонії у вигляді нелегального бюро, що до липня 1940 р. виконувало функції Центрального Комітету.

В червні 1940 р. політична ситуація в Естонії та інших прибалтійських країнах загострилася. Почався рішучий наступ народу на фашистську диктатуру. На фабриках і заводах відбувалися масові збори, на яких виступали комуністи та інші політичні діячі. Трудящі вимагали сформування нового уряду, який провадив би політику в інтересах народу, ставився б дружньо до Радянського Союзу, гарантував трудящим усі політичні свободи, амністував політичних в'язнів. Але буржуазія не виконала вимог трудящих, і вони взяли за здійснення своїх прав і вимог революційним шляхом. Почалася соціалістична революція. Було створено революційний уряд, що став виконувати функції диктатури пролетаріату.

14—15 липня відбулися вибори нової Державної думи, яка оголосила Естонію Радянською Соціалістичною Республікою і прийняла декларацію про її вступ до складу СРСР. Були прийняті декрети про націоналізацію великої промисловості, транспорту, банків, землі.

Таким чином, боротьба трудящих Естонії під керівництвом комуністів проти диктатури буржуазії завершилася перемогою соціалістичної революції мирним шляхом, відновленням Радянської влади. 6 серпня 1940 р. сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Естонську РСР до складу СРСР як рівноправну союзню республіку.

В процесі революції зростала й гартувалася Компартія Естонії. З 8 жовтня 1940 р. вона знов увійшла до складу ВКП(б).

Підступний напад гітлерівської Німеччини перервав мирну працю радянських людей. Тимчасово припинилося соціалістичне будівництво і в Радянській Естонії. 7 липня 1941 р. німецько-фашистські війська вдерлися на територію Радянської Естонії. Героїчні бої на території республіки продовжувалися протягом кількох місяців.

Компартія Естонії стала організатором партизанського руху, всієї антифашистської боротьби на тимчасово загарбаній ворогом естонській землі. Вона подавала допомогу в формуванні естонських національних частин Червоної Армії. В оволодінні бойовою майстерністю естонським воїнам допомагали бійці та офіцери — представники всіх братніх народів СРСР.

У зв'язку з тимчасовою окупацією території республіки гітлерівськими загарбниками Компартія Естонії продовжувала свою діяльність у радянському тилу, дістаючи всіляку підтримку й допомогу як від ЦК ВКП(б) та Радянського Уряду, так і від республіканських, обласних та інших місцевих органів. Тут велася робота по працевлаштуванню евакуйованих естонських громадян, а також підготовка кадрів, які мали працювати в республіці після її визволення від німецько-фашистських окупантів.

Війна та окупація заподіяли великої шкоди народному господарству Естонської РСР. Збитки, завдані республіці фашистами, обчислювалися більш як 16 мільярдами карбованців.

Щоб успішно вести господарське та культурне будівництво, треба

було відбудувати радянські органи. Місцеві партійні органи, долаючи труднощі й перешкоди, успішно розв'язали це складне завдання. Почали функціонувати комсомольські, профспілкові та інші громадські організації.

Ще до повного визволення Естонської РСР більшість промислових підприємств республіки вже працювала. У грудні 1944 р. промисловість Талліна випускала третину довоєнної продукції. Йшла відбудова промисловості, транспорту, будівництва, зв'язку, сільського господарства республіки.

Найважливішим економічним та політичним завданням Компартії Естонії в той період стало повернення трудовому селянству землі, відібраної гітлерівськими окупантами та їх пособниками. Питання відбудови сільського господарства неодноразово розглядалися в Центральному Комітеті Комуністичної партії Естонії, повітках і волкомах партії, на зборах активу. На селі були відновлені МТС та кіннопрокатні пункти. Почалося будівництво радгоспів.

Партійним та радянським органам і сільському активу доводилося працювати в умовах запеклого опору куркулів та інших ворожих елементів. Центральне місце в ідеологічній роботі партійної організації республіки займали роз'яснення трудящим політики Комуністичної партії та Радянської держави, пропаганда життєвої сили соціалістичного ладу, дружби народів нашої країни, ідей пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму.

Програма відбудови та дальшого розвитку народного господарства країни була викладена в четвертому п'ятирічному плані (1946—1950 рр.). На сесії Верховної Ради ЕРСР у липні 1946 р. було розглянуто й затверджено п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Естонської РСР.

Для Радянської Естонії четвертий п'ятирічний план мав особливе значення. Він передбачав не тільки відбудову зруйнованого війною народного господарства, але й корінні соціалістичні перетворення в економіці та культурі, побудові в республіці соціалізму. Всі ці питання постійно перебували в центрі уваги Компартії Естонії. Вони систематично розглядалися на з'їздах партії, пленумах і засіданнях бюро ЦК, повітків, міськкомів і райкомів партії та в первинних партійних організаціях.

В ці роки Естонська РСР повною мірою відчула значення братерської взаємодопомоги радянських народів. В перший час обсяг поставок у республіку значно перевищував те, що вона могла дати взамін. Так, за період з 1945 по 1948 рр. в ЕРСР (за неповними даними) було завезено сировини, матеріалів, товарів народного вжитку, обладнання для підприємств на суму більше 262 млн. крб. Тимчасом у братні республіки СРСР за ті ж роки було вивезено продукції тільки на 149 млн. крб.⁶

Колективи підприємств Естонії включилися у всесоюзне соціалістичне змагання. Партійна організація та робітничі колективи республіки підтримували всі починання трудящих братніх республік у боротьбі за дострокове виконання завдань п'ятирічки.

Ще більшого розмаху змагання набуло в роки п'ятої та шостої п'ятирічок. Так, у березні 1956 р. трудящі Талліна уклали договір про змагання з трудящими Риги. В ході соціалістичної індустріалізації відбулося докорінне технічне переозброєння промисловості, транспорту, будівництва. Промисловість Естонії оснащувалася новими верстатами та

⁶ В братской семье. Таллин, 1963, стор. 77.

іншим обладнанням, виробленим на підприємствах Ленінграда, Москви, Уралу, України та інших братніх республік.

Особливої уваги партійної організації республіки в роки будівництва потребувало забезпечення народного господарства робочою силою, підготовка керівних кадрів, спеціалістів масових професій. Внаслідок цього в роки соціалістичного будівництва чисельність робітничого класу різко зростає. Якщо в 1945 р. у народному господарстві республіки налічувалося майже 180 тис. робітників і службовців, то в 1959 р.— вже 428 тис.

Завдяки героїчній праці трудящих та повсякденній допомозі братніх радянських народів, соціалістична індустріалізація просувалася швидкими темпами. Уже в 1946 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а всередині 1949 р.— рівня кінця четвертої п'ятирічки. В 1950 р. промисловість республіки перевищила довоєнний рівень у 3,5 раза, в 1955 р.— у 6,7 раза, а в 1958 р.— в 9,26 раза. В 1958 р. промисловість ЕРСР давала в 2,7 раза більше продукції, ніж у 1950 р.⁷

Швидкими темпами зростала в республіці продуктивність праці, яка за 1951—1958 рр. у промисловості зросла на 193% при загальному її зростанні по країні 174%. Найшвидшими темпами зростала продуктивність праці в хімічній (289%), сланцевидобувній (233%) та рибній промисловості (233%)⁸.

Очолити трудове піднесення робітничого класу, Компартія Естонії домоглася здійснення в республіці соціалістичної індустріалізації.

У післявоєнні роки в Естонії було здійснено соціалістичну колективізацію сільського господарства. Перший колгосп виник у серпні 1947 р. на острові Сааремаа. В жовтні 1948 р. в колгоспи об'єдналися 2,3% селянських господарств.

Навесні 1949 р. в колгоспному русі стався корінний перелом. Наприкінці 1949 р. в колгоспи об'єдналося чотири п'ятих селянських господарств, а наприкінці 1951 р.— майже все селянство республіки. Це означало перемогу колгоспного ладу. На основі суцільної колективізації було здійснено ліквідацію куркульства як класу.

Колективізація сільського господарства в Естонській РСР проводилася в умовах наявності багатого досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства в братніх радянських республіках. Завдяки розвинутій індустріальній базі СРСР, колективізація в Естонії здійснювалася в умовах високої технічної озброєності і йшла швидкими темпами. З метою матеріального забезпечення масової колективізації ЕРСР союзні республіки збільшили поставку сюди тракторів, сільськогосподарських машин, добрив. Тільки з 1947 по 1949 рр. кількість тракторів у республіці збільшилася в 2,5 раза.

У післявоєнні роки в Радянській Естонії була здійснена також і культурна революція, головним наслідком якої було створення соціалістичної за змістом і національної за формою культури естонського народу. Виросла чудова національна інтелігенція, багато представників якої відомі не тільки в СРСР, але й за рубежем. До них належать, наприклад, письменники Юхан Смуул, Пауль Куусберг, співаки Тійт Куузік, Георг Отс, художники Едуард Ейнман, Гютер Рейндорф та багато інших.

Великі успіхи Естонської РСР в розвитку економіки та культури — результат тісного співробітництва та братерської взаємодопомоги всіх

⁷ Советская Эстония за 25 лет, Таллин, 1965, стор. 37.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1959 г., стор. 125; Советская Эстония за 25 лет, стор. 40—41.

народів СРСР. В єдиній сім'ї радянських республік Естонія дістала можливість найраціональніше використовувати свої ресурси та продуктивні сили.

Місце республіки в загальносоюзному соціалістичному поділі праці визначається насамперед такими галузями виробництва як енергетика, сланцева та хімічна промисловість, приладобудування, виробництво трикоцава, текстилю, паперу, продуктів тваринництва. Естонська РСР постачає електроенергією Ленінград, Латвійську РСР, об'єднана в єдину енергетичну систему з РРФСР, Білоруською та Литовською радянськими республіками. За межі республіки вивозиться, приблизно, 75% продукції металообробної промисловості, машинобудування та приладобудування.

В свою чергу, братні народи СРСР забезпечують Радянську Естонію виробами, що потрібні їй. Українська РСР постачає Естонії цукор, зерно, чорні метали, кам'яне вугілля. З Казахської, Узбецької, Таджикиської й Туркменської радянських республік Естонія одержує бавовну, сухофрукти, деякі види кольорових металів, шерсть.

Продукція ряду підприємств ЕРСР користується заслуженим попитом не лише на внутрішньому ринку, але й за кордоном. Вона експортується більш як у 80 країн світу.

У 1965 р. в зв'язку з 25-річчям Естонська РСР була нагороджена орденом Леніна. У привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР підкреслювалося, що успіхи Естонської Радянської Соціалістичної Республіки є свідченням правильної ленінської національної політики Комуністичної партії, великої сили соціалістичного ладу, братерської дружби народів нашої країни⁹.

Нового розквіту досягли народне господарство та культура республіки у восьмій п'ятирічці. Передбачене планом восьмої п'ятирічки збільшення в республіці промислового виробництва в 1,5 раза досягнуто достроково, були перевиксані також завдання по виробництву багатьох важливих видів продукції.

Дальшого розвитку в Радянській Естонії дістали енергетика, сланцевидобування, сланцехімічна промисловість, машинобудування, легка, рибна та м'ясомолочна промисловість. Висхідок сланцю досяг майже 19 млн. т в рік. Продукція машинобудування збільшилася на 78%, майже удвічі зросло виробництво сільськогосподарських машин. Випуск мінеральних добрив збільшився в 1,6 раза. Значно зріс випуск товарів народного вжитку. Обсяг виробництва легкої промисловості збільшився майже в 1,5, а м'ясомолочної продукції — в 1,4 раза¹⁰.

Особливо важливе значення для розвитку народного господарства республіки має піднесення продуктивності праці. Тому це питання спеціально розглядалося на пленумах і засіданнях бюро ЦК, в міськкоммах, райкоммах і в первинних партійних організаціях. Внаслідок проведеної роботи рівень продуктивності праці, передбачений на кінець п'ятирічки, був досягнутий в березні 1970 р.

Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства в усіх господарствах за останнє п'ятиріччя зросло на 19%, а в колгоспах і радгоспах — на 31%¹¹. При цьому збільшення виробництва продукції сільського господарства в ці роки йшло, головним чином, за рахунок підвищення врожайності полів і продуктивності тваринництва.

⁹ Великий празник естонського народу, Таллін, 1965, стор. 6—7.

¹⁰ XVI съезд Коммунистической партии Эстонии, Таллін, 1971, стор. 5—6.

¹¹ Там же, стор. 13.

За великі успіхи в розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва ряд підприємств і господарств республіки нагороджені орденами Радянського Союзу, в тому числі орденом Леніна — колгосп «9 Травня» Пайдеського району, орденом Жовтневої революції — комбінат «Кренгольмська мануфактура», шахта № 10, сланцепереробний комбінат ім. В. І. Леніна, колгосп «Раху» Пильваського району та ін.

Великі досягнення республіки щодо підготовки кадрів із вищою освітою. За роки восьмої п'ятирічки вузи Естонської РСР дали народному господарству більше 12 тис. кваліфікованих спеціалістів, у тому числі 4 тис. з них дістали вищу освіту без відриву від виробництва. В середніх спеціальних учбових закладах республіки навчаються понад 24 тис. учнів¹².

ЦК КП Естонії, міські партійні комітети Талліна й Тарту неодноразово розглядали питання підвищення ідейно-політичного рівня виховання студентської молоді. Були вжиті заходи щодо піднесення ролі кафедр суспільних наук і викладацького складу в справі марксистського виховання студентів.

Підвищилися матеріальний добробут і культурний рівень радянських людей. За минуле п'ятиріччя в ЕРСР національний дохід збільшився на 44%, грошові прибутки населення зросли на 54%, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 79%. Середньомісячний заробіток робітників радгоспів і колгоспників становить 121 крб.¹³

Великим досягненням у соціальній галузі є значне піднесення загальноосвітнього рівня трудящих. Тепер у республіці налічується 307 тис. чол. з вищою, незакінченою вищою, середньою спеціальною та середньою загальною освітою (в 1959 р. було 174 тис.). Зараз розв'язується завдання величезного культурно-політичного значення — дати всій молоді повну середню освіту.

Зріс інтерес трудящих до вивчення марксистсько-ленінської теорії. В системі партійної освіти основи марксистсько-ленінської науки вивчають більше 91 тис. чол. В народних університетах і школах комуністичної праці, постійних лекторіях, гуртках і клубах навчаються понад 125 тис. чол.¹⁴

Великою подією в ідейному житті республіки стало завершення до ленінського ювілею випуску четвертого видання творів В. І. Леніна естонською мовою, вихід у світ до 50-річчя КП Естонії III тому Нарисів історії Комуністичної партії Естонії. Лави Компартії Естонії за роки Радянської влади зросли чисельно, зміцнили організаційно і зараз налічують понад 76 тис. комуністів. Система марксистсько-ленінського інтернаціонального виховання трудящих Радянської Естонії охоплює всі галузі економічного, політичного й культурного життя республіки.

Широкого розвитку набуло в Естонії соціалістичне змагання підприємств із спорідненими заводами та фабриками братніх республік. Так, наприклад, трикотажне виробниче об'єднання «Марат» має тісні контакти з одинадцятьма підприємствами союзних республік, обмінюючись передовим досвідом. Зокрема маратовці з успіхом застосовують систему щоденного підбиття підсумків соціалістичного змагання, запозичену в киян на трикотажній фабриці «Більшовичка».

Дбаючи про виховання трудящих, насамперед молоді, в душі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, партійні та

¹² XVI съезд Коммунистической партии Эстонии, стор. 26—27.

¹³ Там же, стор. 28—29.

¹⁴ Там же, стор. 45—46.

комсомольські організації республіки використовують різноманітні форми та методи роботи, влаштовуючи екскурсії та походи по місцях революційної, трудової та бойової слави, фестивалі, тижні дружби за участю молоді союзних республік тощо. Зараз більше 110 тис. юнаків і дівчат беруть участь у всесоюзному поході «Знай свою Батьківщину».

Триває розвиток естонської соціалістичної культури, яскравим свідченням чого стали ювілейне Свято пісні, а також Свято народного танцю та великий концерт на співацькому полі, присвячені 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 30-й річниці відновлення в республіці Радянської влади.

Взаємному збагаченню й дальшому зближенню культур братніх радянських народів сприяли обмін декадами мистецтва, фестивалі музики, драматургії, кіно, взаємні гастролі театрів і художніх колективів.

XXIV з'їзд КПРС розробив програму комуністичного будівництва в нашій країні, визначив найважливіші завдання партії та радянського народу у створенні матеріально-технічної бази комунізму, вдосконаленні суспільних відносин, дальшому піднесенні добробуту трудящих. Перший рік дев'ятої п'ятирічки пройшов у республіці під знаком перетворення в життя історичних рішень XXIV з'їзду КПРС.

Народи нашої Батьківщини, керовані Комуністичною партією Радянського Союзу, йдуть назустріч великому святу — 50-річчю Союзу РСР. Трудящі Радянської Естонії активно включилися у всенародне соціалістичне змагання за гідну зустріч славного ювілею, дострокове виконання завдань другого року нової п'ятирічки. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. відзначила, що партійні організації «...відіграють авангардну роль у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, послідовному втіленні в життя ленінської національної політики, зміцненні дружби народів. Вони завжди виступають як бойові загони нашої партії, високо несуть прапор радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, йдуть на чолі трудящих мас в їх боротьбі за здійснення принципів наукового комунізму»¹⁵.

---

¹⁵ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 15—16.

Матеріали Всесоюзної конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР“

М. Т. БЕЛЯВСЬКИЙ

ПРО ДОСВІД ВИВЧЕННЯ І ПРОПАГАНДИ ПАМ'ЯТНИКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Понад чверть століття минуло від часу, коли закінчилася Велика Вітчизняна війна радянського народу. Минають роки, десятиліття, і грізні 1418 днів і ночей, коли йшов смертельний двобій з фашизмом, є пам'ятними лише тим, кому зараз за 40 років, тобто трохи більше третини населення країни. Вже одна ця обставина говорить про першорядне значення справи увічнення і пропаганди подвигу народу та пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни. Без цього не можна зберегти і зміцнити революційні, бойові і трудові традиції, виховувати дійовий радянський патріотизм.

В цьому напрямі зроблено дуже багато. На місцях колишніх боїв споруджені величчі меморіали. В багатьох містах як символ безсмертя і вдячної пам'яті, як заклик до самовідданої боротьби за наше сьогодні й завтра палає полум'я Вічного вогню на могилах Невідомого солдата. На честь військових з'єднань, окремих героїв, у пам'ять тих, хто загинув за свободу і незалежність нашої Батьківщини споруджені тисячі пам'ятників, обелісків, стел, меморіальних дощок. Їх імена увічнені у назвах вулиць, площ, будинків культури, шкіл, піонерських дружин, кораблів.

Три роки тому комсомольці та відділення Товариства охорони пам'ятників історичного факультету МДУ почали роботу по збиранню матеріалів про увічнення пам'яті і подвигів героїв у Москві. У цій роботі взяли активну участь 10 викладачів і понад 500 студентів. Вони описали, сфотографували близько 350 пам'ятників і меморіальних дощок, 150 вулиць Москви, що увічнили в своїх назвах імена героїв, військових з'єднань, подій Великої Вітчизняної війни. Ними обстежено 9 московських кладовищ і виявлено 351 могилу Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, а також більше 2000 могил вояцьких начальників, діячів науки, культури та соціалістичного будівництва, які внесли значний вклад у справу перемоги над гітлерізмом. Зібрані матеріали про життя, діяльність, подвиги тих, чийми іменами названі вулиці, тих, кому споруджено пам'ятники, встановлено меморіальні дошки. Про масштаби і складність роботи говорить хоча б те, що було обстежено більше мільйона могил. Наслідки цієї роботи в окремих питаннях використані в ряді статей і брошур.

Досвід цієї роботи дав змогу поставити деякі загальні проблеми вивчення і пропаганди пам'ятників Великої Вітчизняної війни, піднесення їх ролі в ідейно-виховній роботі.

Не можна не радіти прагненню увічнити пам'ять героїв, однополчан і земляків, товаришів по роботі пам'ятником, обеліском, меморіальною дошкою, але доводиться констатувати, що частина з них не відзначається художніми якостями, що написи на них здебільшого стандартні, і далеко не всі вони задовольняють вимоги монументальної пропаганди.

Так, наприклад, у Москві встановлено близько 60 пам'ятників і меморіальних дощок на честь дивізій народного ополчення та інших добровольчих частин і з'єднань. На дошці в Староконюшенному провулку говориться, що в цьому будинку формувалася дивізія народного ополчення Київського району. Для ветеранів дивізії цього напису досить, але зовсім недостатньо для молоді, для гостей столиці. Ця дивізія билася під Москвою й Тулою, в Сталінградській битві заслужила звання гвардійської, діяла на Курській дузі, форсувала Дніпро і Віслу, визволяла Чернігів і закінчила війну в Берліні як гвардійська двічі Червонопрапорна ордена Суворова Чернігівська дивізія. Коли б на дошці було показано схему бойового шляху дивізії, коротко сказано про її подвиги, названі імена Героїв Радянського Союзу, які загинули в боях, цінність і дійовість такої пам'ятки набагато зросла.

Інший приклад. Хто з киян та гостей столиці України не стояв у скорботному мовчанні перед Вічним вогнем біля суворого й величного меморіалу Слави, що увічнив подвиг захисників і визволителів Києва? Варто б подумати, мабуть, над тим, щоб тут були відмічені військові з'єднання, що заслужили в боях за місто-герой звання гвардійських, «Київських», орденоносних, названі імена полководців і воєначальників, удостоєних за визволення столиці України звання Героя Радянського Союзу, названі імена Героїв Радянського Союзу, які загинули в боях за Київ.

В Москві, Києві та інших містах і областях встановлені сотні пам'ятників, але в путівниках і краєзнавчій літературі немає ані списків, ані схем їх розташування. Немає цього і в мемуарах, у книгах про бойовий шлях армії і дивізій, у популярній літературі про окремі битви. А важлива справа значно виграла б, коли поруч зі схемами бойових дій і окремих операцій було б указано розташування пам'ятників, встановлених на місцях колишніх боїв соратниками, вдячними синами та онуками.

У будь-якому путівнику та наборі листівок, присвячених Києву, можна натрапити на фотографію меморіалу Слави. Але про те, що біля Вічного вогню поховані М. П. Кирпонос, Турбін, Н. М. Шелуденко та інші Герої Радянського Союзу, командири частин, що обороняли й визволяли Київ, на жаль, не говориться в путівниках та листівках, а треба було б розказати про їх життя та подвиги.

Слід видавати брошури й буклети не тільки про історичні та архітектурні пам'ятники далекого минулого, але й про пам'ятники Великої Вітчизняної війни, не обмежуючись при цьому могилою Невідомого солдата чи «загальноміським» пам'ятником. Так, у Москві чимало дуже цікавих пам'ятників і меморіальних дощок — Героя Радянського Союзу Маршалам С. С. Бірюзову, К. Є. Ворошилову, Л. О. Говорову, Р. Я. Малиновському, К. К. Рокоссовському, Ф. І. Толбухину, льотчикам Є. В. Михайлову та М. Ф. Гастелло, генералу Д. М. Карбишеву, партизанці О. Ф. Колесовій, героям-робітникам заводу «Калібр», воїнам-пролетарцям, медикам, які загинули в боях, дивізіям народного ополчення Жовтневого та Фрунзенського районів, гвардійському мінометному полку. Чудові пам'ятники встановлені в Києві та Дніпропетровську студентам, які полягли в боях за Батьківщину. Але довідатися з путівників та краєзнавчої літератури про них не можна і гості міст не

мають уявлення про їх існування. Внаслідок цього завдання монументальної пропаганди вирішуються неповністю.

У нашій країні немає, мабуть, міста, де б не було вулиць, назви яких увічнюють подвиг радянських полководців, Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, імена визволителів і героїв-земляків. Це одне з практичних здійснень девізу «Ніхто не забутий і ніщо не забуте». Але досвід роботи по вивченню цього напрямку роботи по увічненню подвигів і пам'яті героїв показує, що в ряді випадків це все досить продумане й доведене до кінця.

За активної участі вчених, краєзнавців, громадських організацій міста, вулиці, яким дано імена героїв, у поєднанні з пам'ятниками та пам'ятними дошками можуть і повинні скласти справжні меморіальні комплекси, дошкуть і повинні стати яскравим виявом спадкоємності поколінь, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям народу, виявленням радянського патріотизму і вірності великій справі В. І. Леніна.

Краснопресненський район Москви починається від самих стін Кремля і простягається до колишньої робітничої околиці міста. Ще в 1920 р., згідно з ленінським планом монументальної пропаганди, у дні п'ятдесятиріччя від дня смерті О. І. Герцена біля будинку Московського університету були відкриті пам'ятники О. І. Герцену та М. О. Огарьову, а вулиці навколо університету були названі іменами Белінського, Герцена, Грановського, Огарьова і Станкевича. Через кілька місяців, у річницю грудневого збройного повстання, вулиці району увічнили подвиг пресненських робітників, які, слідом за паризькими комунарами, «штурмували небо». Біля початку вул. Герцена з'явилася на плані Москви площа Повстання, від якої розійшлися по Пресні вулиці Барикадна, Дружинницька, 1905 р., Декабрська, Красна Пресня. Пізніше ряд вулиць, дістав імена керівників повстання та начальників робітничих дружин — З. Я. Литвина-Седого, Ф. М. Мантуліна, М. С. Николаєва, Г. М. Розанова, Ф. М. Шеногіна, М. П. Шміта, були споруджені пам'ятники та встановлені меморіальні дошки на честь героїв повстання та барикадних боїв, пам'ятники на могилі М. Е. Баумана та братській могилі дружинників.

З часом з'явилися пам'ятники та меморіальні дошки на будинках, де В. І. Ленін зустрічався з московськими більшовиками, вивчаючи та узагальнюючи досвід «генеральної репетиції» Жовтня, де він виступав перед пресненськими робітниками, незмінним депутатом Мосради від яких він був. З'явилися меморіальні дошки на місцях боїв за владу Рад у Москві в 1917 р., багато вулиць району було названо іменами соратників В. І. Леніна, видатних діячів науки та культури. 7 пам'ятників, близько 40 меморіальних дощок Красної Пресні пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни, 5 вулиць носять імена її героїв.

Справжній меморіал Слави створений у західній частині Москви вздовж давнього шляху на Можайськ та Смоленськ. Його відкриває Бородінський міст через р. Москву, прикрашений барельєфами, обелісками на честь однієї з славних сторінок бойової слави нашого народу. Від мосту на захід йде головна магістраль району — Кутузовський проспект, по боках від якого знаходяться вулиці Багратіона, Барклая, Дениса Давидова, Василиси Кожиної та інших героїчних учасників Вітчизняної війни 1812 р. Центр комплексу — славнозвісна Бородінська панорама, пам'ятник Кутузову, братська могила воїнів, поранених у битві під Бородіним, відомий усім будинок, де відбувалася нарада в Філях, чудова Триумфальна арка на честь подвигу народу та його перемоги над військами Наполеона. А поруч з Триумфальною аркою зна-

ходиться меморіальна дошка, на будинку, де в 1942 р. формувалася зенітно-артилерійська дивізія, нагороджена орденами Богдана Хмельницького та Червоної Зірки, удостоєна почесного звання Тернопільсько-Берлінської. На захід від арки йдуть вулиці, названі іменами воєначальників, героїв битви під Москвою, які жили й працювали в цьому районі до війни. Встановлені меморіальні дошки на будинках, де формувалися винищувальні батальйони, містилися госпіталі Західного фронту, на заводах і фабриках тощо.

Це всього лише два приклади вдало задуманих і здійснених меморіальних комплексів. Але винятково важлива й благородна справа не доведена до кінця. Про все це не знають не лише гості Москви, але й самі москвичі. Не знають тому, що про це не розповідали їм московські газети й журнали, радіо й телебачення, путівники, маршрутні схеми та буклети.

Рядки, які повідомляли б про життя, діяльність, подвиги осіб, іменами яких названі вулиці, принесли б дуже багато користі справі виховання радянського патріотизму, зокрема в молоді.

В ході роботи над вивченням пам'ятників Великої Вітчизняної війни стала очевидною необхідність поставити ще одне принципово важливе питання. Для увічнення подвигу воїнів Радянської Армії та наших славних партизанів зроблено й робиться дуже багато. Але ж радянські люди йшли до перемоги не лише з автоматом і гранатом, перебуваючи за штурвалом літака або танка, але й героїчно працюючи в лабораторіях, конструкторських бюро, на заводах, на ланах. Якими словами виразити велич подвигу радянських жінок, підлітків, стариків, усіх, хто працював у тилу, чие життя визначалося словами «Все для фронту, все для перемоги!»?! Неможливо уявити собі шляху до перемоги без літаків С. О. Лавочкина, А. І. Мікояна, М. М. Полікарпова, О. С. Яковлева, без «Катюши», без самохідок М. Л. Духова, гармат Грабіна, грізної зброї, створеної Б. І. Шавиріним, О. А. Расплетіним, Г. С. Шпагініним, без «Священної війни» В. І. Лебедева-Кумача та М. О. Александрова, «Василя Тьоркіна» О. Т. Твардовського, без публіцистики Б. Л. Горбатова, О. М. Толстого, І. Г. Еренбурга, віршів К. М. Симонова, карикатур Кукринікси, плакату «Батьківщина-мати кличе!» І. М. Тоїдзе, фільмів О. П. Довженка, «Ленінградської симфонії» Д. Д. Шостаковича та ін., в чому виразився справді всенародний характер Великої Вітчизняної війни та породжений нею масовий героїзм.

Замислившись над цим, неважко помітити, що, коли для увічнення подвигів і пам'яті воїнів в літературі, мистецтві та монументальній пропаганді зроблено багато, то трудовий подвиг народу в роки війни ще чекає на своє увічнення повною мірою. Роботи в цьому напрямі ще дуже багато. Мало ще про це написано, мало відображено засобами монументальної пропаганди. Майже немає що прочитати про тих, хто був у роки війни удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Майже два десятки кладовищ у Москві. На кожному з них є братські могили воїнів, які полягли в боях під Москвою або померли від ран. Найбільше з них — Преображенське, де знаходяться дві тисячі братських могил. Всі вони впорядковані, на них встановлені пам'ятники, на багатьох з них запалений Вічний вогонь. Свідченням безсмертя подвигу героїв, вічної вдячної пам'яті є день Радянської Армії, день Перемоги і річниця розгрому німецько-фашистських військ під Москвою, інші урочисті дні, коли на братські могили приходять сотні тисяч москвичів, щоб вшанувати пам'ять тих, хто віддав життя в ім'я майбутнього Радянської Батьківщини.

Тимчасом путівники по Москві та інша література про нашу столицю обмежуються в цьому плані лише розповіддю про могилу Неві-

домого солдата. Справді, ця могила біля стін стародавнього Кремля стала не тільки для Москви, але й для всієї нашої країни символом вічної пам'яті і вдячності, символом скорботи й любові, символом вірності справі, за яку віддали свої життя герої Великої Вітчизняної війни. Але, бажаючи увічнити героїзм синів Батьківщини, не можна обмежуватися лише цим символом, яким би величним він не був. На жаль, у літературі про Москву жодного слова немає про братські могили воїнів на кладовищах Москви і більшість москвичів навіть не знає про них.

Ще гірше справа стоїть з могилами Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, воєначальників і людей, які внесли великий вклад у справу перемоги над гітлеризмом. Майже ніхто не може сказати, де, на якому кладовищі похований той чи інший герой, в якому стані його могила. Адже ж немає організації, яка збирала б ці відомості, а адміністрація кладовищ обліку подібних відомостей не веде, література про героїв, некрологи таких відомостей, як правило, не містять. Відсутність належної уваги до могил, піклування про них, призводять до того, що багатотисячний потік відвідувачів, які приходять на братські могили, не розтікається струмочками до місць поховання найхоробріших з хоробрих. Зараз, здається, є лише одна область — Херсонська, де всі могили героїв підлягають державній охороні.

Такій охороні повинні підлягати всі братські могили, всі могили Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці. На кладовищах повинні бути встановлені плани, з яких можна було б довідатися про розташування цих могил, треба видавати брошури та буклети про окремі кладовища з їх планами, з розповідями про життя та подвиги похованих тут героїв, над такими могилами треба встановлювати шефство шкіл, вузів, фабрик, заводів, установ. Це потрібно не лише для вшанування пам'яті тих, хто похований, але й живим, в ім'я майбутнього, в ім'я виховання нових поколінь, які були б гідні пам'яті й справи полеглих героїв.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ
НА ЧЕРКАЩИНІ

На Черкащині зосереджена велика кількість історичних пам'яток. Це й зрозуміло: адже область розташована в самому центрі республіки. В часи Київської Русі — тут відбувалися поєдинки з печенігами і половцями, в XIII—XVI ст. — це поле жорстоких боїв з турками і татарами, з литовськими і польськими завоюниками, в XVII—XVIII ст. — центр народно-визвольної боротьби. Більш значні події відбувалися тут, коли на арену історичної боротьби виступив пролетаріат, який під керівництвом своєї партії здійснив соціалістичну революцію і повів народи нашої країни шляхом будівництва соціалізму і комунізму.

Свідками і учасниками всіх цих подій були наші предки, які невтомно і героїчно боролися за свою свободу і щастя. Зберегти і увічнити пам'ять про них — одне з найпочесніших наших завдань.

Партія і уряд, виконуючи заповіді Леніна, постійно піклуються про збереження історичних пам'яток, багато з них вже охороняються державою, яка виділяє значні кошти для їх упорядкування. Зокрема, на Черкащині великі роботи були проведені у Чигирині — колишній резиденції гетьмана Богдана Хмельницького у с. Суботові, у музеї-заповіднику в Каневі та інших місцях, пов'язаних з життям і діяльністю великого Кобзаря, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, в знаменитому Софіївському парку в Умані. Після Великої Вітчизняної війни був створений музей Корсунь-Шевченківської битви, де зібрані численні документи бойової слави Радянської Армії, увічнені імена двічі Героїв Радянського Союзу та двічі Героїв Соціалістичної Праці.

Радянські історики провели значну роботу щодо відтворення героїчних сторінок минулого нашого народу. Але залишилося ще чимало прогалин. Написання «Історії міст і сіл Української РСР», щоправда, значною мірою сприяло заповненню цих прогалин.

У Черкаській області краєзнавчою роботою займалися і раніше. Так, ще напередодні святкування 40-річчя встановлення Радянської влади в нашій країні за ініціативою та участю працівників відділу пропаганди й агітації обкому КП України науковцями обласного партійного архіву, лекторами обласної організації Товариства «Знання» було зібрано багато цікавих документів, виданих окремими збірниками: «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад» (1957), «Трудящі Черкащини в боротьбі за відбудову народного господарства» (1960), збірник спогадів учасників революційних подій 1905—1907 та 1917—1921 рр. «До історії більшовицьких організацій на Черкащині» (1958) тощо.

Готуючи видання тому «Черкаська область», Черкаський обком КП України провів велику організаційну роботу. Були створені авторські колективи для написання нарисів і довідок, залучені до цієї роботи викладачі вузів, технікумів, шкіл, працівники музеїв, бібліотек, редакцій обласної та районних газет.

У ході роботи над нарисами виявилися ентузіасти цієї важливої справи — любителі і знавці історії рідного краю. Серед них — уманський краєзнавець Г. Ю. Храбан, учитель, завідуючий народним му-

зеєм Золотоніського району М. Ф. Пономаренко. Важливу дослідну роботу провели також директор Корсунь-Шевченківського краєзнавчого музею М. Д. Гупало, лісничий О. А. Найда та інші.

У визначенні напрямків досліджень і виявленні нових документів, а особливо в правильному науково-методичному оформленні нарисів і довідок значну роль відіграв колектив Інституту історії АН УРСР і, зокрема, працівники відділу історії міст і сіл.

У 1967 р. під час розгортання дослідної історико-краєзнавчої роботи в областях, як відомо, було засноване Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, і зокрема, його Черкаська обласна організація, котра стала саме тією ланкою, якої так не вистачало для більш глибокого вивчення цього краю, для увічнення історичних місць. Перш за все обласна організація об'єднала в своїх секціях всіх краєзнавців області. Організація не лише готувала наукову документацію, а й фінансувала необхідні роботи щодо увічнення пам'ятних місць. Товариство розпочало свою роботу в тісному контакті з обласним управлінням культури, відділом будівництва і архітектури, дирекцією виробничо-художніх майстерень Художнього фонду УРСР та іншими обласними організаціями. Справа увічнення історичних пам'ятних місць області, безперечно, поліпшилася.

Відомо, яке велике значення у виховній і пропагандистській роботі мають політичні документи. Серед них є й такі, що безпосередньо стосуються історії Черкаської області. В 1917—1923 рр. з міст і сіл Черкащини на ім'я В. І. Леніна було надіслано понад 30 листів, привітань, телеграм. В них робітники і селяни повідомляли свого вождя про трудові успіхи, запевняли, що повністю підтримують політику партії, бажали міцного здоров'я. На відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна в області встановлено 7 меморіальних стел з текстами цих послань.

У м. Умані, де в 1903 р. працювала одна з небагатьох підпільних друкарень, по передрукуванню ленінської «Искры», був організований музей, а біля нього встановлений пам'ятний знак.

Ще кілька років тому на Черкащині імена таких видатних діячів, як пропагандист вчення Карла Маркса на Україні С. А. Подолінський і засновник польської робітничої партії «Пролетаріат» Людвік Варинський знали лише одиниці. Нині ж на кошти держави і обласної організації Товариства С. А. Подолінському на його батьківщині в с. Ярославці Шполянського району встановлена стела, а Людвіку Варинському в с. Мартинівці Канівського району — пам'ятник.

В усіх цих місцях нині проходять хвилюючі зустрічі молодого покоління з ветеранами війн і праці, учнів приймають в жовтенята і піонери, юнакам і дівчатам вручаються комсомольські квитки.

Велика робота була проведена в 1968—1969 рр. у зв'язку з підготовкою до відзначення 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції. В області було встановлено понад 30 пам'ятних знаків, увічнене місце завершення оточення ворога — зустрічі військ 1-го й 2-го Українських фронтів, місце участі чехословацьких військових частин генерала Людвіка Свободи, розташування штабу фронту Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва, а також місця подвигів окремих дивізій, полків та інших військових підрозділів.

До 50-річчя утворення СРСР готується відкриття другої черги Корсунь-Шевченківського меморіалу, присвяченого братнім народам нашої країни, учасникам славної епопеї. Споруджуються пам'ятні знаки на честь воїнів бронетанкових військ 1-го Українського фронту, якими командував син російського народу генерал А. Штевнев, артилерійської батареї лейтенанта Г. Шайхутдінова — башкира, стрілкової роти

старшого лейтенанта В. Чіковані — грузина, окремого кулеметно-артилерійського батальйону, в якому хоробро бився латиш Ю. Ватер, подвигу жінок, серед яких прославилася російська жінка санінструктор О. Лосева, батальйону курсантів, де здійснив подвиг українець М. Сергієнко.

Черкащина виступила з ініціативою спорудитиobelіски і стели, з іменами односельчан, що віддали своє життя за народне щастя в громадянську і Велику Вітчизняну війни. Таких пам'ятних знаків в області уже встановлено близько трьохсот.

Багато зроблено і ще багато належить зробити в районі Краселецького лісництва, на території якого знаходиться відомий Холодний Яр. Протягом багатьох віків тут збиралися борці проти поневолення. Холодний Яр зберігає сліди козаків, гайдамаків, народних месників громадянської та Вітчизняної воєн. Також тут проводяться реставраційні роботи у відомому Мотронинському монастирі, в якому буде заснований музей Коліївщини. Обласна комсомольська організація взяла шефство над партизанськими місцями періоду Великої Вітчизняної війни. Складається єдиний проєкт реконструкції партизанських таборів. Працюють архітектори і скульптори над проєктом пам'ятного знаку дев'яťтьом партизанським загонам.

Згідно з трирічним планом робіт в Чигиринському районі передбачається перелити в бронзу пам'ятник Б. Хмельницькому, реставрувати його усипальницю — Іллінську церкву в Суботові, пам'ятку архітектури середини XVII ст., впорядкувати три криниці — символ віковичної дружби російського, українського і білоруського народів. У цьому році в Черкасах буде встановлений пам'ятний знак на місці написання Б. Хмельницьким першого листа царю Олексію Михайловичу 8 червня 1648 р. про воз'єднання України з Росією.

Протягом трьох останніх років на Черкащині поставлені пам'ятники письменникові І. С. Нечую-Левицькому, композиторам К. Г. Стеценку та С. С. Гулаку-Артемовському, готується спорудження пам'ятного знаку письменнику і режисеру М. П. Старницькому. Попереду ще дуже багато роботи.

Черкащина — батьківщина Івана Богуна і Максима Кривоноса, Івана Гонти і Максима Залізняка, Семена Неживого та багатьох інших борців за народну свободу. Тут народилися вчені з світовими іменами — Агатапгел Кримський, Лев Симиренко та інші. У 1975 р. буде відзначатися 150-річний ювілей повстання декабристів, на Черкащині в м. Кам'янці знаходився один із центрів Південного товариства.

Черкаська область — батьківщина зачинателів руху п'ятисотениць М. С. Демченко та М. В. Гнатенко. Землю області визволяли від фашистських окупантів воїни Радянської Армії різних національностей. 6 військових частин називалися Звенигородськими, 8 — Уманськими, 22 — Черкаськими, 23 — Корсунь-Шевченківськими. І. Д. Черняхівському та І. Н. Степаненку присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу, Г. І. Байді, Ф. І. Дубковецькому, Г. Є. Буркацькій — двічі Героя Соціалістичної Праці, 139 черкащанам — Героя Радянського Союзу, 111 — Героя Соціалістичної Праці.

Безумовно, буде виявлено ще багато інших цікавих сторінок минулого, наші сучасники напишуть й нові сторінки. Черкаська обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури і надалі буде невтомно працювати над дослідженням і увічненням пам'ятних історичних місць області.

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ XVI ст. В ТОГОЧАСНИХ ПИСЬМОВИХ ПАМ'ЯТКАХ

При вивченні історії грошового обігу на українських землях, що входили у XVI ст. до складу Великого князівства Литовського, слід брати до уваги їх тогочасну політичну належність та економічну залежність, мати точне уявлення щодо того, які економічні чи політичні впливи там переважали.

Закономірності економічного життя Литви, у даному разі — її грошового обігу, тотожно позначались і на українських, і на білоруських землях Великого князівства. Безумовно, існували регіональні особливості грошових ринків згаданих земель, проте є більше підстав порівнювати для XVI ст. грошові обіги Чернігівщини і Могилівщини, ніж, скажімо, тієї ж Чернігівщини й Галичини: адже остання зазнавала сильного впливу польської монетної системи. Розмежування грошового ринку українських земель на польську і литовську сфери зберігалось довгий час і після об'єднання Польщі і Литви у Річ Посполиту. Свідчення письмових джерел з історії обігу й лічби монет на Україні XVI ст. порівнювалися з даними нумізматичного матеріалу — монетних скарбів — і корегувались у відповідності з останніми*.

Актовий матеріал дає можливість скласти, насамперед, чітке уявлення про основні номінали українського грошового обігу XVI ст. Наприклад, запис Володимирської гродської книги під 1573 р. розповідає, що пан Семашко, наїхавши на пана Малинського, «взял скриньку черленую, в которой, дей, било: п'ятьсот золотих черлених венгерських, галярей чотиреста старих, позолотених талярей двісті і шістдесят..., монети литовської коп триста». Подібний набір грошових одиниць наведено і в іншому документі з Волині: «у скриньці моїй... близько полшоста ста (550.— М. К.) коп грошей в золотих чирвоних, в талерах і в монеті грошової»¹. В актових записах інших українських земель виступають ці три основні номінали: «червоні» золоті, таляри й гроші. Крім основних, були й інші — напівгроші й денарії.

Головним номіналом обігу українських земель протягом усього XVI ст. був гріш, який найчастіше згадується в письмових джерелах: «Позичил... 40 і 10 коп грошей лічби і монети великого князівства Литовського» (1575 р.). Протягом усього XVI ст. курс литовського гроша щодо дрібної платіжної одиниці — литовських денаріїв («пенязів») — був сталим. Запис Кременецької земської книги розповідає про купівлю майна «за шістдесят коп грошей монети литовської лічби, по десяти пенезей білих в грош»² і визначає тим самим цей курс на 1570 р. По-

* Наслідки дослідження суте нумізматичного матеріалу (знахідок скарбів і окремих монет) XVI ст. підбиті автором цих рядків у четвертому розділі монографії «Грошовий обіг на території України доби феодалізму», К., 1971. Тому ми відсилаємо до цієї праці бажаючих докладніше ознайомитися з нумізматичними пам'ятками грошового ринку України розглядуваного тут періоду і обмежуємо тему даної статті розглядом письмових пам'яток.

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 8, т. III, К., 1909, стор. 244; ч. 1, т. I, К., 1859, стор. 82.

² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1575 р., арк. 43; там же, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 37 зв.

дібним був курс литовського гроша як на початку, так і наприкінці XVI ст.³ Еквівалентність гроша десяти пенязям йде з XV ст. У документі 1470 р. з українських земель Великого князівства Литовського зазначена сума у 200 кіп «грошей Литовської монети, у грош лічечи по десяти пенезей»⁴.

У литовських грошах сплачували борги один одному великі феодали, оцінювалось майно. У 1580 р. князь Острозький завдав Жидичинському монастиреві збитків на 8000 кіп литовських грошів⁵.

Поширеною монетою українського грошового обігу XVI ст. можна вважати і польські гроші. Ними користувалось населення не лише тих українських земель, що входили до складу Польщі, але й тих, які були під владою Великого князівства Литовського. З цього погляду типовим є запис, зроблений у Кременці в 1583 р.: «Взял пенезей... 50 золотих польських монетою польською, лічечи у кождей золотий польський по 30 грошей польських». Аналогічну формулу в іншій редакції («триста золотих польських, в кождей золотий лічачи по 30 грошей польських») ми бачимо в Луцькій гродській книзі 1587 р. та багатьох інших актових джерелах. В окремих випадках польські гроші виступають у документах під назвою лядських⁶.

Крім литовських і польських грошів на українських та білоруських землях XVI ст. зустрічаються «широкі», або празькі гроші. Так, на початку XVI ст. на Київщині землю купили за 12 «рублів грошей широких». Приблизно у ті ж роки в одному з документів занотовано, що борг становив 17 кіп «грошей широких». «Широкими» грошами збирали податки, мита тощо. До 1552 р. у Барі весільний податок становив копу «широких» грошів, потім його почали брати у польських грошах⁷. Навіть наприкінці XVI ст. на східнослов'янських землях Великого князівства Литовського податки збирали «широкими» грошами.

Варто зазначити, що здебільшого ними сплачувалися традиційні, дуже давні повинності: ловецьке, бобровщину, куничне, медову данину тощо. Так, у 1561 р. могилівські міщани, згідно з уставною грамотою короля, мали давати медову данину розміром «2 рублі грошей широких». У 1584 р. мешканці сіл, розташованих навколо Полоцька, платили бобровщину й куничне виключно у «широких» грошах⁸.

Застосування їх для збирання податків та інших платежів на користь феодалів легко зрозуміти, коли пригадати, що «широкі», або празькі гроші використовувались для цієї мети ще у XIV і XV ст. Крім того, згадані монети були кращої якості від польських і литовських монет того часу. Вони зберігались в обігу не лише до кінця XV, але й протягом XVI ст. Оскільки свіжого притоку чеської монети не було, вона помалу випадала з обігу.

Як і раніше, у XVI ст. празькі, або «широкі» гроші залишались авторитетним еквівалентом монетної вартості, до якого прирівнювали різні платіжні засоби тогочасного ринку, головним чином, гроші. Так, на по-

³ Акты Литовской метрики, т. I, вып. 2, Варшава, 1897, стор. 119 (1503 р.); Архив ЮЗР, ч. 8, т. IV, К., 1907, стор. 244 (1515 р.); Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., К., 1965, стор. 137 (1584 р.).

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. 2, Спб., 1865, стор. 108.

⁵ Архив ЮЗР, ч. 1, т. I, стор. 143.

⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1583 р., арк. 21; там же, книга Кременецького гродського суду за 1554 р., арк. 11; Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 168.

⁷ АЮЗР, т. 1, стор. 63; Документы и регесты к истории литовских евреев, т. I, Спб., 1822, стор. 112; Архив ЮЗР, ч. 8, т. I, К., 1893, стор. 165.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР), т. 3, Спб., 1848, стор. 111, 285.

чатку XVI ст. (до 1507 р.) король надав луцькому старості «для пожитку» «200 коп грошей широкої лічби, а монети Литовської»⁹. В більшості випадків суми, зазначені в актах у «широких» грошах, виплачувалися насправді звичайними, литовськими чи польськими грошами*.

У білоруських джерелах празький гріш виступає не лише як «широкий», а й як «плюський»: «Давали... по плоскому грошу, по чотырнадцати пенезев у грош» — так записано в Могилівських актах під 1524 р. Однак курс празького гроша у 14 пенязів не був типовим для XVI ст. (звичайний курс був 12 пенязів), що видно з писаного у Литві у 1549 р. документа: «Бобровых пенязей дають рубль грошей широкий, нижли поведають же за тот рубль здавна по две копе (120 штук.— М. К.) грошей дають»¹⁰. Ясно, що у наведеному документі йдеться про литовські гроші, курс яких протягом усього XVI ст. незмінно становив 10 пенязів. Звідси виходить, що празький гріш дорівнював 12 пенязям. З контексту («здавна!») видно, що подібне співвідношення між пенязем і «широким» грошем існувало протягом тривалого часу.

Вартість рубля «широких» грошів у 2 копи звичайних литовських вводила в оману деяких нумізматів. В опублікованій недавно статті про обіг празького гроша на території Великого князівства Литовського Н. О. Соболева доводить, ніби одночасно існували рублі і в 100, і в 120 грошів, незважаючи на штучність такого припущення¹¹. На підтвердження своєї думки вона наводить цитати з джерел, не відчувачи, що в одних випадках йдеться про «широкі», в інших — про литовські гроші.

Термін гріш в українських джерелах XVI ст. застосовувався і як збірне поняття, для позначення маси монет, грошей у сучасному значенні слова. У 1507 р. в одному з сіл на Прип'яті взято данину «з бортної землі... осьм відер меду київської міри, а п'ятдесят грошей грошми». У Луцькій гродській книзі під 1570 р. записано: «Взял есми вена триста коп готових грошей, а сто коп в золоті, в сребрі, в шатах»¹². Епітет «готовий» означає, що йдеться про готівку, тобто про карбовані гроші.

Половинною фракцією гроша був напівгріш, найпоширеніша до половини XVI ст. монета на українських землях Великого князівства Литовського і Польщі. Про його співвідношення з грошем сказано у багатьох актах, зокрема у волинському 1501 р., де зафіксовано продаж маєтку «за чотиреста коп грошей литовської лічби, за грош по два полугрошки». У грошових операціях напівгроші виступають у багатьох випадках поряд з грошами. В актовому записі 1571 р. з Волині занотована сума в 2000 «коп грошей монети і лічби литовської, грошми і полугрошками, монети доброї»¹³. Бувало, що напівгрошами виплачували значні суми. У 1522 р. поблизу Луцька продали маєток «за двісті коп грошей литовської монети, полугрошковой лічби»¹⁴ (тобто, відліченої напівгрошами.— М. К.).

У наведеному вище фрагменті волинського джерела 1571 р. сказано, що «полугрошки» є «доброю монетою». Справді, у порівнянні з денаріями, що містили менше 10% срібла і важили кілька десятків грама, напівгроші, що майже наполовину складались з срібла й мали вагу

⁹ АЮЗР, т. 2, стор. 113.

* Вимога сплачувати «широкими» грошами медову данину, куничне та інші стародавні збори пояснюється, певно, традицією, яка йде з XIV—XV ст.

¹⁰ Документи и регесты... т. I, стор. 113; Документи Московского архива Министрства юстиции, т. I, М., 1897, стор. 118.

¹¹ N. A. Sobolewa. Grosze praskie w Wielkim księstwie Litewskim.— „Wiadomości numizmatyczne”, 1970, N 2, стор. 115.

¹² Архив ЮЗР, ч. 1, т. VI, К., 1883, стор. 10; ч. 8, т. III, стор. 213.

¹³ Там же, ч. 8, т. IV, стор. 244; ч. 8, т. VI, К., 1911, стор. 338.

¹⁴ Там же, ч. 8, т. IV, стор. 353.

більше грама, могли вважатись великими монетами. Як правило, в актовому матеріалі згадуються литовські, а не польські напівгроші, що відповідає реальному співвідношенню між ними в обігу.

Єдиною дрібною монетою як литовської, так і польської монетних систем протягом майже всього XVI ст. були денарії (на Україні їх називали пенязями). З 1579 р. їх, по суті, замінили шелягами (соліди), що одночасно мали відігравати і роль напівгроша, карбування якого за Стефана Баторія припинилось. Шеляги за вагою дорівнювали 2/3 гроша, але в їх сплаві удвоє менше було срібла у порівнянні з грошем (перші II 3/5 проби, другі — V 3/5 проби за XVI-лотовою шкалою)¹⁵.

Пенязь був однією з основних монет литовської монетної системи, не менш важливою, ніж гріш, 1/10 частину якого він становив. Так, у волинському актовому записі 1584 р. зазначено, що маєток продали «за двісті коп грошей литовських, лічачи в кождий грош по десеті пенезей білих, а в копу по шестидесят грошей»¹⁶. Потребує пояснення епітет «білий» при литовському пенязі. Цей епітет стане зрозумілим, якщо врахувати, що денарії не лише у XVI, а й у XV ст. карбувались з дуже малим вмістом срібла. В процесі обігу денарії швидко тьм'яніли, то давала себе знати лігатура (домішок міді або олова). Недарма в актах XV ст. денарії презирливо називали «чорними» монетами. Пенязі, або денарії, згадані в українському актовому матеріалі з епітетом «білий», були литовськими і заслужували на нього хіба що у порівнянні з польськими денаріями тих часів, у металі яких лігатури було ще більше.

Траплялося, що у ділових документах слово пенязь опускали й писали просто «білий». Зокрема, 1582 р. торгові мита в Луцьку збирались «по три грошей польських і по три білих». В окремих випадках замість епітета «білий» до пенязя додавали епітет болший», також щоб підкреслити його доброякісність. У 1540 р. королева Бона продала Луцьке війтівство за 600 кіп литовських грошів, «лічачи по десеті пенезей більших в грош»¹⁷. В аналогічних наведених вище українським джерелам польських актах замість терміну «пенязь» вживається справжня назва цієї монети — «денарій»¹⁸.

Незважаючи на те, що пенязь посідав важливе місце в польській і, особливо, литовській монетних системах, в актових джерелах, унаслідок їх специфіки, він самостійно, як правило, не виступав, оскільки був занадто дрібним номіналом. Виняток становлять лише рахункові книжки міст, але українські комплекси цього типу майже не збереглися.

Велика поширеність пенязя спричинила до того, що цей термін з часом став збірним, його застосовували для позначення поняття «гроші» взагалі, поряд з іншим збірним поняттям «гріш». У документі 1593 р. з Волині записано, що у пограбованого священика взяли багато майна, а «готових пенезей» було у нього 20 золотих. У значенні грошей пенязь виступає і в XVII ст., коли на ринку українських земель денаріїв уже майже не було. Показовий у цьому відношенні волинський акт 1602 р., що зафіксував продаж луцьким старостою Миколою Семашком містечка Острожець за «певною і готовою суму пенезей, за двадцять тисячей коп грошей литовських»¹⁹.

У другій половині XVI ст. на українському ринку з'явилися таляри. Згадане явище можна датувати останньою чвертю XVI ст. Однак пись-

¹⁵ Дані з польської та литовської нумізматичної метрології з кн.: M. Gutowski. Podręcznik numizmatyki polskiej, Kraków, 1914, стор. 288—289.

¹⁶ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., стор. 137. Аналогічні записи див. у даній публікації на стор. 138, 145, 147 та ін.

¹⁷ Архив ЮЗР, ч. 1, т. I, стор. 155—156; ч. 5, т. I, К., 1869, стор. 53.

¹⁸ Див. напр. Księga dochodów beneficijów diecezji Krakowskiej z roku 1529, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

¹⁹ Архив ЮЗР, ч. 1, т. VI, стор. 99; ч. 5, т. I, стор. 101—102.

мові джерела уточнюють цю дату, дещо відсуваючи її назад. Наприклад, у 1567 р. архімандрит Зименського монастиря (під Володимиром-Волинським) Порфирій мав у скрині «сто талярей, п'ятдесят золотих червоних». Приблизно одночасно з'являються згадки про талари у джерелах, писаних на білоруських землях Великого князівства Литовського. В 1569 р. у Бресті в рахунок оренди мит (вся сума становила 600 золотих) було внесено 200 таларів²⁰.

Талари швидко поширились у грошовому обігові України. Вже у 1574 р. вони виступають в актових записах з епітетом «старі», що свідчить, насамперед, про тривалість їх вживання: «Позичил... полп'яста (450.— М. К.) таларов старих... Позичил двісті таларов старих і сто червоних»²¹. Крім того, епітет «старий» мав указувати на доброякісність талаяра, адже в середньовіччя вага й проба монет неухильно падали, тому старі монети були, як правило, кращими від нових. Отже, епітет «старий» був тоді, зокрема у XVI ст., синонімом епітету «добрий». Після появи перших таларів у Богемії в 1518 р. ці монети почали карбувати майже всі західноєвропейські країни. Поступово якість таларів знижувалась, і на середину 60-х рр. XVI ст. кількість срібла у них зменшилась у порівнянні з монетами першої половини XVI ст. приблизно на 10%. Отже, нові талари були дешевшими від старих щось на 1/10.

Зрозуміло, що старим талаярам віддавали перевагу перед новими. У житомирському акті 1583 р. читаємо: «Шкатула, в которой било чотиреста золотих польських, таларов старих шістдесят». Уривок з опису майна луцького єпископа Кирила Терлецького 1596 р. свідчить, що у нього було лише «таларов старих дві тисячі»²². Взагалі талари були спочатку «монетою для багатих», їх тримали у своїх скарбницях феодала, ними сплачували борги і контрибуції на державному рівні. Проте досить швидко талаяр пристосовується до повсякденного торговельного життя і його починають використовувати й середні шари українського народу. Наприклад, під 1582 р. у Житомирській актовій книзі записано, що «жупан... коштовал таларов осьм»²³.

Як правило, державна приналежність талаяра у джерелах не зазначається, та й у цьому не було потреби, бо талари різних країн мали приблизно однакові вагу і пробу срібла. Проте у Кременецькому акті 1575 р. занотовано: «Дал мі Єнос талаяр іспанський обрізаний»²⁴. У документі йдеться про незвичайні й рідкісні для України іспанські пезо, монети номіналом у 8 реалів, які майже не трапляються, крім кількох випадків знахідок згаданих монет у скарбах XVII ст.*. Іспанські 8-реалові монети важчі від справжніх таларів, тому в скарбах їх знаходять лише в обрізаному вигляді — за ваговою нормою таларів.

Встановити курс талаяра щодо інших номіналів грошового обігу України XVI ст. важко, бо в українських актах чи інших письмових джерелах ми не зустрічались з потрібними для цього записами. Виходячи з того, що вартість талаяра щодо польських грошів мала бути приблизно однаковою, як у Польщі, так і на українських землях, і скориставшись даними польських джерел, автор цих рядків встановив, що курс талаяра протягом XVI ст. підвищувався таким чином: у 1528 р. становив 30

²⁰ Там же, ч. 1, т. VI, стор. 57; Документи и регесты..., т. II, Спб., 1882, стор. 226.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1574 р., арк. 67 зв.

²² Актова книга Житомирського міського уряду, стор. 79; АЮЗР, т. I, стор. 265.

²³ Актова книга Житомирського міського уряду, стор. 44.

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1575 р., арк. 111.

* Варто зазначити, що пезо так само рідкісні і в білоруських скарбах, а в литовських трапляються вже частіше.

польських грошів, у 1545 — 31, у 1551 — 32, у 1568 — 33, у 1578—1586 рр.— 35, у 1598 р.— 36 і на 1600 р. дорівнював 37 польським грошам²⁵. Зрозуміло, що стосовно українських земель варто використовувати лише дані з 60-х років XVI ст. і далі, тому що раніше талари ще не встигли поширитись на їх ринку.

В українських активих записах нумізматичного характеру часто трапляється термін «червоний золотий». У галицьких джерелах йому еквівалентний термін «флорін». Дукати і флоріни, золоті монети західноєвропейського походження, посідали важливе місце в українському грошовому обігові й попереднього, XV ст. Золоті монети були найбільш авторитетними платіжними засобами середньовіччя. Так, польський і литовський уряди, а потім уряд Речі Посполитої, прагнули збирати податки у золотих монетах. У 1544 р. королева Бона звільнила євреїв міста Ковеля майже від усіх податків і виплат, замість чого вони зобов'язані були виплачувати в казну щорічний чинш, «злотий червоний от каждого дома». А в 1578 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій спеціальною грамотою нагадав литовським євреям, щоб «податок... звычай, червоные золотые платили»²⁶.

Червоні золоті були, поряд з таларами, найкращим еквівалентом вартості, тому в судових справах між багатими людьми, головним чином, феодалами, вартість заповідяних збитків оцінювалась, як правило, у золотих монетах. На Брацлавщині у 1582 р., при наїзді одного феодала на іншого, з руки у жінки потерпілого зняли 4 персні, що «коштували по чотири золотих чирвоних», і забрали скриньку, де містилось 27 «золотих чирвоних»²⁷.

У значній частині випадків «червоний» золотий виступає на сторінках джерел з епітетом «угорський». У 1506 р. великий князь литовський Сігізмунд віддав у оренду київське мито строком на два роки; в рахунок орендної плати йому платили щорічно 200 червоних золотих угорських. На початку XVI ст. замок м. Володимира на Волині віддали в заставу «в тисячі золотих угорських». У волинському документі 1544 р. записано: «Позичен... 200 таларов старих і 100 золотих червоних угорських, добре важних». Червоні золоті угорські, без сумніву, були відбірними монетами, якщо їх давали на борг самому королю. У 1566 р. пан Шпаковський, що жив поблизу Луцька, позичив Сігізмунду II Августу «тисячу золотих чирвоних угорських»²⁸.

Аналіз якісного складу монетних скарбів того часу дає відповідь на питання щодо якісного складу золотих монет — флоринів у грошовому обігу українського ринку XVI ст. Угорські флоріни час від часу зустрічаються у скарбах, проте не переважають помітно над золотими монетами інших країн, зокрема, Речі Посполитої, Австрії чи Сілезії. Угорські флоріни в XIV—XV ст. відзначались високою якістю, пам'ять про це збереглась і в наступні століття. Отже для XVI ст. епітет «угорський» є, як правило, вказівкою не на національну приналежність, а лише на добру якість монети*.

У Галичині золоті монети називали не червоними золотими, а фло-

²⁵ M. Gumowski. Назв. праця, стор. 293; Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego (1576—1586), Warszawa, 1881, ч. I, стор. 61—62, ч. II, стор. 17, 132, 145.

²⁶ Архив ЮЗР, ч. 5, т. I, стор. 50; АЗР, т. 3, стор. 221.

²⁷ Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 119—120.

²⁸ Документи и регесты..., т. I, стор. 68; АЮЗР, т. 2, стор. 113; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1554 р., арк. 67 зв.; Архив ЮЗР, ч. 8, т. VI, стор. 187.

* Втім, в окремих випадках в актах XVI ст., особливо, його початку, йшлося про угорські флоріни, про що свідчить такий запис Литовської метрики 1516 р.: «Сорок золотых всех, ино трыдцать без двух дукатов, а дванадцать вгорских» (Русская историческая библиотека, т. 20, Спб., 1903, стор. 263).

рінами. Золота монета з такою назвою на зразок італійської (вперше випущеної у Флоренції в 1252 р.) карбувалась в Угорщині та ряді інших європейських країн. За вартістю флорін дорівнював іншій популярній західноєвропейській золотій монеті — дукатові. У наведеному нижче записові з Сяницької судової книжки вказується курс флоріна на 1501 р. Там зафіксована сума флоринів «ducentis Ungaricales... quemlibet florenum computando per sedecim scotos» (...«кожний флорін рахуючи по 16 скойців»). На скоець лічили 2 гроші, отже, у 1501 р. вартість флоріна становила 32 польські гроші. Такий курс з окремими коливаннями (в 1505 р. — 34 гроші) тримався у Галичині ще в 1511 р.²⁹ Тотожний курс флоріна й дуката мав місце і на інших українських землях того часу, а також у Польщі та Литві.

Протягом усього XVI ст. уряди обох названих країн (потім спільний уряд Речі Посполитої) докладали чимало зусиль, щоб запобігти підвищенню курсу золотих монет щодо срібних, проте економіка виявилась сильнішою від законодавства. Якість срібних монет обігу невпинно погіршувалась, тому дукат або флорін з незмінно високим вмістом дорогоцінного металу повинен був з плином часу коштувати все більшу кількість формально срібних, а фактично білонових (з перевагою міді) грошів. У 1529 р. курс дуката (флоріна) у Польщі був 40 грошів, у 1545 р. — 50 грошів, у 1576 р. — 54 гроші, у 1581—1585 рр. — 56 грошів, у 1598 р. — 58 грошів³⁰. Зростання вартості дукату не закінчилось у XVI ст., а паростаючими темпами продовжувалось у XVII ст. Для порівняння вкажемо, що у 1621 р. на Україні дукат («червоний золотий») дорівнював 72 польським грошам³¹.

На українських землях в обігу були лише одинарні дукати вагою трохи більше 3,5 г. У багатьох європейських країнах ці монети випускались і більших номіналів: в 2, 4, 5 і навіть 10 разів важчими, і, відповідно, дорожчими від звичайних дукатів. Зрозуміло, що коли навіть одинарні дукати правили, головним чином, за засіб накопичення, то подвійні й інші нестандартні золоті монети практично не брали участі у торгівлі. Особливе місце серед них посідали португали, великі й важкі (більше 30 г) десятикратні дукати. Їх, як правило, дарували на весілля, що відбувались у середовищі феодалної верхівки, ними нагороджували за вірну службу своїх васалів сюзерени. Термін португал походить від того, що вперше золоті монети номіналом у 10 і навіть 20 дукатів карбував португальський король Емануїл I (1495—1521 рр.). Згодом ця назва перейшла на 10-кратні дукати, які випускались у багатьох європейських країнах, зокрема з 1562 р. — у Польщі. Немало португалів (разом з дукатами інших гатунків) зібрало у своїх скринях заможне українське панство, що знайшло відображення у записі Луцької земської книги 1546 р.: «Позичила мі сто золотих черлених угорських доброважних... і шість золотих португальських, в кожному по десеті золотих чирвоших»³².

Чималий інтерес становить розгляд лічильних одиниць українського грошового обігу XVI ст. Подібно до того, як литовські монети були основними платіжними засобами українського ринку, так само литовські лічильні одиниці домінували (до кінця XVI ст.) у рахунку грошей. Це зрозуміло, оскільки литовські монети доводилось рахувати на литовський лад (про випадки змішаної грошової лічби ми розповімо далі). В

²⁹ Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ), t. XVI, Lwów, 1894, стор. 425, 357, 438.

³⁰ Księga dochodów beneficijów diecezji Krakowskiej, стор. 236; M. Gumowski. Назв. праця, стор. 293; Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, ч. I, стор. 63, 48, 244.

³¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 221, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1621 р., арк. 274.

³² Архів ЮЗР, ч. 8, т. III, стор. 14.

абсолютній більшості випадків литовські монети, головним чином, гроші рахували на копи. Наводимо лише один приклад подібної лічби з книги Кременецького земського суду під 1574 р., хоч тотожні формули рясніють на сторінках українських актових джерел XVI ст.: «Позицил... грошей 300 коп лічби і монети литовської, лічачи по 10 пенезей білих в грош, а по 60 грошей в кождую копу»³³. Лічбу на копи зустрічаємо не лише на литовській, а й на польській частині українських земель XVI ст.

В XVI ст. на Україні зберігалась і стара литовська лічильна одиниця — рубль*. У документі з Волині 1550 р. записана сума в «дванадцять рублей грошей». На литовський характер цієї лічильної одиниці вказує, зокрема, білоруське джерело 1539 р.: «рубль грошей лічбы и монеты литовское». Характерно, що на території литовських земель і в описуваний час податки, митні та інші збори продовжували брати у рублях³⁴, хоч протягом XVI ст. копа поступово витісняла рубль з цієї сфери.

Литовські рублі як лічильні одиниці використовувались і на українському ринку XVI ст., правда, у більшості випадків ми зустрічаємо їх в актах ближче до початку століття. У 1523 р. на Київщині землю купили за 12 «рублів грошей широких». Втім, рубль активно жив у сфері щоденного обігу аж до кінця XVI ст., про що свідчать дані ряду письмових джерел, зокрема, наведений нижче фрагмент Житомирських актів 1583 р.: «Коров дойних десеть, которие деї, мні коштowali, каждая з них, по рублю грошей лічби литовської»³⁵.

Для грошової лічби XVI ст. рубль був пережиточним явищем, реліктом минулого. На це вказує, зокрема, те, що на території Великого князівства Литовського і його українських земель «вина» (штраф за вбивство та інші кримінальні злочини) навіть наприкінці XVI ст. накладалась переважно в рублях³⁶, так само як у XV чи ще XIV ст.

У польській грошовій лічбі XVI ст., поруч з новою одиницею, золотим, застосовувалась, хоч і рідко, стара — гривня. У тій же книзі Кременецького земського суду під 1569 р. читаємо: «Гривень полтораста лічби і монети польської, у кождую гривню лічачи по сороку і по осьми польських» (грошів — М. К.). Навіть наприкінці XVI ст. в українських актах зустрічаються великі суми, обчислені у гривнях. У 1595 р. остерський староста Ратомський заборгував державі «п'ять тисячей гривень»³⁷. І все ж таки лічба на гривні, так само, як і лічба на литовські рублі, була у XVI ст. пережитком минулого. У XVII ст. вона майже зникає.

Реформи короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1578 р.), що мали на меті уніфікацію монетної системи недавно створеної держави**, помітно не вплинули на український ринок кінця XVI ст. Практика повсякденної торгівлі змушувала постійно перераховувати польські мо-

³³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 75 зв.

* Не слід механічно перекладати рубль на українську мову як карбованець, генетично вони різного походження, адже термін карбованець з'явився лише у XVIII ст. як українська назва великої російської срібної монети номіналом в один рубль.

³⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21, оп. 1, книга Кременецького гродського суду за 1550 р., арк. 3 зв.; Документи и регесты..., т. I, стор. 239; АЗР, т. 3, Спб., 1848, стор. 112; АЮЗР, т. I, стор. 252 та ін.

³⁵ АЮЗР, т. I, стор. 63; Актова книга Житомирського міського уряду, стор. 67.

³⁶ Акты, издаваемые Комиссиею, учрежденною для разбора древних актов в Вильне (далі — АВК), т. II, Вильна, 1857, стор. 10 (1584 р.), 291 (1590 р.); АЮЗР, т. I, стор. 252 (1594 р.), та ін.

³⁷ АЮЗР, т. I, арк. 16 зв.; Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 268.

** Була усунена метрологічна різниця між польськими і литовськими монетними системами. Якщо раніше литовські монети були на чверть вартіснішими від польських тотожних номіналів, то після реформ Баторія польські й литовські монети відрізнялися лише зображеннями, але не вагою і пробою металу.

нети в литовські і навпаки. При цьому нерідко польські монети рахували на литовські лічильні одиниці, а литовські монети — на польські. Так зародилась змішана грошова лічба, що надзвичайно поширилась на українському ринку у наступному, XVII ст.

В актових записах трапляються суми впереміж — одні з литовських, інші — в польських монетах чи лічильних одиницях і навпаки³⁸. Бувало навіть, що частини тієї самої грошової суми вказувались у різних монетах. У 1576 р. розмір податку у Великому князівстві Литовському встановлювався таким чином: «с каждой волоки и з службы по 20 грошей польських, а от морга застенкового по 5 пенезей белых»³⁹ (литовских.— М. К.).

Залишається згадати ще про такі лічильні одиниці українського ринку XVI ст., як празькі, або «широки» гроші. Так само, як і в попередньому, XV ст., до них прирівнювали за вмістом срібла польські і литовські монети, отже, празькі гроші на ринку були не лише реальною монетою, а й еквівалентом вартості грошей. Найчастіше до празьких грошів прирівнювали литовські, про що ми вже розповідали вище, характеризуючи роль празьких грошів у монетному обігові України XVI ст.

На закінчення згадаємо про місцеву систему рахунку грошей — подільську, вживану на Південному Заході України. Під 1578 р. у міській книзі Кам'янця на Поділлі записана сума «sexagena viginti numeri podoliensi», тобто, «20 кш подільської лічби». У тому ж джерелі, трохи далі, ми знову зустрілися з подільськими копами: борг становив «sexaginta et duarum sexagenarum podoliensium cum medie»⁴⁰, тобто, 62 1/2 подільських копи.

Подільська лічба бере початок ще з перших десятиліть XV ст., коли ми зустрічаємось з нею в актах Поділля та Волині. У документі 1427 р. з Поділля зафіксовано запис (закладна) «на дворище... п'ятдесят гривень Подольськими полугрошки,... по той лічбі, как у Подольской землі ідеть». «Подольськіє полугрошники, по той лічбі, как у Подольї ідеть», згадані й у волинському документі 1429 р.⁴¹ У свій час, досліджуючи грошове господарство Галичини XIV—XV ст., ми переконались, що подільськими «полугрошками» на Південному Заході України називали галицькі монети⁴². Стосовно цих монет склалась і місцева система грошової лічби, яку, відповідно до їх назви, називали подільською. У наведених нами записах Кам'янецької міської книги згадано, отже, релікт далекого минулого, адже галицькі монети випали з обігу ще наприкінці XV ст. Тому фактично подільська система лічби не відрізнялася від литовської, що побутувала у той час на Поділлі. Першу згадували лише за традицією.

Актові джерела XVI ст., крім грошових номіналів і систем лічби, називають ще й гатунок монети, якою сплачувалась та чи інша сума. З наведених вище фрагментів документів видно, що найчастіше зустрічається епітет «добра». Вище ми показали, що до добрих монет належали не лише великі, а й середнього розміру — гроші і навіть напівгроші. Денарії (пенязі) ж виступають у джерелах як посередні («medientes» латиною) монети. У галицьких актах початку XVI ст. зафіксовано багато сум «in medientibus», тобто, в денаріях⁴³. Зростання ви-

³⁸ Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 112.

³⁹ АЗР, т. 3, Спб., 1848, стор. 192.

⁴⁰ Архив ЮЗР, ч. 8, т. I, стор. 284, 298.

⁴¹ АЮЗР, т. I, стор. 10; Українські грамоти XV ст., К., 1965, стор. 36.

⁴² М. Ф. Котляр. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження, К., 1968, стор. 47.

⁴³ AGZ, t. XVI, стор. 427—434, та ін.

пуску денаріїв протягом XVI ст. та випадання з обігу празьких грошів призвело до того, що у кількісному відношенні денарії посідають на ринку все більш помітне місце. Їх усе частіше додають до грошів і напівгрошів при торговельних угодах уже не лише як розмінну, а як ходову монету обігу. Цю суміш грошової монети з денарією називали у ділових документах «*siggens moneta*», тобто, «монета, що перебуває в обігу». Наприклад, під 1552 р. у подільському документі названо суму в 15 грошів, що були в обігу. Еквівалентною цьому термінові є формула «загальноживана монета» («*moneta communis*»). Під 1503 р. у Сяницькому акті згадано 50 лічильних флоринів цієї монети⁴⁴.

У надрах монетного обігу XVI ст. визрівали кількісні і якісні зрушення, які остаточно виявилися в наступному, XVII ст. Адже монети майже всіх основних номіналів грошового обігу XVII ст. не лише Речі Посполитої, а й інших європейських країн почали карбуватись і надходити на ринок у останньому двадцятиріччі XVI ст.; у XVI ст. зростає, порівняно з XV ст., роль золотих монет в обігу. Коротше кажучи, без спокійного XVI ст. не було б бурхливого XVII ст.— йдеться, звичайно, лише про грошовий обіг, рамками дослідження якого й обмежується ця розвідка.

---

⁴⁴ Архив ЮЗР, ч. 8, т. I, стор. 165; AGZ, t. XVI, стор. 424.

Повідомлення

РОЛЬ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ У ВИКРИТТІ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПЕРІОД УТВОРЕННЯ І КОНСТИТУЦІЙНОГО ОФОРМЛЕННЯ СРСР (1922—1924 рр.)

А. В. ХІДЕКЕЛІ

Утворення СРСР, піввіковий ювілей якого незабаром відзначати-ме радянський народ і все прогресивне людство, знаменувало торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму, триумф ленінської національної політики Комуністичної партії — політики дружби і братерства народів.

Об'єднання радянських республік в одну багатонаціональну соціалістичну державу відображало кровні інтереси і сподівання трудящих різних національностей, було результатом революційної творчості всіх радянських народів на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії. Процес утворення СРСР не був легким і простим. Як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «довелось переборювати чималі труднощі, пов'язані з економічною і культурною відсталістю, боротися проти спроб контрреволюції використати у своїх цілях спадщину колишньої національної ворожнечі, буржуазний націоналізм і великодержавний шовінізм, опір націонал-ухильників всередині партії»¹.

Боротьба з буржуазним націоналізмом на Україні в період утворення і конституційного оформлення СРСР знайшла відображення в історичній літературі. В ряді наукових праць досить докладно висвітлено викриття Комуністичною партією України підривної діяльності та ідеологічних диверсій, до яких вдавалися буржуазні націоналісти на завершальному етапі об'єднавчого руху за утворення багатонаціональної союзної держави. Однак досі майже не приділялося уваги вивченню роботи партійно-радянської преси в цьому питанні. Тимчасом, газети і журнали Радянської України відіграли велику роль у боротьбі з буржуазним націоналізмом. Вони показували широким трудящим масам справжнє обличчя українських буржуазних націоналістів, великодержавних шовіністів і сіоністів як запеклих ворогів трудящих, спростовували їх наклепи на ленінську національну політику, давали рішучу відсіч їх намаганням підірвати дружбу і співробітництво радянських народів.

Коли у жовтні 1922 р. радянські газети повідомили про рішення III сесії ВУЦВК щодо союзного об'єднання, українські буржуазні націоналісти на Україні та за її межами зняли галас про «поглинання» союзною державою радянських республік, у тому числі і України, про «знищення» її суверенітету, «загибель» української культури тощо.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 10.

Вони обстрілювали Комуністичну партію, намагалися зобразити Радянську владу на Україні як «ненаціональну», «централістську, імперіалістичну диктатуру завойовників»². У зв'язку з утворенням СРСР петлюрівська еміграція виступала з «протестами» проти «скасування» незалежності України³, її «остаточної окупації Росією»⁴.

Партійно-радянська преса негайно розгорнула у відповідь бойову наступальну пропаганду. Харківська газета «Пролетарий» у передовій, присвяченій рішенням III сесії ВУЦВК, роз'яснювала, що об'єднання радянських республік відбуватиметься на принципах цілковитої добровільності і рівноправності. Утворення союзної держави, підкреслювалося в статті, аж ніяк не означатиме «поглинання радянських республік Росією, розчинення та знеособлення їх. Так можуть думати тільки запеклі шовіністи, вороги робітників і селян, які мріють про те, щоб розбити їх тісний союз, скріплений кров'ю на всіх фронтах громадянської війни...»⁵.

Роз'яснюючи масам приховану мету брехливих вигадок буржуазних націоналістів про те, нібито утворення СРСР призведе до втрати радянськими республіками своєї незалежності, газета «Волынский пролетарий» писала: «Всі розмови про те, що національні держави, які виникли в процесі громадянської війни на території царської імперії, втрачають свою самостійність, являють собою наймерзотніший отруйний наклеп буржуазних елементів»⁶.

Партійно-радянська преса України розкривала контрреволюційну суть українського буржуазно-націоналістичного підпілля, створеного на кошти імперіалістичних держав. У газетах систематично вміщувалися повідомлення про злочини буржуазно-націоналістичних банд, звіти про судові процеси над куркульсько-петлюрівськими бандами. В спеціальних статтях розповідалося про їх чорні цілі та зв'язки з імперіалістичними розвідками. Документальні матеріали справляли великий вплив на читачів, допомагали їм розібратися в облудній пропаганді буржуазних націоналістів, зрозуміти, що так звані «захисники вільної України» — запеклі вороги її трудового народу, запродавці й зрадники. Так, черкаська газета «Путь революции», публікуючи факти про страхотливі злочини буржуазно-націоналістичних бандитів, гостро викривала петлюрівських верховодів, зривала з них маску «ідейних борців», яких вони намагалися з себе удавати⁷.

Викинуті за межі Радянської України після перемоги над об'єднаними силами внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, буржуазні націоналісти продовжували свою антинародну діяльність в еміграції. Біла еміграція служила знаряддям імперіалістичних держав у спробах організувати нову інтервенцію проти Радянської країни, будь-якими способами намагалася підірвати Радянську владу і тому являла чималу небезпеку. В. І. Ленін вказував у 1921 р., що поміщики й капіталісти класову організацію «...зберегли за кордоном, як еміграція, яка налічує, мабуть, від 1½ до 2-х мільйонів чоловік, має понад півсотню щоденних газет всіх буржуазних і «соціалістичних» (тобто дрібнобуржуазних) партій, рештки армії і численні зв'язки з міжнародною буржуазією. Ця еміграція всіма силами і засобами працює над зруйнуванням Радянської влади і відновленням капіталізму в Росії»⁸.

² На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией, М., 1923, стор. 210.

³ Там же, стор. 206.

⁴ «Коммунист», 13 грудня 1922 р.

⁵ «Пролетарий», 18 жовтня 1922 р.

⁶ «Волынский пролетарий», 22 листопада 1922 р.

⁷ «Путь революции», 22 січня, 2, 11 лютого 1923 р.

⁸ В. І. Ленин. Твори, т. 32, стор. 419.

Преса наводила багато фактичних даних, які неспростовно свідчили, що петлюрівські організації за кордоном і буржуазно-націоналістичне підпілля на Україні існують на кошти імперіалістів і виконують їх прямі завдання проти Радянської влади з метою відриву Радянської України від РСФРР. Газета «Пролетарій» у статтях «УНР і міжнародна контррозвідка» та «На послугах у лакеїв» навела зізнання затриманого органами ДПУ петлюрівського полковника Гулого про зв'язки Петлюри та його «уряду» з польською, румунською, французькою розвідками, від яких вони одержували гроші⁹.

Викриваючи українську буржуазно-націоналістичну еміграцію, партійно-радянська преса не залишала поза увагою жодного її угруповання. Газети й журнали в численних статтях розвінчували, зокрема, «рятівників України», що групувалися навколо колишніх діячів Центральної ради В. Винниченка та М. Шаповала. Правий український есер Шаповал, «соціаліст» Винниченко силкувалися змалювати в своїх писаннях утворення СРСР як «наступ Москви на українську національність», «втрату Україною своєї державності». Преса показувала, що, незважаючи на внутрішні чвари в таборі контрреволюційної еміграції, всі її групи мають яскраво виражену антирадянську спрямованість і відображають прагнення капіталістичного світу задушити першу в світі державу робітників і селян.

Журнал «Знамя коммунізму» в статті «Старі гріхи у новому виданні» дав відсіч спробам Винниченка використати помилки окремих місцевих працівників у здійсненні ленінської національної політики для того, щоб очорнити союзну державу, в кривому дзеркалі зобразити становище Радянської України. Журнал «Знамя коммунізму», розкриваючи буржуазно-націоналістичну суть писань Винниченка в емігрантському виданні «Нова Україна» (Прага), переконливо показав, що Винниченко, який виставляє себе захисником робітників і селян України від «російського імперіалізму» та «непокомунізму», насправді захищає інтереси української буржуазії та куркульства, а в оцінці утворення СРСР цілком солідаризується з найгіршими представниками чорносотенної російської еміграції¹⁰.

Грунтовний критичний аналіз політичної еволюції Винниченка було дано у двопідвальній статті київської газети «Більшовик». Звертаючись до конкретних фактів контрреволюційної діяльності Винниченка в Центральній раді, його співробітництва з гетьманщиною, директорією та до його численних заяв і виступів у пресі, газета показала, що він, як і інші буржуазні та дрібнобуржуазні політики, ніколи не виражав інтересів трудящих, а після перемоги соціалістичної революції на Україні став одним з ідеологів української буржуазії та організаторів боротьби проти Радянської влади¹¹.

Преса вчила трудящих розпізнавати справжні заміри буржуазних націоналістів, піддавати класовому, партійному аналізу їх ідеологічні диверсії. Газета «Вісті» в одній з передових статей підкреслювала: «У шаповалів, винниченків, русових, хочуть вони того чи не хочуть, єдиний фронт з чехословацькою буржуазією і через неї з французькою біржею, англійським імперіалізмом... включаючи сюди нашого непмана»¹².

Про силу впливу партійно-радянської преси свідчили численні відгуки трудящих. Учителі одного з районів Київщини гаряче підтримали

⁹ «Пролетарій», 11, 12 серпня 1922 р.

¹⁰ «Знамя коммунізму», 1923, № 5—6, стор. 139—144.

¹¹ «Більшовик», 14 жовтня 1923 р.

¹² «Вісті ВУЦВК», 4 травня 1923 р.

викриття газетою «Більшовик» петлюрівського письменника С. Черкасенка, який намагався звинуватити в «яничарстві» та «зраді» передових українських інтелігентів, відданих своєму народові. «Ми, вчителі Македонського району на Київщині,— говорилося в листі до редакції,— не можемо не висловити свого обурення з приводу нахабних інсинуацій і бруду, що вилив пан Черкасенко на українську радянську культуру...»¹³

Активна діяльність преси сприяла остаточній ліквідації залишків українських буржуазно-націоналістичних партій, швидшому визволенню з-під їх впливу частини селянства та старої інтелігенції, які потім почали активно співробітничати з Радянською владою.

Важливу роль відігравала преса у викритті легальної дрібнобуржуазної націоналістичної партії укапістів, які чинили шалений опір об'єднувачому рухові на Україні. Цей опір особливо посилювався в другій половині 1922 р., коли питання про об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну соціалістичну державу було винесене на обговорення трудящих. Укапісти, виступаючи проти рішень III сесії ВУЦВК та VII Всеукраїнського з'їзду Рад про утворення СРСР, вели усну агітацію, нелегально розповсюджували націоналістичну літературу¹⁴.

Партійно-радянська преса вмщувала численні статті про облудну пропаганду укапістів. Глибокий аналіз дій УКП було дано, зокрема, в журналі Київського губкому КП(б)У «Коммунистическая мысль». Розглядаючи програму УКП та статті її лідерів, зокрема А. Річицького, журнал переконливо показав, що укапісти, удаючи із себе «єдину українську комуністичну партію», грубо фальсифікують при цьому теорію і політику РКП(б) та її бойового загону КП(б)У. Журнал вказував, що, називаючи програму РКП(б) програмою пролетаріату пануючої нації, а свою власну — програмою пригнобленої нації, укапісти свідомо приховують ту обставину, що програма РКП(б) завжди відображала кровні інтереси всього пролетаріату, всіх пригноблених мас, що після перемоги Жовтневої революції трудящі всіх націй і народностей колишньої царської Росії стали цілком рівноправними, бо було покладено край як соціальному, так і національному гнобленню. «Коммунистическая мысль» роз'яснювала, що вимога укапістів про відокремлення України від Радянської Росії та інших братніх республік насправді відбиває інтереси не трудящих мас, а української буржуазії, передусім куркульства¹⁵.

Преса вміло викривала підступну тактику укапістів, які, маскуючись під комуністів, намагалися обдурити політично незрілих людей. Великою викривальною силою відзначалися, зокрема, листи до редакцій газет від українських робітників, селян, представників інтелігенції, які на власному досвіді переконалися, що трудящим не по дорозі з укапістами. В одному з таких листів, надрукованому в газеті «Вісті ВУЦВК», сільський учитель розповідав, як укапісти, граючи на національних почуттях, вербували собі прихильників: «Ми, мовляв, теж соціалісти-комуністи, тільки свої ж таки, українські. Ми йдемо за пролетаріат, проти непу, централізму, гніту й закабаленості»¹⁶. Автор закликав посилити пильність проти ворожих вихваток укапістів.

Такі матеріали допомагали читачам краще розпізнати націоналістичну демагогію УКП.

¹³ «Більшовик», 17 липня 1924 р.

¹⁴ ГА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, спр. 65, арк. 10.

¹⁵ «Коммунистическая мысль», 1922, № 8, стор. 20—22.

¹⁶ «Вісті ВУЦВК», 16 листопада 1922 р.

Після утворення СРСР укапісти не припинили ворожої діяльності проти союзної соціалістичної держави. Дещо змінивши тактику, вони виступали за ослаблення федеративних зв'язків між УСРР і РСФФР, розділення об'єднаних наркоматів, припинення економічного співробітництва та взаємодопомоги радянських республік і т. д. Активізація укапістів вимагала від партійних організацій посилення роз'яснювальної роботи серед трудящих, рішучого викриття ворожих націоналістичних дій. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило опублікувати в газетах і журналах ряд статей проти укапізму¹⁷.

Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У і губкомів партії, республіканські та губерньські газети протягом 1923—1924 рр. вміщували чимало матеріалів, нещадно громлячи буржуазно-націоналістичну ідеологію та антирадянську діяльність укапістів. Газета «Коммунист» надрукувала розмову з секретарем ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгом. В ній на конкретних фактах було показано, як укапісти, прикриваючись комуністичною назвою, насправді ж обстоювали націоналістичні гасла, спрямовані на піддрив СРСР, скупчували навколо себе залишки розгромлених петлюрівців та інші антирадянські елементи¹⁸.

Про підступну діяльність укапістів говорилося в ряді передових статей центрального органу КП(б)У. «Коммунист» на конкретних фактах показував, що укапісти під прапором комунізму приховують петлюрівщину і бандитизм. Газета закликала трудящих покласти край маскарадові, вказувала, що не можна далі допускати, щоб контрреволюціонери, петлюрівці, бандити виступали під прапором легальної «комуністичної партії»¹⁹.

Виступи преси проти укапістів учили робітників і селян зіставляти слова й діла УКП, допомагали краще зрозуміти дрібнобуржуазну націоналістичну суть цієї партії. І трудящі з обуренням відкидали домагання укапістів, які зрештою остаточно втратили будь-який вплив на маси. Характеризуючи безславний кінець УКП, газета «Більшовик» у передовій статті вказувала: «Укапізм відійде в історію як етап життя контрреволюції на Україні, як спроба скупити протирадянські націоналістичні елементи під нібито комуністичним гаслом і використати легальне ім'я «радянської партії» для послуг світовому капіталові»²⁰.

Велику увагу приділяла партійно-радянська преса України боротьбі проти брехні та наклепів, що їх зводили українські буржуазні націоналісти в Західній Україні. З особливою люттю накинулися вони на Конституцію СРСР, всіляко намагаючись переконати читачів, нібито вона позбавляє Україну національної державності, утворює «єдину і неділимую Росію», закріплює «більшовицьку окупацію» тощо.

Партійно-радянська преса давала рішучу відсіч ворожим випадкам, роз'яснювала трудящим принципи утворення союзної держави, мету і зміст її Конституції. В газетах Радянської України систематично друкувалися статті, в яких аргументовано спростовувалися націоналістичні вигадки й перекручення національної політики Комуністичної партії. «Вісті ВУЦВК», викриваючи фальсифікації львівської буржуазно-націоналістичної газети «Діло», писали, що цей брудний листок виказує з головою справжнє прагнення своїх господарів змінити класовий ха-

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 24, арк. 103; оп. 1, спр. 129, арк. 13; оп. 145-а, спр. 25, арк. 11, 31.

¹⁸ «Коммунист», 20 липня 1924 р.; цю розмову вмістила також київська газета «Більшовик» 20 липня 1924 р. та ряд інших республіканських і губерньських газет.

¹⁹ «Коммунист», 25 листопада 1924 р.

²⁰ «Більшовик», 27 листопада 1924 р.

рактер Радянської держави, відірвати Радянську Україну від Радянської Росії²¹.

Активно боролася проти буржуазних націоналістів комуністична і прогресивна преса Західної України, зокрема газети «Наша правда», «Воля народа» та ін. Так, газета «Воля народа», яку редагував К. М. Пелехатий, з ентузіазмом вітала утворення СРСР, рішуче викривала буржуазних націоналістів, які силкувалися опалюжити союзну соціалістичну державу, підірвати дружбу українського і російського народів. Газета роз'яснювала, що Союз РСР побудований на принципах рівноправності й добровільності всіх союзних республік, що Радянська Україна в його складі дістала найкращу запоруку свого процвітання. «Проста правда: союз рівного з рівним дає силу,— писала газета.— А на тих основах побудована Федерація»²². Багато статей присвятила ця газета Конституції СРСР, докладно розповідаючи про суспільний і державний устрій союзної держави, наголошуючи на тому, що всі союзні республіки в складі Радянського Союзу зберегли й зміцнили свій суверенітет²³.

Через пресу Радянської України та місцеві комуністичні й прогресивні газети голос правди знаходив шлях до трудящих Західної України, розкриваючи очі тим, хто був введений в оману українськими буржуазними націоналістами, допомагаючи трудящим, у тому числі й робітникам та селянам Західної України, Північної Буковини, Закарпатської України, позбутися впливу буржуазно-націоналістичної ідеології, проїнятися ідеями пролетарського інтернаціоналізму.

Після утворення СРСР російські великодержавні шовіністи — від монархістів і до меншовиків та есерів — активізували свої спроби підірвати Країну Рад зсередини з допомогою підпільних антирадянських організацій, класово ворожих елементів. Усі білоемігрантські видання — монархістське «Новое время», кадетський «Руль», есерівські «Дни», меншовицький «Социалистический вестник» та ін. — перекручували мету утворення союзної держави, політику Комуністичної партії в галузі національно-державного будівництва, намагаючись підштовхнути імперіалістичні країни до інтервенції проти Радянського Союзу.

Комуністична партія та її друковані органи активно викривали справжні заміри білої еміграції. Газета «Коммунист» на яскравих фактах показала, що великодержавні шовіністи, які в зв'язку з утворенням СРСР зняли галас про «загибель Росії» і рекламували себе її «захисниками», насправді торгували Росією, запродаючи її іноземним капіталістам. У статті «В емігрантському болоті» газета навела висловлювання одного з запеклих ворогів Радянської країни Мережковського: на запитання польського журналіста про те, як він уявляє собі майбутній російсько-польський кордон, цей «захисник» Росії відповів, що вважає цілком справедливими вимоги буржуазно-поміщицької Польщі про кордони 1772 р.²⁴

Більшовицька преса показувала справжнє лице російських змінювців — великодержавних шовіністів, які мріяли про експлуатацію не лише російського, а й інших народів Радянської країни. «Коммунист» у статті «Войовничий змінювізм», аналізуючи черговий виступ у берлінському журналі «Накануне» одного з лідерів цієї течії в білій еміграції Ю. Потехіна, показав, що ці виразники інтересів нової буржуазії сподіваються використати Радянську владу для відновлення

²¹ «Вісті ВУЦВК», 28 вересня 1923 р.

²² «Воля народа» (Львів), 6 січня 1923 р.

²³ «Воля народа» (Львів), 21, 22, 29 липня, 11 серпня 1923 р.

²⁴ «Коммунист», 10 грудня 1922 р.

«єдиної неділимої Росії». І хоч вони відіграли певну роль у розкладі білої еміграції, як зазначала газета, «з під легкого шару політичних рум'ян виглянула нова буржуазія, яка прагне до політичного впливу, а через нього і до політичної влади, поширюючи бридкий шовіністичний душок»²⁵.

Комуністична партія та її преса засудили опортуністичну платформу троцькістів, які подавали ідейно-політичну підтримку змінюючим, стали виразниками ідей нової буржуазії, знявши галас про «переродження» партії, намагалися відірвати державний апарат від партії, вимагали свободи угруповань.

Партійно-радянські друковані органи давали нищівну відсіч брехливій пропаганді меншовиків та есерів, які вели підіривну роботу проти Радянської влади, звинувачуючи її у «відсутності демократії», «експлуатації робітників», «поневоленні націй». Викриваючи намагання меншовиків перекрутити національну політику Комуністичної партії, «Вісті ВУЦВК» писали в передовій статті, що цим зрадникам не вдасться ввести в оману трудящих різних національностей СРСР. Газета нагадала про боротьбу В. І. Леніна з меншовиками в національному питанні, показала, що лідери меншовиків Чхеїдзе, Дан, Церетелі та інші, які нібито вболівали за інтереси «поневолених більшовиками народів», насправді після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. займали великодержавницькі позиції в українському та фінляндському питаннях, намагалися підняти повстання проти Радянської влади в Грузії, були і є найманцями імперіалістів. Виступаючи проти національної політики Радянської влади, вказували «Вісті», меншовики намагаються підірвати братній союз радянських народів і виражають інтереси зарубіжних капіталістів і місцевих буржуазно-куркульських елементів²⁶.

Матеріали більшовицьких газет і журналів допомагали трудящим краще розпізнати ворожі дії меншовиків та есерів, наклепи яких робітники, селяни, службовці з обуренням відкидали.

Спрямовуючи головний вогонь проти українських буржуазних націоналістів і великодержавних шовіністів, більшовицька преса України водночас рішуче виступала проти сіоністів, які прагнули посіяти серед трудящих євреїв недовір'я до Радянської влади, її національної політики.

Партійно-радянська преса України активно допомагала Комуністичній партії боротися проти сіоністської пропаганди, виховувати трудящих євреїв у дусі дружби зі своїми українськими і російськими братами, викоринювати залишки національного недовір'я і передсудів, у тому числі й антисемітизму. Велику роботу в цьому напрямі проводила газета «Комуністиче фон» — орган ЦК КП(б)У, що видавалася єврейською мовою в Києві, а також друковані органи, які виходили українською та російською мовами. Діяльність більшовицької преси сприяла тому, що сіоністська пропаганда не мала успіху серед єврейського населення України. Намагання дрібнобуржуазних партій відвернути трудящих від боротьби за зміцнення СРСР, за побудову соціалізму, підживити націоналістичні передсуди зазнали провалу.

На численних фактах більшовицька преса доводила, що люта ненависть до влади робітників і селян, до Союзу РСР єднає українських буржуазних націоналістів з великодержавними шовіністами та сіоністами. Так, газета «Коммунист» в одній із статей про «Центр дії» —

²⁵ «Коммунист», 27 червня 1924 р.

²⁶ «Вісті ВУЦВК», 5 жовтня 1924 р.

контрреволюційну організацію, в якій об'єдналися білогвардійські прихильники «єдиної неділимої» і колишні міністри «уряду» гетьмана Скоропадського,— писала, що програма цього центру платних шпигунів зарубіжних розвідок на словах говорить про «батьківщину» і «національну революцію», а його практика зводиться до зради рідної країни²⁷. Київська газета «Більшовик», коментуючи повідомлення львівської буржуазно-націоналістичної газети «Діло» про конференцію петлюрівців у Бухаресті, в якій взяли участь і сіоністи, переконливо показала, що й українські, і єврейські буржуазні націоналісти спільно виступають проти робітничо-селянської держави²⁸.

Боротьба Комуністичної партії та її преси проти буржуазних націоналістів у період 1922—1924 рр. має не тільки історичне, але й актуальне політичне значення, передусім у викритті буржуазно-націоналістичних фальсифікацій національної політики КПРС, особливо в питаннях об'єднавчого руху радянських народів, участі в ньому українського народу, утворення і розвитку СРСР.

Аналіз історичних подій, пов'язаних з процесом утворення багатонаціональної соціалістичної держави, в тому числі й вивчення матеріалів партійно-радянської преси, переконливо доводить абсолютну безпідставність намагань буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів звести наклепи на національну політику Комуністичної партії, поставити під сумнів незаперечні факти, які свідчать, що Комуністична партія наполегливо й послідовно здійснювала свою національну програму, виражаючи волю всіх радянських народів, виступила натхненником і організатором об'єднавчого руху за утворення СРСР, що український народ одностайно схвалив ленінський план утворення союзної держави, вніс гідний вклад у будівництво Радянського Союзу.

²⁷ «Коммунист», 8 березня 1924 р.

²⁸ «Більшовик», 25 жовтня 1923 р.

БІЛЬШОВИЦЬКІ ФРАКЦІЇ РАД ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1917 р.

О. М. ЦИГУЛЬСЬКА

У здійсненні ленінської програми переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну величезна роль належала Радам робітничих і солдатських депутатів. Ленінська вимога завоювання Рад на бік Комуністичної партії, їх більшовизації була вирішальною умовою розв'язання основного питання соціалістичної революції — про владу. Велику увагу утворенню і посиленню діяльності більшовицьких фракцій у Радах приділила VII (Квітнева) конференція РСДРП(б) (1917 р.). В резолюції «Про Ради робітничих і солдатських депутатів» вона ще раз підкреслила необхідність активізації діяльності більшовиків у Радах¹.

Більшовицькі фракції були тим ядром, яке визначало ступінь революційності й силу Рад. Фракції утворювалися за рішеннями місцевих комітетів РСДРП(б) і працювали під їх керівництвом. Будучи невід'ємною частиною місцевих партійних організацій, більшовицькі фракції з

¹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 259—260.

Радах могли утворюватися тільки там, де існували самостійні більшовицькі організації. Як відомо, на Півдні України після Лютого існували об'єднані соціал-демократичні організації. Незважаючи на активну боротьбу більшовиків за проведення революційної тактики, факт їх участі в таких єдиних з меншовиками організаціях РСДРП заважав трудящим масам розібратися в справжній політиці угодовців. Більшовики проводили революційну роботу в місцевих Радах. Практично в цьому районі України вони були в кожній Раді. У березні 1917 р. до складу Миколаївської Ради було обрано трьох більшовиків, Херсонської — двох, Єлисаветградської — одного, у першому виконкомі Одеської Ради робітничих депутатів і в Раді матроських депутатів — по три. Цей процес не минув і села. Більшовицький осередок с. Глодоси Єлисаветградського повіту зумів провести до Ради селянських депутатів комуніста Остапенка. В с. Софіївці Новомиргородської волості того ж повіту в травні 1917 р. до Ради селянських депутатів було обрано більшовика П. Піскарьова². Сила революційного впливу більшовиків була значно більшою за їх питому вагу в Радах. Незважаючи на те, що навесні 1917 р. більшовицькі групи в Радах Півдня ще не були офіційно оформлені як партійні фракції, їх боротьба проти есеро-меншовицького засилля в Радах мала велике значення, хоча, звичайно, і не могла порівнятися з діяльністю більшовиків-депутатів у містах, де існували самостійні більшовицькі організації.

Більшовики в Радах Півдня виступали ініціаторами багатьох революційних заходів і були найпопулярнішими захисниками прав трудящих. Вони виносили на обговорення Рад питання про 8-годинний робочий день, встановлення контролю над виробництвом і розподілом, утворення робітничої міліції, Червоної гвардії та ін. Меншовики, есери, націоналісти, захищаючи інтереси буржуазії, всіляко гальмували вирішення цих питань. На кожному кроці в Радах відбувалося зіткнення між більшовиками, що прагнули перетворити Ради в органи державної влади, і угодовцями, які стримували революційну ініціативу Рад, намагалися переконати трудящих у тому, що влада повинна належати буржуазії й головне завдання Рад — підтримувати органи буржуазної влади. Однак гласність роботи Рад ставила їх під постійний контроль мас і змушувала есеро-меншовицьке керівництво рахуватися з революційними настроями робітників.

На пропозицію більшовиків, які спиралися на вимоги трудящих мас, майже всі Ради Півдня прийняли рішення про встановлення 8-годинного робочого дня, роззброєння поліції і організацію міліції, а подекуди і загонів Червоної гвардії. Завдяки зусиллям одеських більшовиків А. Трофимова, Г. Слепова, М. Томаса, М. Чижикова, які входили до складу секції громадської безпеки Одеської Ради, вже в квітні — травні 1917 р. в Одесі налічувалося близько тисячі червоногвардійців³. Червоногвардійські загони Одеси, всупереч угодовській більшості в Раді, поступово перетворювалися на бойові організації робітничого класу. Довір'я робітників до угодовців під час боротьби за скорочення робочого дня, за створення революційних збройних сил помітно похитнулося, зміцнів вплив більшовиків. Трудящі на власному досвіді переконувалися, що лише більшовики захищають їх інтереси.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 469, арк. 12; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 131, арк. 34; Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 445, оп. 2, спр. 42, арк. 4; спр. 44, арк. 2; Г. Ачканов. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. Одесса, 1927, стор. 9.

³ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, спр. 91, арк. 21; П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, Харків, 1969, стор. 8.

Активізації роботи більшовиків у Радах сприяла Квітнева конференція РСДРП(б) (1917 р.), що засудила об'єднавчі тенденції, рекомендувала всім більшовицьким організаціям розмежовуватися з меншовиками і створювати самостійні комітети РСДРП(б). Обговорення документів конференції у партійних організаціях Півдня сприяло відокремленню більшовицької лінії всередині об'єднаних організацій, посиленню роботи більшовиків по викриттю угодівців.

Навколо більшовиків, що зберігали ідейну самостійність, поступово згуртувалися у Радах групи безпартійних депутатів, які підтримували більшовицькі пропозиції. В Єлисаветградській Раді, наприклад, ще весною 1917 р. утворилося ліве крило⁴, яке в основних принципових питаннях стояло на більшовицьких позиціях.

Найбільш ефективно діяли Ради з міцним більшовицьким ядром. Такою на Півдні була Рада одеських залізничних майстерень, де працювало 3 тис. робітників. Головою Ради обрали більшовика П. Забудкіна, до складу виконкому Ради ввійшли більшовики і революційно настроєні робітники П. Новіков, І. Сазонов, С. Гладков, С. Кириленко та ін. У квітні 1917 р. утворилася Рада робітничих депутатів Залізничного району Одеси, основним ядром якої стала Рада майстерень. Залізнична Рада під впливом більшовиків діяла рішуче. В одному з її рішень говорилося: «Сміливо й енергійно наступати на адміністрацію. В разі опору вимагати зняття реакціонерів і заміни їх кваліфікованими робітниками»⁵. Напередодні 1 Травня Рада розробила тариф по підвищенню заробітної плати робітникам майстерень і змусила адміністрацію дотримуватися його. За поданням очолюваної більшовиками продовольчої комісії Миколаївської Ради було здійснено ревізію хлібопекарень, встановлено контроль над млинами, фабриками, транспортом та ін.⁶ Великий вплив на діяльність Миколаївської Ради у інтересах робітників мала робітничка секція, яку протягом 1917 р. очолював більшовик І. Чигрин⁷.

Більшовики Півдня приділяли увагу поширенню свого впливу на селянство. Заклики меншовиків, есерів, націоналістів зачекати з розв'язання земельного питання до скликання Установчих зборів не задовольняли селян, які хотіли одержати землю негайно. Більшовики здобули міцні позиції в селянській секції Одеської Ради (роботою секції керував більшовик А. Трофимов). Лише протягом одного тижня в березні 1917 р. секція відправила 12 летучих загонів у села Херсонської, Подільської і Бессарабської губерній⁸. Газета «Правда» повідомляла, що селянська секція надіслала в найближчі повіти 59 агітаційних загонів, які скликають селянські сходи, роз'яснюють зміст поточних подій і обирають селянські комітети⁹. З літа 1917 р. пожвавилася робота більшовиків у селянських Радах Півдня. Діяльність багатьох повітових і волосних Рад селянських депутатів проходила під керівництвом і при повній підтримці більшовиків — членів Рад робітничих і солдатських депутатів.

Широку роботу вела серед селян повіту Єлисаветградська Рада.

⁴ «Известия Херсонского Совета рабочих и военных депутатов», 13 травня 1917 р.

⁵ Незабутні дні. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині, Одеса, 1957, стор. 24.

⁶ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 23 квітня, 30 травня 1917 р.; «Одесские новости», 25 березня 1917 р.

⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, К., 1967, стор. 271.

⁸ Из истории Одесской партийной организации, Одесса, 1964, стор. 135.

⁹ «Правда», 29 березня 1917 р.

За її дорученням, наприклад, в Ташлицьку волость влітку 1917 р. був направлений депутат-більшовик Г. Кочерещенко, який подав велику практичну допомогу місцевій Раді. Більшовик виступив на селянському сході з промовою і звів нанівець демагогію есерівського агітатора¹⁰.

Загальне полівіння трудящих справляло вплив на позиції депутатської маси Рад, яка починала бачити справжні наміри буржуазних політичних партій. У травні з приходом до виконкому Одеської Ради робітничих депутатів представників районних Рад, головним чином, більшовиків або співчуваючих їм депутатів, відразу змінився стиль його роботи. Більшовики П. Старостін, Г. Ачканов, А. Воронський та інші постійно виступали на загальних зборах, засіданнях виконкому і президії Ради з викриттям опортуністичної лінії угодовців, з викладом основних положень більшовицької програми. За 20 днів травня П. Старостін лише у виконкомі виступив 5 разів: 9 травня — з критикою угодовських пропозицій утворення в Одесі коаліційної влади, 12 травня — проти відправки на фронт агітаторів для піднесення «духу» армії, 15 — добився від виконкому заборони приймати рішення з принципових питань без обговорення їх загальними зборами Ради, 19 — засудив угодовство меншовиків і есерів у робітничій політиці, 28 травня — наголосив на запровадженні контролю Ради над виробництвом і розподілом. З полум'яною промовою, що викривала угодовську редакційну колегію органу Ради «Известий», виступив 26 травня на засіданні виконкому більшовик Г. Ачканов. Через кілька днів на загальних зборах Ради він закликав до переходу всієї влади до Рад¹¹. Рішучість і принципиовість більшовиків вносили в роботу Ради дух безкомпромісності й самовідданості в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

В травні — червні 1917 р. вплив угодовців на маси неухильно падав, настрій трудящих помітно змінювався на користь більшовиків. В основу тактичної лінії більшовицьких організацій Півдня України було покладено історичні рішення VI з'їзду партії (1917 р.), що націлював партію і пролетаріат на загальнополітичну підготовку збройного повстання. Липневі події, після яких двовладдя закінчилося на користь буржуазії, не змогли похитнути міцних позицій, завойованих більшовиками в Радах Півдня. Незважаючи на цькування та переслідування, більшовики продовжували в них працювати, проводячи свою політику. Особливо активну боротьбу за Ради повели більшовики Одеси¹². Більшовики-члени виконкому Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів різко критикували політику буржуазії й зірвали прийняття резолюції довір'я Тимчасовому уряду¹³. На заклик з'їзду відгукнулися більшовики Миколаєва, які в серпні 1917 р. утворили самостійну організацію РСДРП(б). З цього ж часу в Раді почала діяти офіційна більшовицька фракція, яку очолив посланець ЦК РСДРП(б) О. Зімак¹⁴.

Послідовна революційна позиція більшовиків, їх рішуча боротьба проти антинародної політики Тимчасового уряду та його угодовських прислужників сприяла зростанню більшовицького впливу в Радах Півдня. Глибоке невдоволення трудящих угодовською політикою дрібнобуржуазних партій знаходило свій вияв у вимогах перевиборів Рад.

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 61, арк. 2.

¹¹ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 90 б, арк. 46—57.

¹² «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 16, 23 липня 1917 р.

¹³ «Солдат и рабочий», 26 липня 1917 р.

¹⁴ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917—1920 рр.), Миколаїв, 1959, стор. 20—21.

Меншовики і есери боялись перевиборів, всіляко відкладали їх. Робітникам Одеси вдалося зміцнити позиції у Залізничній Раді: 19 депутатів із 30 були членами більшовицької партії¹⁵, їх перевага в Раді стала повною. Склад депутатів інших Рад зусиллями більшовиків поступово змінювався на їх користь шляхом часткових перевиборів і, головним чином, за рахунок полівінних депутатів. Внаслідок часткових перевиборів Одеської Ради робітничих депутатів, які завершилися в липні 1917 р., було переобрано більше 400 депутатів, або 40%. До складу виконкому (65 чол.) було обрано 15 більшовиків, в президії виконкому більшовики подвоїли своє представництво. Більшовицька фракція Ради налічувала тепер 65 чол.¹⁶ Фракція більшовиків Миколаївської Ради мала в липні — серпні, після створення в місті самостійної більшовицької організації, на своєму боці підтримку однієї третини депутатів Ради¹⁷.

В Радах почався процес переходу на бік більшовиків безпартійних і рядових членів партії есерів та меншовиків. На основі аналізу періодичної преси та мемуарної літератури можна говорити про зростання лівого крила Єлисаветградської Ради, до складу якого входили більшовики Г. Кочерещенко, Я. Щерба, С. Шехтер і депутати-інтернаціоналісти¹⁸, що їх підтримували.

Незважаючи на те, що в результаті часткових перевиборів Рад Півдня переважну кількість депутатських місць знову одержали представники угодовських партій, більшовики в Радах значно зміцнили свої позиції.

Загострення класових суперечностей в країні після липневих подій 1917 р. надало боротьбі партій у Радах надзвичайно гострого характеру. 3 серпня на засіданні президії Одеської Ради робітничих депутатів більшовики Кристаловський, Юдовський, Орлов та інші звинувачували угодовське керівництво Радою в сприянні контрреволюції. 13 серпня Старостін і Орлов на пленумі Ради викривали антинародний зміст діяльності Тимчасового уряду, що відновив смертну кару на фронті і посилив репресії проти більшовиків¹⁹. 12 серпня на бурхливих загальних зборах Херсонської Ради фракція більшовиків та інтернаціоналістів запропонувала резолюцію недовіря коаліційному урядові й вимагала від керівництва Ради покінчити з політикою угодовства. В резолюції містилися основні положення більшовицької програми. Незважаючи на опір угодовського керівництва, більшість депутатів Ради підтримала більшовиків і прийняла запропоновану ними резолюцію²⁰.

Активізувалася діяльність більшовицької фракції Одеської Ради. Почастішали випадки скликання Одеським комітетом РСДРП(б) засідань більшовицької фракції Ради робітничих депутатів. Більшовики виграли бій з угодовцями: Рада ухвалила рішення про відправку кількох вагонів хліба в Петроград²¹.

Важливий період у діяльності більшовицьких фракцій Рад Півдня наступив після розгрому корніловщини. Одним з найголовніших під-

¹⁵ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.), К., 1966, стор. 37.

¹⁶ П. И. Гарчев. Состав Одесского Совета рабочих депутатов в 1917—1918 гг.— «История СССР», 1968, № 5, стор. 109.

¹⁷ «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 90.

¹⁸ Паргархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 445, оп. 2, спр. 15, арк. 1; спр. 53, арк. 6.

¹⁹ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 90 а, арк. 21; спр. 94, арк. 81—82.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 49, арк. 7.

²¹ С. Милец. Совет рабочих депутатов в Одессе.— «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 99.

сумків ліквідації цієї контрреволюційної змови було пожвавлення діяльності Рад, хоча меншовики та есери без кінця повторювали тезу про «кризу Рад». Збанкрутілі лідери угодовських партій виявилися безсилими протидіяти контрреволюції. Саме в цей час тривав процес утворення нових більшовицьких фракцій у Радах Херсона, Єлисаветграда, Знам'янки та інших міст Півдня і зміцнення вже існуючих фракцій. Остаточний розрив (у вересні) більшовиків цих міст з меншовиками, повсюдне утворення самостійних більшовицьких організацій сприяли активізації роботи більшовиків у масах, в Радах.

У зв'язку із зміною обстановки в країні партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!» В. І. Ленін звертав увагу на те, що зміст лозунга змінився, що з половини вересня він став рівнозначним закликів до повстання²².

Процес більшовизації Рад на Півдні України розвивався повільніше, ніж у центрі Росії. Вирішальне значення для здобуття більшовиками переваги в Радах на місцях мала перемога більшовиків у Петроградській та Московській Радах. Серед 126 провінціальних Рад країни, які наполягали 1 вересня 1917 р. на необхідності переходу влади до рук Рад, були і Одеські Ради робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів. На об'єднаному засіданні Одеських Рад, всупереч спробам меншовиків, есерів, українських і єврейських націоналістів нав'язати свою волю депутатам, було ухвалено внесену більшовиками резолюцію «Про владу»²³. Більшовизація Рад знаходила, таким чином, свій вияв не лише в збільшенні числа більшовиків у них, а також у підтримці більшістю Рад революційних лозунгів нашої партії.

На основі проведених у вересні — жовтні 1917 р. часткових перевиборів сталися значні зміни в політичному складі Рад, в тому числі й на Півдні України. Передусім у них збільшилося пролетарське ядро. Робітники склали в Одеській Раді 58,5%²⁴, в Балтській — дві третини, в Миколаївській та Єлисаветградській — близько половини всього складу²⁵. Більшовик В. Ф. Ванічков згадував пізніше, що часткові перевибори депутатів у військових частинах значно посилили більшовицьку фракцію Миколаївської Ради, за якою в жовтні вже йшла половина складу Ради²⁶. З вересня по жовтень більшовики в 2,5 рази збільшили своє представництво в виконкомі Ради, вперше більшовиків було обрано до її президії²⁷. В середині Рад відбувався процес зменшення безпартійної частини і есеро-меншовицьких партій, за рахунок чого зростали більшовицькі фракції. Секретар Єлисаветградського комітету РСДРП(б) в листі до ЦК партії більшовиків писав 8 жовтня 1917 р., що у вересні в місцевій Раді майже не було більшовиків, а тепер їхня фракція налічує 63 чол.²⁸

Про розстановку сил політичних партій в середині Рад свідчать також вибори делегатів на II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Так, серед делегатів від 7 Рад Півдня (по яких є дані) на I Всеросійський з'їзд Рад було обрано 2 більшовики, 8 мен-

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

²³ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 2 вересня 1917 р.

²⁴ П. И. Гарчев. Состав Одесского Совета рабочих депутатов.— «История СССР», 1968, № 5, стор. 110.

²⁵ Миколаївський обласний державний архів, ф. 2247, оп. 1, спр. 30, арк. 5 (підзаулки автора).

²⁶ От Февраля к Октябрю, М., 1957, стор. 68.

²⁷ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 17 жовтня 1917 р.; «Трудовая газета», 17 жовтня 1917 р.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 265, арк. 12.

шовиків (серед них 1 інтернаціоналіст), 6 есерів; на II з'їзд — 10 більшовиків, 4 есери (3 — лівих), 3 меншовики-інтернаціоналісти (партійність 2-х делегатів не встановлено)²⁹.

Більшовики-депутати помітно активізували свою діяльність. В жовтні на сторінках місцевих газет часто з'являлися об'яви про збори більшовицьких фракцій Рад Миколаєва, Херсона, під час яких обговорювалися питання про перевибори виконкомів, про II Всеросійський з'їзд Рад та ін.³⁰ Більшовицькі фракції Рад Півдня посилено працювали над зміцненням пролетарських збройних сил, у результаті чого напередодні Жовтня в Одесі був створений 2-тисячний загін червоногвардійців, в Миколаєві загін з 650 чол., в Єлисаветграді — з 200³¹.

Однак більшовизація Рад Півдня напередодні Жовтня ще не завершилася, та й перевага голосів, завдяки яким приймалися більшовицькі резолюції, ще не була стійкою.

Після перемоги Великої Жовтня для більшовицьких фракцій Рад Півдня України настав етап рішучої боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, боротьби, яка зустріла запеклий опір об'єднаних сил української та російської контрреволюції. Ради найбільших міст Півдня під тиском трудящих, які вітали Жовтневе збройне повстання, заявили про підтримку II Всеросійського з'їзду і Радянського уряду. Однак Радянську владу на Півдні встановлено тоді не було. Більшовики в цей час ще не мали в своєму розпорядженні достатньої політичної армії для її встановлення та утримання.

У листопаді — грудні 1917 р. революційна ситуація на Україні, зокрема, на Півдні, переросла в загальнонаціональну кризу. Трудящі маси повсюдно виступали з вимогою встановлення Радянської влади. В листопаді більшовицькі фракції Рад Півдня провели вибори делегатів на I Всеукраїнський з'їзд Рад. Зберігся вироблений більшовицькою фракцією Єлисаветградської Ради наказ, в якому висловлювалася впевненість у перемозі соціалістичної революції на Україні, містилася вимога, щоб з'їзд проголосив на Україні Радянську владу³². Ради Півдня направили на з'їзд переважно більшовиків: із 7 делегатів Миколаївської Ради 4 були більшовики, Одеська Рада робітничих депутатів направила на з'їзд 3-х більшовиків (з 4-х делегатів), делегатом Херсонської Ради був більшовик³³.

I Всеукраїнський з'їзд Рад став переломним моментом у розвитку соціалістичної революції на Україні. Він проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовизація Рад Півдня вступила в завершальну фазу.

Під лозунгом передачі влади Радам більшовики очолили боротьбу трудящих за перевибори Рад, що відбулися в грудні 1917 р. — січні 1918 р. В результаті перевиборів більшовики завоювали в них більшість. В січні 1918 р. вся повнота влади на Півдні України перейшла до Рад

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 8, 16—22; спр. 28, арк. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 36, арк. 90; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, М., 1957, стор. 389.

³⁰ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 8 жовтня 1917 р.; «Солдат и рабочий», 8 жовтня 1917 р.

³¹ Паргархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 445, оп. 1, спр. 29, арк. 6; оп. 2, спр. 23, арк. 2; «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 20 жовтня 1917 р.; Второй Всероссийский съезд Советов, стор. 318.

³² «Известия Елисаветградских Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 6 грудня 1917 р.

³³ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 2 грудня 1917 р.; ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 86, арк. 32; Херсонський обласний державний архів, ф. 3264, оп. 1, спр. 45, арк. 23.

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА, БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ОПОРТУНІСТІВ, ЗА ПАРТІЮ НОВОГО ТИПУ НА ПОЧАТКУ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ

П. Я. СКОТАРЕНКО

Тяжкі випробування випали на долю партії в роки столипінської реакції та на початку нового революційного піднесення. Їй довелося витримати натиск не тільки з боку царського уряду, який жорстоко переслідував революціонерів, але й з боку опортуністичних елементів — меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, бундівців та ін. Це питання широко висвітлено в історико-партійній літературі¹. Однак ще недостатньо розкрито діяльність партії в 1910—1911 рр.

Після січневого (1910 р.) пленуму ЦК РСДРП партія переживала так звану «об'єднавчу» кризу, яка була результатом безпринципної спроби примиренців об'єднати революційну частину партії — більшовиків — з опортуністами — ліквідаторами-голосівцями, бундівцями, одзовістами і троцькістами. І якщо більшовики, підкорившись рішенням пленуму, закрили свій орган — газету «Пролетарий» і передали гроші на майно «держателям», то опортуністи й не збиралися роззброюватися. Меншовики не тільки не закрили свій фракційний орган — газету «Голос Социал-Демократа», але й почали видавати в Петербурзі легальний журнал «Наша Заря», який став фактичним центром ліквідаторів у Росії.

З новою силою розгорілася боротьба в редакції Центрального органу партії — газеті «Социал-Демократ». Голосівці Мартов і Дан намагалися відтіснити більшовиків, В. І. Леніна і захопити ЦО в свої руки, щоб на його сторінках пропагувати ідеї ліквідаторства, з опортуністичних позицій дати оцінку січневому пленуму. І коли в № 11 «Социал-Демократа» було надруковано статтю В. І. Леніна про пленум, Мартов і Дан заявили «про початок військових дій» проти більшовиків і ЦК².

На сторінках «Голоса Социал-Демократа», «Нашей Зари» і «Возрождения» ліквідатори Дан, Мартов, Аксельрод, Ст. Нович, Потресов, Мартинов, Маевський, Маслов та інші заявляли, що партія як такої вже немає, що вона перетворилася на «інтелігентський апарат», відірваний від життя робітників. А в «Нашей Заре» за 1910 р. одзовіст Богданов взагалі відкидав питання про гегемонію пролетаріату в революції³.

Позицію ліквідаторів підтримували меншовики, члени Центрального Комітету, що засіли в Закордонному бюро ЦК, і ті, що мешкали в Росії, зокрема в Петербурзі. Так, меншовики І. А. Ісув (Михайло), П. А. Бронштейн (Юрій) і К. М. Єрмолаєв (Роман) не тільки відмовились увійти до складу Російської колегії ЦК, але й заявили, що вважають шкідливим саме існування ЦК. У зв'язку з цим скликання Російської колегії ЦК загаломувалось, і робота ЦК відкладалася на невизначений час. З приводу цього В. І. Ленін писав, що партія мала справу з продуманим зривом меншовиками рішень січневого (1910 р.) пленуму ЦК, що це була змова проти неї. «Всі, кому дороге існування

¹ В. А. Гринько, К. А. Мит'кин и др. Борьба партии большевиков против троцкизма (1903 — февраль 1917 гг.), М., 1963; М. Москалев. Бюро Центрального Комитета РСДРП в России (август 1903 — март 1917 гг.), М., 1964; К. Остроухова. Деятельность В. И. Ленина в период столыпинской реакции и нового революционного подъема (1908—1914 гг.). — «Молодой большевик», 1951, № 20; П. М. Шморгул. Партия в период реакции (1907—1910 гг.), К., 1970 та ін.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 136—138, 166; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 163, оп. 1, од. зб. 352, арк. 9, зв. 10.

³ «Наша Заря», 1910 р., № 4, квітень, стор. 88—89; № 11—12, листопад—грудень, стор. 58.

РСДРП, станьте на захист партії!»⁴,— закликав Володимир Ілліч.

Для виходу з цього складного становища В. І. Ленін, більшовики вирішили скликати новий пленум ЦК, шляхом кооптації налагодити роботу Російської колегії ЦК. Вони домовилися з Головним правлінням Соціал-демократії Польщі та Литви і в березні та червні 1910 р. направили з цією метою в Росію Я. С. Ганецького, який разом з членом ЦК Дубровинським намагався скликати Російську колегію ЦК в Москві. Але меншовики-ліквідатори та бундівець на засідання її не з'явилися, а коли воно, нарешті, відбулося, поліція заарештувала учасників, у тому числі й більшовиків, членів ЦК, Гольденберга і Дубровинського⁵. Робота Російської Колегії ЦК, таким чином, була зірвана.

В. І. Ленін не втрачав надії скликати пленум ЦК шляхом зібрання цекістів, засланих у Вологодську та Архангельську губернії. Їх мав відвідати Ганецький, що уник арешту в Москві, і запропонувати їм поїхати «в ЦК для кооптації». І хоч Л. Тишко не підтримував цей ленінський план, Головне правління СДПІЛ все ж такі завдяки настійним вимогам Володимира Ілліча відрядило в Росію Ю. Мархлевського для налагодження роботи Російської колегії ЦК⁶. Та меншовики-ліквідатори продовжували саботувати роботу колегії. Ной Рамішвілі на жодному засіданні колегії не був, а Ной Жорданія за півтора року з'явився лише двічі. Одночасно голосівці звинувачували Дубровинського в тому, що влітку 1910 р. він відмовився визнати кандидатами для кооптації в ЦК запеклих ліквідаторів. В. І. Ленін з цього приводу писав, що одні ліквідатори в особі Михайла, Романа і Юрія зірвали постанови січневого (1910 р.) пленуму ЦК про єдність партії, а інші, в особі голосівців, намагалися виправдати їх дії⁷.

Роботу Російської колегії ЦК намагалися налагодити В. П. Ногін і Г. Д. Лейтейзен (Ліндов), проте й вони були настроєні по-примиренському до ліквідаторів, запрошували їх працювати в колегії, але не добилися результатів, бо були заарештовані. З березня 1911 р. Російська колегія ЦК перестала існувати. Саботаж ліквідаторів і зрив роботи ЦК в Росії, зазначав В. І. Ленін, призвели до того, що в організаційних справах на місцях нічого не було зроблено для зміцнення партії⁸.

Разом з ліквідаторами-меншовиками боротьбу проти партії посилили і ліквідатори «зліва» — одзовісти, впередівці. У травні 1910 р. одзовісти опублікували відозву «До товаришів більшовиків», звинувачували прихильників В. І. Леніна у «фракційності», а в липні випустили «Збірник статей позачергових питань» під загальною назвою «Вперед» з викладом своєї платформи. Під виглядом «пролетарської культури» і «пролетарської філософії» в збірнику проповідувався махізм, вимагалось визнати одзовізм «законним відтінком у партії», об'єднати і злити в партії всі фракції без розбору, без «відтінку» ліквідаторських елементів⁹.

У своїх нападках на більшовиків впередівці ідейно перейшли на позиції меншовиків-ліквідаторів. Лідер впередівців А. Богданов у статті «Підсумки ремісничого з'їзду», надрукованій у лютому у 1911 р. в «Нашей Заре», заявляв, що прагнення порвати зі старим підпіллям і

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 141.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 163, оп. 1, од. зб. 356, арк. 32—36; од. зб. 352, арк. 47, 66, 87; ф. 76, оп. 1, од. зб. 313, арк. 1; М. Москалев. Назв. праця, стор. 170; див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 134, 585, 586.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 76, оп. 1, од. зб. 368, арк. 1; ф. 163, оп. 1, од. зб. 353, арк. 12; ф. 270, оп. 1, од. зб. 217, арк. 4 зв.; Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 585—586.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 163—164; т. 17, стор. 78.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 297; т. 17, стор. 79.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 234.

почати відкриту політичну діяльність нібито і є «те нове, що характеризує і новітню смугу нашого робітничого руху».

Щоб захопити місцеві партійні організації, впередівці не потребували обманом, гальмували проведення в життя партійних рішень, наприкінці 1910 р. створили свою школу в Болоньї, яка фактично стала їх фракційним центром. В. І. Ленін рішуче виступав проти думки деяких більшовиків про те, що, мовляв, оскільки впередівці не користуються підтримкою в партії, не варто витратити сили на боротьбу з ними. Він зазначав, що впередівців підтримували Троцький і «Голос Соціал-Демократа», що вони після січневого (1910 р.) пленуму партії значно зміцнилися як фракція, мають свій транспорт, агентуру. Тому викриття їх та ліквідаторів-меншовиків було першочерговим завданням у боротьбі за вихід з «об'єднавчої» кризи¹⁰.

Троцький зі своєю віденською «Правдою» виступив на підтримку антипартійного блоку ліквідаторів і впередівців. Взявши під захист ліквідаторський «Голос Соціал-Демократа», троцькісти протягом 1910—1911 рр. «скаржилися» на більшовиків тим же ліквідаторам з ЗБЦК, твердячи, що більшовики, нібито, розпоряджались не своїми, а «загальнопартійними» коштами, вимагаючи для своєї газетки субсидій нарівні з ЦО партії¹¹. В резолюції зборів «Віденського соціал-демократичного партійного клубу» від 17 квітня 1910 р. троцькісти звинувачували більшовиків у невиконанні рішень січневого (1910 р.) пленуму ЦК про ліквідацію фракцій, і в тому, що вони не бажають співробітничати з ліквідаторами¹².

Троцький збивав антипартійний блок проти більшовиків. Щоб розв'язати собі руки, він усунув з редакції віденської «Правди» навіть примиренця Л. Б. Каменева, який, за рішенням січневого пленуму був у ній представником Центрального Комітету¹³. Антипартійний блок ліквідаторів, Троцького і впередівців остаточно склався на кінець 1910 р. Н. К. Крупська в листі до С. Равич від 7 грудня 1910 р. з приводу цього листа писала, що у Троцького є повний контакт і взаєморозуміння з голосівцями і впередівцями, що віденська «Правда» охоче друкує статті впередівців, а ті так само охоче її розповсюджують.

Троцькістів і ліквідаторів широко підтримували опортуністи II Інтернаціоналу, лідери європейських соціал-демократичних партій — К. Каутський, Гільфердінг, Еберт, Шейдеман, Носке. Користуючись цим, Троцький і Мартов розгорнули на сторінках закордонних газет наклепницьку кампанію проти більшовиків¹⁴.

Ліквідувати партійну кризу міг черговий пленум ЦК РСДРП. Проте опортуністи вдавалися до різних вивертів, щоб зірвати пленум ЦК й за кордоном. 5 грудня 1910 р. більшовики подали заявку в Закордонне бюро ЦК про негайне скликання пленуму ЦК для вирішення питання щодо повернення більшовикам грошей і майна фракції, переданих на зберігання «держателям» згідно рішень січневого пленуму ЦК про об'єднання фракцій. Розуміючи, що пленум може замінити ліквідаторські, опортуністичні елементи в центральних партійних установах прихильниками збереження нелегальної партії, і передусім більшовиками, опортуністи ЗБЦК вирішили будь-що відтягти, а потім і зірва-

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 20, стор. 106.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 163—164; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 280, оп. 1, од. зб. 36378, арк. 1, 2.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 183.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 380; т. 43, стор. 193—194; «Соціал-Демократ», № 15—16, 17 (30) вересня 1910 р.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 29, оп. 5, од. зб. 37777, арк. 1; див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 369.

ти скликання пленуму ЦК. Більше місяця вони не розглядали заяву. Член ЗБЦК, голосівець Ігорев у заяві на ім'я ЗБЦК від 12 грудня 1910 р. писав, що заяву більшовиків може розглянути не пленум, скликання якого буде багато коштувати, а спеціальна комісія з п'яти членів ЦК. Питання ж про скликання пленуму може вирішити більшістю голосів (2/3) лише Російська колегія ЦК¹⁵. «Розрахунок ліквідатора Ігоря,— писав В. І. Ленін з приводу цього,— що служить вірну службу зрадникам партії, пп. Потресову і К°, дуже простий: пленум суверенний і, значить, скликання його відкриває можливість виходу з усієї партійної кризи. А комісія не суверенна, ніяких прав, крім розгляду претензії про заяву..., не має. Значить, зірвавши російський ЦК, ліквідатори (і їх закордонні слуги — голосівці) зривають тепер всякий ЦК»¹⁶.

У відповідь на заяву Ігорєва представник більшовиків у ЗБЦК М. О. Семашко 13 грудня звернувся з листом до членів Центрального Комітету і ЦК національних організацій з протестом проти наміру ліквідаторів зірвати скликання пленуму ЦК за кордоном. Він також звернувся з листом до всіх членів партії, у якому писав, що кожне партійне починання зустрічало протидію з боку ЗБЦК і не було жодної антипартійної течії, яка не мала б у ньому свого покровителя і пособника¹⁷.

27 грудня 1910 р. більшовики скликали в Парижі спеціальну нараду. На ній відзначалося, що з приводу скликання пленуму необхідно дати рішучу відсіч голосівцям та авантюристичній вилазці Троцького, який 26 листопада 1910 р. виступив із заявою про організацію окремого фонду для скликання так званої «загальнопартійної» конференції всіх течій і груп в РСДРП, в тому числі й ліквідаторів. Нарада висловила за підтримку більшовицької «Рабочей Газеты», яка почала виходити в той час¹⁸. Нарешті, 27 січня 1911 р. секретар ЗБЦК Б. І. Гольдман (Ігорєв) повідомив більшовиків, що скликання пленуму ЦК — «недоцільне», вони, мовляв, повинні погодитися взяти з грошей «держателів» необхідну суму для витрат ЗБЦК¹⁹.

В лютому й березні 1911 р. більшовики, В. І. Ленін зробили нову спробу скликати пленум ЦК. 11 лютого в Парижі відбулася нарада більшовиків, польських соціал-демократів і деяких примиренців. Проте обговорення питання про відновлення ЦК показало, що примиренці не збираються виводити партію з кризи. Вони запропонували ввести до складу нового ЦК не чотирьох більшовиків, двох меншовиків-партійців (плехановців) і одного польського соціал-демократа, як було визначено «Пунктами угоди», а трьох більшовиків і по одному представнику від плехановців, голосівців, буднівців і латиських соціал-демократів. В. І. Ленін гостро засудив цю пропозицію. В листі до примиренця Рикова він писав, що при такому складі ЦК ні про яку боротьбу з ліквідаторами не може бути й мови²⁰.

Примиренські погляди Риков намагався провести й при попередньому обговоренні «Декларації», яку мав прийняти майбутній пленум ЦК. В листі до Закордонного центру більшовиків від 20—25 лютого

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 335; Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 9; К. Остроухова. Из истории борьбы с ликвидаторством.— «Пролетарская революция», 1926, № 11, стор. 115.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 2.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, ОВ, 1910, оп. 240, спр. 5, прод. 1, ч. 1, арк. 45; К. Остроухова. Назв. праця стор. 116—117.

¹⁸ К. Д. Шалагин. Борьба большевиков с троцкизмом (1907—1914 гг.), М., 1965, стор. 60—61.

¹⁹ Из истории борьбы с ликвидаторством. Документы.— «Пролетарская революция», 1926, № 11, стор. 129.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 43, стор. 216—217, 583.

1911 р. Риков пропонував виключити з «Декларації» питання про необхідність об'єднання партійних елементів за кордоном, не нагадувати про антипартійну діяльність ліквідаторського журналу «Наша Зоря», вказати, що одзовізм зник «з політичного горизонту», визнати за необхідне скликати партійну конференцію, в яку, як зазначав В. І. Ленін, і сам не вірив. Недопустимо затягнув він виконання доручення Закордонного центру більшовиків — зібрати на пленум за кордон членів ЦК, які перебували в Росії (Ногін, Лейтейзен), «Зрозумійте...», — писав йому В. І. Ленін, — що зволікаючи з цим, Ви кожний день ризикуєте провалом Макара [В. П. Ногін — П. С.], провалом усього...

Якщо Ви цього не зробите, Ви ризикуєте погубити останній шанс на скликання пленуму і відновлення ЦК взагалі»²¹.

Примиренські вагання виявив і член Російського бюро ЦК Лейтейзен. Погодившись спочатку з пропозицією більшовиків перенести засідання пленуму ЦК за кордон, пізніше, під впливом ліквідаторів і бундівців, які боялися проводити пленум поблизу більшовицького центра, він двічі голосував проти²². Поведінка примиренців призвела до того, що, знаючи, що в Тулі перебувають члени Російського бюро ЦК, 25 березня 1911 р. поліція заарештувала 50 членів місцевої організації РСДРП, в тому числі й Ногін та Лейтейзена. В результаті план більшовиків вийти з партійної кризи шляхом скликання пленуму ЦК РСДРП спочатку в Росії, а потім за кордоном, був зірваний остаточно.

Дізнавшись про арешт Ногін та Лейтейзена, В. І. Ленін 23 квітня 1911 р. надіслав за кордон листа членам ЦК [Л. Тишці, А. Варському і О. Рикову], в якому писав, що Російське бюро ЦК провалилося, кооптації членів ЦК не було і замінити їх нікому. Відповідно ж до Статуту ЦК, прийнятому на січневому пленумі 1910 р., в разі арешту більше половини членів Російської колегії ЦК (тобто Російського бюро ЦК) і неможливості замінити їх кандидатами, решта членів ЦК мала зробити все, щоб скликати новий пленум. Тому В. І. Ленін рекомендував їм зібратися 8 травня 1911 р. в Парижі й остаточно оформити (конституювати) колегію ЦК по скликанню пленуму²³.

На приватній нараді членів ЦК 8 травня більшовики заявили Ф. Е. Дзержинському і Л. Тишці, що в разі, якщо майбутня нарада всіх членів ЦК, які перебували за кордоном, не визнає себе повноважним Центральний Комітетом, а меншовики-ліквідатори, які групувалися навколо «Голоса Соціал-Демократа», не будуть негайно вигнані з центральних партійних установ, більшовики будуть вимушені знову утворити фракцію зі своєю газетою. Нарada запропонувала представникові більшовиків у ЗБЦК М. О. Семашку вийти з цього ліквідаторського органу, а Рикову — негайно розпочати підготовку пленуму ЦК. Того ж дня вони провели нараду з польськими соціал-демократами²⁴.

Рішучі дії більшовиків, їх рішення зібрати на пленум усіх членів ЦК, які були за кордоном, вихід 14 (27) травня 1911 р. Семашка з ЗБЦК викликали шалену лютю ліквідаторів, впередівців і троцькістів. Вони вимагали притягти до партійного суду В. І. Леніна і М. О. Семашку, а закордонні групи ліквідаторів (Лозанська, Брюссельська і Нансійська) висловились за повну підтримку опортуністичного ЗБЦК.

²¹ Ленінський збірник, XVIII, стор. 22—24; Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 383; т. 43, стор. 216—217, стор. 220—223.

²² Див. Ленінський збірник, XVIII, стор. 33—34; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 341, оп. 2, од. зб. 21 513, арк. 7.

²³ Див. Ленінський збірник, XXV, стор. 78; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 220.

²⁴ П. Н. Суровцева, Р. З. Юницкая. О деятельности В. И. Ленина в 1911 году. — «Вопросы истории КПСС», 1961, № 5, стор. 104—105; Е. Бош. Пражская конференция. — «Пролетарская революция», 1925, № 4 (39), стор. 180.

Кампанія брехні й наклепів перекинулася і в Росію. Кожна анти-партійна група поспішала направити своїх агентів для агітації проти ленінців. У Москві ліквідатори не зупинилися перед розколом тих профспілок, які не піддалися антипартійним впливам. У Києві вони цькували меншовиків-партійців, намагаючись вигнати їх з легальних організацій за пропаганду ідей революційної соціал-демократії²⁵.

Більшовики запрогали всіх членів ЦК, які перебували за кордоном, зібратися в Парижі 23 травня (5 червня) 1911 р. Розуміючи, що 9 членів ЦК (з 15), зібравшись, можуть оголосити себе пленумом ЦК і прийняти відповідні рішення, щодо виведення партії з «об'єднавчої» кризи, члени ЦК бундівці Лібер та Іонов і голосівець Ігорев вирішили зірвати кворум. Не прибув на збори, посилаючись на хворобу, Іонов, а Лібер з'явився тільки для «інформації» і «приватного обміну думками». Різко виступив проти зборів цекістів Ігорев. У своїй заяві від 1 червня 1911 р. він писав, що більшовики не знають стану справ, що в Російській колегії, мовляв, працюють меншовики, що пленум ЦК треба відстрочити на місяць²⁶. «Папірець» Ігорєва, писав В. І. Ленін, був «знущанням» над партією. Це була «гра» зі скликанням пленуму, це був обман партії. Меншовики Юдін і Костров, на яких посилався Ігорєв, ніякої роботи в Росії не вели. Відновлювати ЦК в Росії також не було рації, бо поліція вже знала всіх членів ЦК і тільки чекала слушного часу, щоб заарештувати їх. Пленум ЦК не можна було зібрати в повному складі через місяць. Це був би «звіз» ліквідаторів, на зразок Петра (Рамішвілі Н. В.), які уціліли від арештів, бо не працювали²⁷.

28 травня — 4 червня (10—17 червня) 1911 р. в Парижі відбулися збори членів ЦК, які перебували за кордоном. Присутні були 8 членів ЦК: від більшовиків — В. І. Ленін, Зінов'єв і Риков, від польських соціал-демократів — Дзержинський і Тишко, від латиських соціал-демократів — М. В. Озолін (Мартин). На перших засіданнях були також голосівець Ігорєв і бундівець Лібер.

З письмовою доповіддю про становище в партії і з «Конспектом (планом) доповіді трьох цекістів-беків в приватній нараді дев'яти членів ЦК» члени ЦК були ознайомлені перед початком засідань. У цих документах В. І. Ленін показав історію відновлення більшовиками Російського бюро ЦК і викрив виверти ліквідаторів, спрямовані на зрив його роботи. Володимир Ілліч вважав, що цекісти юридично можуть, а по суті справи повинні оголосити себе пленумом і негайно кооптувати нових членів ЦК, створити організаційну комісію для скликання партійної конференції. В організаційну комісію і в ЦК мали увійти більшовики й меншовики-партійці. Якщо ж збори цекістів не оголосять себе пленумом, зазначав В. І. Ленін, тоді членам ЦК необхідно звернутися з відозвою до партії, правдиво викласти причини зриву роботи ЦК в Росії, закликати місцеві партійні організації створити центральну організаційну комісію, підтримати літературні соціал-демократичні органи, повести непримиренну боротьбу проти «незалежних легалістів» (ліквідаторів у Росії), за зближення справді партійних елементів усіх течій²⁸.

Ознайомившись з ленінським планом, Ігорєв і Лібер під різними мотивами («захоплення влади» і т. ін.) покинули збори, зірвавши кво-

²⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 20, стор. 476; «Соціал-Демократ», № 21—22, 19 березня (1 квітня) 1911 р. Див. також Є. Бош. Назв. праця, стор. 181.

²⁶ Див. Ленінський збірник, XXV, стор. 80, 83 М. Москалев. Назв. праця, стор. 178; Из истории борьбы с ликвидаторством, стор. 132.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 161—162.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 163—166; т. 41, стор. 192—195.

рум для оголошення пленуму. Після цього збори конституювалися як нарада членів ЦК, які перебувають за кордоном. Передусім нарада обговорила питання про ЗБЦК. В резолюції вказувалося на антипартійну, фракційну політику ЗБЦК. Проте обговорення питання про роль ЗБЦК показало, що деякі учасники наради (Тишко, Риков, Озолін) настроєні щодо ліквідаторів примиренськи. Пропозицію В. І. Леніна негайно реформувати ЗБЦК примиренці не підтримали і було прийнято рішення передати питання на розгляд найближчого пленуму ЦК партії.

Головним питанням наради було скликання партійної конференції. У зв'язку з важким становищем у партії і неможливістю негайно скликати Центральний Комітет, підготовку конференції нарада брала на себе. Конференція мала бути скликана протягом чотирьох місяців, і тому приступити до її підготовки необхідно було негайно. Було створено Організаційну комісію (ОК) з 5 чоловік (Риков, Любимов, Ледер, Станіслава і Зінов'єв), якій доручили звернутися до партії з відозвою про підготовку конференції, запропонувати місцевим організаціям встановити з нею зв'язки і делегувати до її складу своїх представників.

Важливе доповнення до резолюції про скликання конференції вніс В. І. Ленін, запропонувавши, щоб Організаційна комісія залучила до своєї роботи представників місцевих організацій РСДРП і впливових партійних працівників. Разом вони мали скласти Російську колегію для практичної роботи під загальним контролем ОК щодо скликання конференції. Це доповнення було покладене в основу Російської організаційної комісії (РОК).

«Поправку» іншого порядку, яку підтримала примиренська більшість наради, вніс Тишко. Запрошення до участі в конференції він пропонував надіслати не лише меншовикам-партійцям, а й бундівцям, троцькістам, впередівцям і латиським соціал-демократам, які з багатьох питань також підтримували ліквідаторів-голосівців²⁹.

Для обслуговування партійного видавництва, організації транспорту й виконання інших технічних функцій, пов'язаних зі скликанням конференції, нарада створила Технічну комісію (ТК), яка підпорядковувалася рішенням наради та її учасникам. Персонально до її складу увійшли більшовик М. Ф. Владимирський і примиренці М. К. Владимиров і З. Л. Ледер.

Нарада також заявила, що бере в свої руки й питання про скликання пленуму ЦК, створивши для цього комітет із трьох членів ЦК (Зінов'єв, Риков і представник СДПіЛ).

Червнева нарада членів ЦК мала важливе значення. В. І. Ленін писав, що вона порвала з ліквідаторами, які, відколовшись від РСДРП, гальмували всю роботу всередині партійних органів. Нарада дозволяла «взятися дружно за відбудову нелегальної і дійсно революційної соціал-демократичної партії»³⁰.

Рішення червневої наради підтримали місцеві організації партії в Росії та за кордоном. Матеріали про ставлення до наради та її рішень були надіслані до редакції «Социал-Демократа» Київською, Катеринославською, Ростовською, Уральською, Одеською та іншими партійними організаціями. Одеський комітет РСДРП, наприклад, писав, що скликання загальнопартійної конференції необхідне партії для виходу з кризи. Бакинський комітет РСДРП закликав місцеві й закордонні організації рішуче і всебічно підтримувати Організаційну комісію, щоб допомогти «великій і невідкладній справі дійсно партійного збору і

²⁹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 229—230; Ленінський збірник, XXV, стор. 92.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 143.

об'єднання» с-д. пролетаріату під славним прапором революційної РСДРП»³¹.

Рішення наради цекістів і їх підтримка місцевими партійними організаціями викликали лють опортуністів. Ліквідатори, впередівці й троцькісти звинувачували більшовиків в «узурпаторстві», «перевороті», «захопленні влади», закликали партійні організації не підкорятися ОК і ТК, а в своїх газетах і журналах зводили наклеп на більшовиків, В. І. Леніна. ЦК СДЛК, наприклад, оцінював червневу нараду як «приватну нараду окремих членів партії», заявляв, що право скликання пленуму ЦК належить лише ЗБЦК і т. ін.

Підняли «прапор повстання» проти наради цекістів і представники голосівців у ЦО «Социал-Демократе» Мартов і Дан. 15 (28) червня 1911 р. вони подали заяву про вихід з редакції ЦО. Зляканий цим представник СДПіЛ в редакції «Социал-Демократа» Ледер вимагав від В. І. Леніна, більшовиків, які вели роботу ЦО, виправдати Мартова і Дана, благав їх повернутися в редакцію, «поки новий пленум ЦК не звільнить їх». Через деякий час, солідаризуючися з голосівцями, Ледер також подав заяву про вихід з ЦО, та через тиждень повернувся знову і протягом ще п'яти з половиною місяців всіляко намагався добитися згоди більшовиків на включення до редакції «Социал-Демократа» «представників інших професій» — голосівців, впередівців та інших опортуністів.

Антипартійні дії ліквідаторів проти рішень червневої наради членів ЦК активно підтримали троцькісти. 17 червня 1911 р. їх Віденський клуб ухвалив резолюцію, в якій визнавав опортуністичне ЗБЦК єдиною загальнопартійною установою, обіцяючи йому «своє повне моральне співчуття і підтримку». Разом з ліквідаторами й бундівцями троцькісти 7—10 (20—23) серпня 1911 р. провели в Берні так звану «нараду при ЗБЦК». Створений на ній Організаційний комітет вони хотіли протиставити Організаційній і Технічній комісіям³². Але рішення Бернської наради підтримали лише ліквідатори з Кавказького Обласного Комітету, Бунд, СДЛК і впередівці. В місцевих партійних організаціях вони успіху не мали і навіть Дан у листі до Аксельрода визнавав, що робітники в Росії до них «ставляться дуже холодно».

Велику перешкоду скликанню партійної конференції становили примиренці — Любимов, Владимиров, Риков, Лозовський та ін. Блокуючися з польськими соціал-демократами, які також з багатьох питань були настроєні по-примиренському, і маючи більшість в Організаційній і Технічній комісіях, вони хотіли включити до їх складу голосівців, впередівців і троцькістів. Від імені ОК Риков запропонував взяти участь у пленумі ЦК ліквідаторів із ЗБЦК та національних організацій. Примиренці не хотіли посилати Г. К. Орджонікідзе, Б. А. Бреслава і І. І. Шварца уповноваженими ОК для створення Російської організаційної комісії. Вони прийняли рішення проти передачі матеріалів ОК до редакції ЦО «Социал-Демократ». У липні 1911 р. примиренці ТК скасували своє ж рішення про виділення в розпорядження ОК 10 тис. франків для скликання конференції, і тільки рішучі вимоги В. І. Леніна змусили їх, хоча й частками, видати гроші. Дема-

³¹ «Социал-Демократ», № 23 (14) 1 вересня 1911 р.

³² О подготовке Пражской конференции РСДРП. Документы Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.— «Исторический архив», 1958, № 5, стор. 5—6; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, ОВ. 1910, оп. 240, спр. 5, пр. 1, ч. 3, арк. 240—254; «Голос Социал-Демократа», Рік видання V, грудень 1911 р., № 26, стор. 16—17; Листок «Голоса Социал-Демократа», 25 червня 1911 р.; «Социал-Демократ», № 24, 18 (31) жовтня 1911 р.; Из истории борьбы с ликвидаторством, стор. 121, 122; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 2-н, од. зб. 35 927, арк. 1—15; оп. 3—у, од. зб. 35 853, арк. 1; ф. 28, оп. 2-н, од. зб. 35 934, арк. 1—6; од. зб. 35 935, арк. 1—2.

гогічно називаючи більшовиків «розкольникими», примиренці не видавали асигнувань легальній більшовицькій газеті «Звезда», не бажали мати зв'язків із закордонними групами сприяння РСДРП і постачати їм партійну літературу. При обговоренні доповіді В. І. Леніна 18 червня (1 липня) 1911 р. на зборах II Паризької групи сприяння РСДРП про результати червневої наради Любимов і Владимиров намагалися захистити опортунізм в РСДРП. 25 липня (8 серпня) 1911 р. примиренці Тишко, Ледер і Любимов на засіданні ОК прийняли рішення не друкувати в № 23 «Социал-Демократа» резолюції Київського комітету РСДРП про підтримку рішень червневої наради цекістів. У боротьбі проти більшовиків вони використовували «Информационный бюллетень», що його видавала Технічна комісія, з повним співчуттям відгукнулися на рішення Бернської конференції ліквідаторів. Усі листівки й відозви, а також «Листок Технічної комісії», які вони випускали, були сповнені наклепами на більшовиків, В. І. Леніна. Примиренці дійшли до того, що навіть конфіскували брошуру про вибори до IV Державної думи й кілька листівок, надрукованих більшовиками. Нарешті, вони намагалися затримати випуск чергового № 24 «Социал-Демократа»³³.

При підготовці конференції більшовики опиралися на підтримку місцевих партійних організацій і груп та їхні друквані органи — «Рабочая газета», «Звезда» і журнал «Мысль», у яких широко висвітлювалися питання партійного життя в Росії, велася боротьба з ліквідаторами, одзовістами, троцькістами й примиренцями.

29 вересня 1911 р. в Баку (у Сабунчах) відбулися збори делегатів місцевих партійних організацій Росії, уповноважених створити Російську організаційну комісію (РОК) для скликання Всеросійської конференції РСДРП. На зборах з ухвальним голосом були присутні представники п'яти великих організацій Росії: від Єкатеринбурзької — І. І. Шварц, від Київської і Катеринославської — Я. Соколін, від Бакинської — С. Г. Шаумян, від Тифліської — С. С. Спандарян. Делегатів обрали також партійні організації Петербурга, Сормова, Нижнього Новгороду, а також Ростовська соціал-демократична група, але з різних обставин ці делегати не змогли прибути на збори РОК. Усі делегати, крім меншовика-партійця Соколіна, були більшовиками. Орджонікідзе, як і місцеві партійні працівники — Стасова, Єнукідзе, Мдівані, Цинцадзе і Охнанський, мали дорадчі голоси.

Після обговорення доповідей з місць збори ухвалили резолюцію про конструювання РОК. В ній зазначалося, що уповноваженими ОК було зроблено все необхідне для залучення всіх організацій РСДРП в Росії до створення Російської організаційної комісії, що скликання конференції є єдиним засобом об'єднання партійних організацій і виходу з «об'єднавчої» кризи³⁴.

У зв'язку з тим, що 30 вересня 1911 р. поліція арештувала членів Бакинського комітету і РОК загрожував провал, її роботу довелося терміново перенести в Тифліс, на квартиру Стасової. Там Російська

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 120; Ленинский сборник, XXV, стор. 96; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 30, од. зб. 36 283, арк. 1; ф. 37, оп. 2, од. зб. 35 659, арк. 5—7, 16, 51; ф. 70, оп. 2, од. зб. 623, арк. 56; ф. 451, оп. 3, од. зб. 21 526, арк. 2; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, ОВ, 1910, оп. 240, спр. 5, пр. 1, ч. 2, арк. 289; Из истории борьбы с ликвидаторством, стор. 134; Важнейшие даты подготовки и созыва Пражской конференции РСДРП.— «Пролетарская революция», 1937, № 8, стор. 169—171; Н. С. Малышева. Борьба большевиков во главе с В. И. Лениным за идейное и организационное единство РСДРП (1910—1912 гг.). Кандидатская диссертация, Саратов, 1967, стор. 120; К. Д. Шалагин. Назв. праця, стор. 66; М. Москалев. Назв. праця, стор. 180—181.

³⁴ «Социал-Демократ» № 25, 8 (21) грудня 1911 р.; КПРС в резолюциях..., ч. 1, стор. 234, 235.

організаційна комісія прийняла рішення про ставлення до закордонних Організаційної й Технічної комісій, порядок обрання делегатів на конференцію, план роботи. Вона підкреслила, що ЗОК і ТК мали тепер підпорядкуватися РОК і не повинні були самостійно, без згоди РОК, проводити літературні та інші виступи, витрачати партійні кошти.

РОК запрошувала всі легальні робітничі організації Росії, якщо вони визнають нелегальну РСДРП і намагатимуться встановити з нею ідейні зв'язки, делегувати на партійну конференцію своїх представників. Питання ж про їх права мала вирішити сама конференція.

В спеціальній резолюції РОК ухвалила звернутися до національних організацій (СДПіЛ, СДЛК і Бунду) з пропозицією направити своїх делегатів і розпочати вибори на конференцію.

«Повідомлення» Російської організаційної комісії та її резолюції були надруковані в Тифлісі окремою листівкою в 1000 примірників і розіслані місцевим та закордонним організаціям РСДРП³⁵.

Високу оцінку утворенню РОК дав В. І. Ленін. Він писав: «Вперше після чотирьох років розвалу її розброду зібрався — всупереч неймовірним переслідуванням поліції і нечуваним «підніжкам» голосівців, впередівців, примиренців, поляків і tutti quanti (всіх інших. — Л. С.) — російський с.-д. центр»³⁶.

Утворення РОК було надзвичайно важливим кроком для виведення партії з «об'єднавчої» кризи шляхом скликання Всеросійської партійної конференції. Було зроблено головне, писав В. І. Ленін: прапор РСДРП піднято, робітничі гуртки потяглися до нього, і його тепер не звалити ніякою контрреволюційною атакою. Але він також попереджав, що не слід впадати в легковірний оптимізм, бо труднощі будуть ще великі³⁷.

Утворення РОК викликало занепокоєння серед опортуністів і примиренців, які оголосили РОК фракційною установою більшовиків, відмовилися визнати її рішення і зовсім припинили видачу коштів на підготовку конференції та випуск «Соціал-Демократа». Особливо шаліли вони у зв'язку з рішенням РОК узяти на себе керівну роль у дальшій підготовці конференції та скасування права ЗОК і ТК самостійно витрачати кошти партії. Груба відмова примиренців підкоритися рішенням РОК змусила М. Ф. Владимирського 19 жовтня (1 листопада) 1911 р. вийти з Технічної комісії, а 23 жовтня (4 листопада) більшовики остаточно розірвали зв'язки і з Закордонною Організаційною комісією³⁸.

Основну увагу тепер В. І. Ленін, більшовики зосередили на якнайшвидшій підготовці Всеросійської конференції РСДРП. Делегати й агенти РОК виступали на партійних зборах, розповідали про цілі й завдання конференції, закликали партійні організації зміцнювати ідейну та організаційну єдність РСДРП, ізолювати ліквідаторів від робітничих мас. Партійні організації ставали на позиції Російської організаційної комісії. В листопаді-грудні 1911 р. в листі до Київської організації РСДРП Н. К. Крупська писала: «Справи йдуть добре. Приєдналися 22 організації. Жодна не відмовилася по принципових мотивах»³⁹.

Уповноважені РОК і ряд обраних на конференцію делегатів, незважаючи на заперечення В. І. Леніна, тричі запрошували ЦК СДЛК, Бунд, Головне правління СДПіЛ, Закавказький меншовицький об-

³⁵ КПРС в резолюціях..., ч. 1, стор. 232—236.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 296.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 296.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 41, стор. 485.

³⁹ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1911 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 109.

ласний комітет, Плеханова, Троцького і групу «Вперед» взяти участь у конференції, але всі вони відмовилися прибути на конференцію і продовжували зводити наклепи на більшовиків, що їх «обійшли», виганяють з партії та ін. «Нефракційний» Троцький тепер відверто писав, що він з вдячністю прийняв запрошення співробітничати з редакцією «Нашей Зари» (ліквідаторського органу)⁴⁰.

Проте бойкот опортуністів не зміг загальмувати оздоровчого процесу в партії. Почали «рвати стосунки» з ліквідаторами, зокрема з ЗБЦК, керівні органи польських і латиських соціал-демократів. Шляхом саморозпуску ЗБЦК «покінчило життя самогубством». Разом з собою воно поховало й примиренські рішення пленуму ЦК РСДРП 1910 р. Всі центральні установи партії, створені на пленумі, або розвалилися, як, наприклад, Російське і Закордонне бюро ЦК, або перейшли до рук більшовиків, як ЦО «Социал-Демократ». Самі ж прихильники «об'єднання» з ліквідаторами та примиренцями за два роки не створили ніякого практичного центру ні в Росії, ні за кордоном.

Велика підготовча робота, здійснена В. І. Леніним, більшовиками, Російською організаційною комісією, була закінчена наприкінці 1911 р.

5 (18) січня 1912 р. в Празі відкрилася VI Всеросійська конференція РСДРП. Вона працювала 12 днів. Відбулося 23 засідання. 15 делегатів представляли 23 найбільші організації Росії, в тому числі Київську, Катеринославську, Миколаївську. За винятком двох меншовиків-партійців, склад конференції був більшовицьким. Делегати інформували про стан справ у 37 найбільших містах Росії, в її основних промислових і робітничих районах, таких, як Петербург, Москва, Центрально-промислова область, Україна, Урал, Закавказзя, Поволжя та ін.

В. І. Ленін представляв на конференції редакцію Центрального органу партії — газету «Социал-Демократ». Він керував роботою конференції, був її душею, виступав з багатьох питань порядку денного, підготував проекти всіх найважливіших рішень, які були прийняті конференцією⁴¹.

Празька конференція підбила підсумок історичної боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти меншовиків і закріпила їх перемогу над ліквідаторами. Вона була одним з найважливіших етапів у розвитку марксистсько-ленінської партії, революційної партії нового типу. Конференція продемонструвала революційним елементам II Інтернаціоналу зразок рішучої боротьби проти буржуазної агентури в соціалістичному русі. Рішення конференції, говорив Л. І. Брежнев, — «і понині залишаються яскравим прикладом принципіальності в боротьбі за формування і загартування марксистсько-ленінської партії. Вигнавши меншовиків, очистивши партійні ряди від опортуністів, конференція допомогла викувати пролетарський авангард, який очолив першу в світі побідоносну соціалістичну революцію»⁴².

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 3; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 37, оп. 2, од. зб. 36 277, арк. 1; од. зб. 41 400, арк. 1; «Наша Заря», № 11, листопад 1911 р., стор. 116.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 429, 468; КПРС в резолюціях..., ч. 1, стор. 248.

⁴² «Правда», 8 травня 1970 р.

Записки

І. Ф. ДЖАБРАІЛОВ
СТОРИНКИ БРАТЕРСЬКОЇ
ДРУЖБИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИХ
ТА УКРАЇНСЬКИХ
КОЛГОСПНИКІВ

В єдиній сім'ї братерських народів, у розквіті матеріальних і духовних сил ідуть до 50-річчя свого нерушимого союзу трудящі України та Азербайджану. Узи найміцнішої дружби здавна зв'язують наші народи. Вона виросла й загартувала-

ся в спільній революційній боротьбі народів царської Росії проти соціального та національного гноблення.

Дружба наших народів з особливою силою виявилася в роки Великої Вітчизняної війни. В 1941 р. з Запорізької області в Азербайджан евакуювалися колективи Великобілозерської, Новогригорівської та Чкаловської МТС¹. 450 механізаторів прибули зі своєю технікою²: з Чкаловської МТС було привезено 69 тракторів, Великобілозерської — 78, Новогригорівської — 63³. Вони розмістилися в Ахсунському, Агдамському та Дівчининському районах. Місцеві жителі оточили евакуйованих сердечним піклуванням. Українські механізатори самовіддано трудилися на полях азербайджанських колгоспів. І вже у рік свого приїзду колектив Чкаловської МТС завоював першість у соціалістичному змаганні механізаторів республіки. План тракторних робіт вона виконала на 164,9%, заощадивши пального на 2223 крб.⁴

На всю республіку прославилася й Новогригорівська (Хіндристанська) МТС, яка в 1943 р. завоювала перехідний Червоний Прапор Наркомзему АзРСР і республіканської газети «Комуніст» (азерб. мовою), була відзначена премією Наркомзему СРСР. Спільними зусиллями українські та азербайджанські колгоспники вивели Агдамський район на одне з передових місць у республіці⁵. Не відставали від своїх земляків і трактористи Великобілозерської МТС, які обслуговували колгоспи Ахсунського, Кюрдамирського та Шемахинського районів.

Українські механізатори показували і в Закавказзі зразки самовідданої праці, високої культури землеробства, професійної майстерності, застосовували передові методи вирощування сільськогосподарських культур. Вони не лише самі добивалися високих показників у праці, а й

¹ «Бакінський робочий», 30 липня 1944 р.

² ЦДАЖР АзРСР, ф. 271, оп. 18, спр. 387, арк. 345.

³ Там же, арк. 355; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-27, оп. 17, спр. 6328, арк. 38, 44, 68, 70.

⁴ «Бакінський робочий», 17 травня 1942 р.; Т. А. Новрузов. Трудові подвиги колхозного крістьянства Азербайджана в період Великої Отчественной війни (1941—1945 гг.), Баку, 1963, стор. 36.

⁵ Г. Мустафаєв, С. Зейналов. Под Знаменем дружбы народов. Баку, 1958, стор. 6.

знаходили час, щоб поділитися своїм досвідом з місцевими колгоспниками, розкриваючи переваги ранніх парів, культивації хлібів та інших агрозаходів, які широко застосовувалися на Україні.

Взірцем для всіх стали бригадири тракторних бригад Андрій Мойсеєнко, Василь Овчаров, механік сільськогосподарських машин Григорій Ківш, брати Панкратови, трактористи Василь Бутулкін, Антон Дзюбик, Олексій Семко та ін.⁶ Добру пам'ять по собі залишили в колгоспі с. Шемахи тракторні бригади Федосії Чирко, Степана Урса, Кирила Клінка, Трохима Білика, Оврама Погорілого, Івана Сидорця, трактористи Фодій Редька, Федір Михайлов, відомий білозерський хлібороб Іван Бойко та ін.⁷ Азербайджанським дівчатам-механізаторам показували приклад у роботі славнозвісні українські трактористки Н. Й. Макаренко, Н. О. Гребнева. В 1942 р. вони завоювали право бути учасницями республіканської виставки «Велика Вітчизняна війна».

І ось прийшов довгожданий час: 29 жовтня 1943 р. радянські воїни визволили Велику Білозерку від німецько-фашистських загарбників. Знаменно, що ворога з неї вибила 416-та Азербайджанська дивізія. Коли українські механізатори зібралися в далеку дорогу — додому, азербайджанські друзі вручили їм подарунки, забезпечили продовольством. Машинобудівні заводи нашої республіки виготовили до тракторів, що відправлялися на Україну, запасні частини, а також інструмент для механізаторів.

А в квітні 1944 р. до Азербайджану прийшов лист з Великої Білозерки. Трудящі району писали в ньому про лихо, заподіяне війною, про те, як у наполегливій праці вони відбудовують зруйноване господарство. Листи-відповіді від трудящих Ахсу та Кюрдамира, сповнені братерської любові до українських друзів і гордості за їх героїчну працю, були надруковані на сторінках Великобілозерської районної газети «Червоний степ» і глибоко схвилювали запорізьких хліборобів своєю сердечністю⁸.

Українці щиро дякували за подану їм матеріальну допомогу. Колгоспники Ахсунського, Шемахинського, Кюрдамирського та Хачмаського районів дарували білозерцям усе, що могли: одяг, взуття, килими, ковдри та подушки, різне домашнє начиння, посуд, книжки та зошити для школярів, вовну, овчини, зерно, різні продукти харчування — мед, масло, сир, яйця, рибу, овочі та фрукти, корів, овець, кіз, свиней. З Хачмаського району було надіслано близько 322 тис. крб. грошей⁹.

Усього в підшефні українські колгоспи азербайджанці відправили 42 056 предметів постільних речей, 3913 килимів, 172 231 посудних виробів, 1000 т цементу, 10 вагонів асфальту, 14 500 кг цвяхів, 5150 м² скла, багато продовольства¹⁰.

Шахтарі Донбасу, нафтовики Борислава, колгоспники Запоріжжя гаряче дякували за братерську допомогу. Академіки О. О. Богомолець, О. Є. Корнійчук, двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак, Герой Радянського Союзу Л. М. Павличенко, Народний артист СРСР Г. П. Юра, висловлюючи почуття всіх трудящих України, писали братньому азербайджанському народові: «Велике спасибі вам, дорогі брати, за ту допомогу, яку ви подали нам»¹¹.

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 72, спр. 16, арк. 207; оп. 238, спр. 161, арк. 12.

⁷ «Правда України», 15 червня 1944 р.

⁸ Партархів Інституту історії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 109, спр. 1000, арк. 22, 25, 26, 27; «Правда України», 9 червня 1944 р.

⁹ Там же, оп. 238, спр. 240, арк. 13, 31.

¹⁰ «Бакінський робочий», 5 травня 1945 р.

¹¹ «Бакінський робочий», 7 листопада 1944 р.

В одному з листів, що надійшов від трудящих Великобілозерського району, говорилося: «В боях за визволення нашого району героїчно діяла 416 Таганрозька Азербайджанська дивізія. Найкращі сини азербайджанського народу віддали своє життя, щоб врятувати наших батьків і матерів, братів, сестер і дітей від німецького іґа. Їх імена священні для нас, навіки збережеться пам'ять про їх героїські подвиги... Дякуємо вам за моральну підтримку і за подарунки, прислані нам. Будемо раді зустріти ваших представників тут, у себе, як дорогих братів, обмінятися конкретним досвідом роботи»¹².

Палко відгукнувшись на пропозицію колективу Шемахинської МТС, великобілозерці уклали договори на соціалістичне змагання з ним і з колективами Кюрдамирської, Ахсунської та Молакендської МТС¹³. Бюро ЦК КП(б) Азербайджану схвалило цей почин, надаючи йому надзвичайно великого політичного значення, і закликала й інші райони республіки включитися в змагання¹⁴.

Для ближчого ознайомлення з роботою запорізьких МТС і колгоспів та вивчення їх досвіду до Великої Білозерки виїхала делегація колгоспників, робітників, службовців, інтелігенції Кюрдамирського, Шемахинського та Ахсунського районів¹⁵. Вона повезла з собою цілий вагон подарунків: масло, сир, вовну, різну сільськогосподарську продукцію, багато домашніх речей, посуду, одягу і т. д. Матрасинські колгоспники прислали кілька бочонків свого знаменитого місцевого цілющого вина¹⁶. Та дорожчими за всі подарунки були ті почуття дружби і слова сердечного привіту, які гості передали своїм українським друзям від азербайджанського народу.

Протягом десятиденного перебування на Запоріжжі делегація відвідала МТС і колгоспи «Червона громада», «Змичка», «Веселий степ», побувала на жнивях, ознайомилася з шляховим будівництвом, відбудовою зруйнованих гітлерівцями підприємств, шкіл і житлових будинків, оглянула Дніпрогес ім. Леніна, заводи «Запоріжсталь» і феросплавів¹⁷. Про свої враження від поїздки вони розповідали на сторінках газет «Бакинський робочий», «Комуніст», у районних газетах.

Цей візит сприяв дальшому розширенню творчих зв'язків між хліборобами двох республік. Трудящі Агдамського району уклали договір на соцзмагання з колгоспниками Чернігівського району України, хачмаські колгоспники поріднилися з приазовцями¹⁸. Встановили тісні зв'язки з запорізькими хліборобами колгоспники Кусарського, Товузького, Ісмаїльського, Геокчайського та інших районів республіки¹⁹. Розпочалося також бригадне та індивідуальне змагання. Бригада Ханкіші Шіралієва з колгоспу ім. Азізбекова Ахсунського району подружилася з бригадою Івана Бойка з колгоспу «Змичка» Великобілозерського району. Х. Шіралієв дав слово закінчити збирання зернових за 20 днів²⁰ і зібрати з кожного гектара по 18 ц зерна²¹, дати країні понад план 1500 пуд. бавовни²². Іван Бойко висунув зустрічні зобов'язання: одер-

¹² «Бакинський робочий», 22 червня 1944 р.

¹³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 107, спр. 1000, арк. 12, 27.

¹⁴ Там же, оп. 129, спр. 65, арк. 113.

¹⁵ Там же, спр. 79, арк. 11.

¹⁶ «Бакинський робочий», 24 червня 1944 р.

¹⁷ «Комсомольська правда», 5 жовтня 1944 р.

¹⁸ «Бакинський робочий», 2 липня та 23 серпня 1944 р.

¹⁹ «Коммунист» (Баку), 8 липня, 2 серпня, 27 грудня 1944 р.; «Красное Запорожье», 22 вересня 1944 р.; «Бакинський робочий», 1 жовтня 1944 р.

²⁰ «Коммунист» (Баку), 19 липня 1944 р.

²¹ «Бакинський робочий», 19 липня 1944 р.

²² «Бакинський робочий», 30 липня 1944 р.

жати з кожного гектара по 20 ц пшениці, 25 ц кукурудзи, 14 ц соняшника. Знатний тракторист Кюрдамирської МТС Мурсалієв вирішив помірятися силами з одним із кращих трактористів Великобілозерської МТС²³, Міркулі Іскендеров із с. Геоглар Шемахинського району викликав на змагання кращого бригадира колгоспу «Червона громада»²⁴.

Партійні та комсомольські організації республіки очолили цей патріотичний рух²⁵. ЦК КП(б) Азербайджану провів республіканський семінар завідуючих відділами агітації та пропаганди райкомів партії та редакторів районних газет, на якому особливу увагу було приділено змаганням колгоспників Азербайджану та Запорізької області²⁶. Це питання систематично обговорювалося на бюро Акгадського, Шемахинського, Ахсунського, Кюрдамирського, Хачмаського та інших райкомів партії. Партійні організації широко популяризували досвід роботи передових колгоспів, МТС, бригад, ланок, кращих колгоспників, механізаторів.

Республіканські та районні газети, радіо, стіннівки, бойові листки, фотовиставки висвітлювали хід соціалістичного змагання, розповідали про методи роботи передовиків сільського господарства. Досвід передових колгоспів популяризували агітатори й пропагандисти²⁷.

В ході соціалістичного змагання особлива увага приділялася якнайповнішому використанню тракторів та інших сільськогосподарських машин, підвищенню продуктивності праці. Це дало прекрасні результати. Наприклад, колгоспники Великобілозерського району за 17 робочих днів зібрали зернові з 22 тис. га, намолотивши з кожного гектара по 145 пуд. пшениці. Успішно завершили сільськогосподарський рік і інші райони. Вже до 10 жовтня 1944 р. всі МТС Запорізької області виконали план тракторних робіт²⁸. Понад план було здано у фонд Червоної Армії десятки тисяч пудів хліба²⁹.

Великих успіхів добилися й азербайджанські колгоспники. 29 вересня 1944 р. ахсунські бавовнярі першими в республіці завершили річний план здачі державі бавовни. На 4 місяці раніше строку виконала річний план Кюрдамирська МТС, яка змагалася з Великобілозерською³⁰. На 187,8% виконала своє завдання Шемахинська МТС³¹. Зразково використовувала техніку Агдамська МТС, яка змагалася з Новогригорівською; колгоспи Агдамського району здали державі замість 824—865 т бавовни³². З відмінними показниками завершили 1944 р. трудівники Хачмаської МТС: змагаючися з чкаловцями, вони завоювали Перехідний Червоний Прапор Наркомзему СРСР³³; хачмасці дали країні понад завдання 10 100 пуд. хліба, близько 1 млн. банок консервів, 6304 пуд. м'яса, 45 000 л молока, 35 000 штук яєць, 2500 кг вовни, 1300 кг бринзи³⁴.

Щиро раділи українські колгоспники з успіхів азербайджанських друзів, які в 1944 р. втретє завоювали Перехідний Червоний Прапор

²³ «Бакинський рабочий», 7 липня 1944 р.; «Правда Украины», 3 грудня 1944 р.

²⁴ «Правда Украины», 3 грудня 1944 р.

²⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 98, спр. 59, арк. 146.

²⁶ «Бакинський рабочий», 10 вересня 1944 р.

²⁷ Т. А. Новрузов. Назв. праця, стор. 45.

²⁸ «Бакинський рабочий», 29 жовтня 1944 р.

²⁹ «Красное Запорожье», 31 грудня 1944 р.

³⁰ «Бакинський рабочий», 29 вересня 1944 р.

³¹ «Коммунист» (Баку), 1 жовтня 1944 р.

³² «Бакинський рабочий», 27 грудня 1944 р.

³³ «Коммунист» (Баку), 3 жовтня 1944 р.

³⁴ «Правда», 4 серпня 1944 р.; Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 109, спр. 60, арк. 7.

Державного Комітету Оборони у Всесоюзному змаганні за піднесення колгоспного тваринництва, успішно виконали державний план заготівлі бавовни та інших сільськогосподарських продуктів³⁵.

В ході соціалістичного змагання народжувалися нові патріотичні починання. З великим натхненням колективи МТС нашої республіки підхопили заклик трактористів Старобешівської МТС Сталінської області розгорнути Всесоюзне соціалістичне змагання за хорошу підготовку тракторів та сільськогосподарських машин до весняної сівби. Механізатори Агдамської МТС зобов'язалися закінчити осінньо-зимовий ремонт тракторів і сільськогосподарських машин не пізніше 15 лютого, допомогти колгоспам району відремонтувати до початку весняних польових робіт увесь інвентар, забезпечити зберігання тракторів та причіпних машин узимку.

Колгоспники Азербайджану гаряче підхопили патріотичний заклик українців ще більше посилити допомогу фронтові. В першій половині 1944 р. колгоспники України внесли у фонд Червоної Армії зі своїх особистих запасів 500 тис. т зерна, 40 тис. пуд. соняшнику, 17 тис. пуд. м'яса, 350 тис. л молока та багато інших сільськогосподарських продуктів.

«Колгоспники Худата не відстануть від патріотів України,— заявив на зборах голова колгоспу ім. Шаумяна орденоносець Сархан Хидиров.— Вони внесуть свій вклад у продовольчий фонд нашої захисниці— рідної Червоної Армії». Сам Хидиров виділив зі своїх особистих збережень у хлібний фонд Червоної Армії 16 пуд. зерна, а члени колгоспу зібрали загалом 90 пуд. зерна, 300 пуд. помідорів, 60 пуд. столових буряків.

По всій республіці йшов збір продуктів. Газети повідомляли про все нові й нові внески селян: 22 пуд. зерна здав колгоспник із с. Імішли Шірван Халілов³⁶, 500 пуд. зерна вніс колгосп ім. Сталіна Карягинського району. Один з кращих стахановців цього колгоспу Ага Кулу Кязимов та його земляк Абас Кулу Кязим здали у фонд Червоної Армії по 300 кг зерна³⁷.

З новою силою розгорнулося соціалістичне змагання трудівників панів двох братніх республік. 1945 р. у відповідь на заклик працівників Лохвицької МТС (Полтавська обл.) організувати Всесоюзне соціалістичне змагання МТС за якнайкраще проведення весняної сівби, успішне виконання всіх сільськогосподарських робіт механізатори Азербайджану взяли на себе підвищені зобов'язання. Так, колектив Кюрдамирської МТС зобов'язався закінчити сівбу бавовнику та інших ярових культур до 25 квітня, забезпечити високу якість усіх польових робіт, підняти 1000 га ранніх парів, річний план тракторних робіт виконати не менш як на 150%³⁸.

Взяті зобов'язання були виконані з честю. Змагаючися з хліборобами Великобілозерського району, трудівники сільського господарства Агдамського району зайняли в першому півріччі 1945 р. перше місце у з'єднаному соціалістичному змаганні і вдруге одержали Перехідний Червоний Прапор Державного Комітету Оборони. 4 вересня 1945 р. Агдамський район достроково виконав план хлібозаготівель і здав державі 1810 т високоякісного зерна³⁹.

³⁵ Г. А. Мадатов. Азербайджан у Великій Вітчизняній війні (азерб. мовою), Баку, 1965, стор. 303.

³⁶ «Бакінський робочий», 18 жовтня 1944 р.

³⁷ «Бакінський робочий», 14 жовтня 1944 р.

³⁸ «Бакінський робочий», 10 квітня 1945 р.

³⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 116, спр. 2,

У 1945 р. трудівники сільського господарства Азербайджанської РСР виконали державний план по зерну на 106,8, м'ясу — 101,5, маслу — 101,2%.

Успішно виконали державні завдання й трудівники Запорізької області України. Завдяки безкорисливій допомозі всіх радянських народів сільське господарство України в короткий строк було відроджене, набрало високих темпів розвитку.

Згуртовані в єдину братерську сім'ю, трудящі Азербайджану та України досягли нині величезних успіхів у господарському та культурному будівництві. Вони бережуть і зміцнюють цю священну дружбу, примножуючи славні інтернаціональні традиції радянських людей.

А. Ф. ГОРДЕЄВ

КУЛЬТУРНО-МАСОВА РОБОТА КОМСОМОЛУ ДОНБАСУ

В 1943—1945 рр.

У формуванні в радянської молоді наукового світогляду і ідейної переконаності, радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму важливу роль відіграє культурно-масова робота. Комуністична партія

завжди розглядала піднесення культурного рівня трудящих як одне з головних завдань ідеологічної роботи на всіх етапах соціалістичного та комуністичного будівництва.

Під час фашистської окупації Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни в краї були знищені майже усі культурно-освітні установи. Тільки у Ворошиловградській області було зруйновано 4 театри, 809 клубів і палаців культури, 2 музеї, 463 бібліотеки і завдано збитків на суму 3 019 745 тис. крб.¹

В Сталінській (нині Донецькій) області було знищено 300 дитячих садків, 7 746 суспільних будівель колгоспів, сотні клубів та ін. Загальна сума збитків, заподіяна ворогом народному господарству і закладам культури Донецького басейну, становила понад 37 млрд. крб.²

З перших днів визволення басейну від фашистських окупантів відновлені партійні і комсомольські організації розгорнули роботу по відбудові народного господарства в першу чергу шахт, заводів і одночасно культурно-освітніх установ.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли особливу увагу відродженню Донецького басейну. У жовтні 1943 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) прийняв спеціальну постанову «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну», в якій, зокрема, передбачалося розширення кінообслуговування трудящих і, до кінця року, радіофікація шахтарських селищ, гуртожитків гірників та машинобудівників³. Тоді ж ЦК КП(б)У обговорив питання про культурно-масову роботу серед трудящих вугільної промисловості Ворошиловградської і Сталінської областей і прийняв відповідне рішення, яким зобов'язав партійні й комсомольські організації відновити роботу культурно-освітніх установ. У квітні 1944 р. було вжито відповідних за-

¹ Лугашица в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник материалов и документов. Донецк, 1969, стор. 121.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. II, К., 1968, стор. 179.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. II, М., 1957, стор. 813.

ходів щодо поліпшення культурного і побутового обслуговування робітників вугільної промисловості Донбасу⁴.

У серпні 1944 р. ЦК ВКП(б) розглянув питання про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення і «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», відповідно партійним організаціям було запропоновано активізувати культурно-освітню роботу комсомолу серед молзді, відбудувати клуби і кінотеатри в містах і райцентрах, відкрити хатичитальні і бібліотеки, будинки культури й народної творчості⁵.

У листопаді (1944 р.) Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР і зобов'язав партійні організації республіки налагодити масово-політичну роботу, посилено контролювати роботу культурно-освітніх закладів, залучаючи сільську молодь до політичної і культурно-масової роботи. Обласним комітетам КП(б)У було рекомендовано розробити заходи щодо підвищення кваліфікації працівників культури, зокрема організувати сітку курсів, обласних і районних семінарів⁶.

Виконуючи постанови партії, комсомольські організації Донбасу під керівництвом комуністів провели значну роботу по мобілізації молоді на відродження культурно-освітніх установ. Однією з найважливіших ділянок організаторської роботи комсомолу в галузі культурного будівництва був добір та виховання кадрів керівних працівників цієї галузі.

При міськкомках і райкомках ЛКСМУ були створені комісії по культурно-масовій роботі, які займались добором кадрів для культурно-освітніх установ — завідуючих клубами, читальнями і бібліотеками — з числа діячів мистецтва, комсомольців і молоді, рекомендували їх на затвердження в партійних і комсомольських комітетах. На 1 травня 1944 р. у Ворошиловградській області на посаду завідуючих клубами, бібліотеками, хатами-читальнями і червоними кутками було підібрано понад 600 комсомольців, в Сталінській області у жовтні того ж року в культустановах вже працювало 437 членів ВЛКСМ⁷.

Комсомольські організації виступили ініціаторами відбудови клубів, палаців культури, хат-читальень та інших закладів культури. Важливою формою організації праці молоді на відбудові осередків культури, були комсомольсько-молодіжні бригади, створені в містах і районах басейну відповідно до рішення ЦК ВЛКСМ «Про роботу комсомольських організацій по підготовці хат-читальень, будинків культури і сільських бібліотек до зими»⁸.

Партійні організації Донбасу подавали допомогу комсомольським органам, у розробці планів, впровадженні найбільш цікавих форм обліку праці членів молодіжних бригад і т. д. Значну роль відіграла робота уповноважених міськкомків і райкомів КП(б)У, які закріплювались за найважливішими відбудовуваними об'єктами. Вони проводили роз'яснювальну роботу серед будівельників, стежили за ходом виконання завдань, своєчасним надходженням будівельних матеріалів. Ці та інші за-

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 352, арк. 48, 50.

⁵ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июль 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1964, стор. 218—227.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1626, арк. 68—72.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 73, арк. 115; ф. 1, оп. 52, спр. 68, арк. 65.

⁸ Архів ВЛКСМ. Протокол бюро ЦК № 346, п. 11, від 16 вересня 1943 р.

ходи партійних і комсомольських комітетів сприяли активній участі комсомольців і молоді у відбудові, розвитку ініціативи і поширенню соціалістичного змагання за дострокове завершення робіт. В 1944 р., наприклад, комсомольсько-молодіжні бригади Климовського (нині Ленінського) району м. Ворошиловграда відпрацювали на відбудові культурно-освітніх установ 24 тисячі людино-днів. За дострокову відбудову цих об'єктів районна комсомольська організація була премійована грошовою премією в розмірі 3 тис. крб. і нагороджена Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ⁹.

1944 р. молодь Ворошиловграда на відбудові культурно-освітніх осередків міста відпрацювала 130 тис. людино-днів, в результаті було відновлено роботу 3 кінотеатрів, 6 робітничих клубів, драматичного театру, філармонії, історичного музею, 18 бібліотек¹⁰.

Значного поширення у досліджуваний період в Донбасі, як і в інших районах республіки, набули такі форми колективної праці як суботники, недільники, декадники, місячники. У листопаді 1944 р. в Сталінській області з ініціативи комсомольців Амвросієвського і Ольгинського районів було проведено декадник по підготовці клубів, хат-читалень та червоних кутків до зими. Бюро Сталінського обкому ЛКСМУ схвалило ініціативу комсомольців і заклиало молодь області включитись у цей рух. Міські й районні комітети партії прийняли відповідні рішення про подання допомоги комсомольським організаціям в цій справі. Це сприяло успішному проведенню декадника в районах області, особливо в Амвросієвському, Ольгинському, Селідовському, Старобешівському та ін. Лише в Селідовському районі, наприклад, комсомольці і молодь підготували до роботи в зимових умовах 23 клуби і 21 читальню¹¹. У вересні 1945 р. в Донецькому басейні вже діяло 6 театрів, 1250 палаців культури, клубів, хат-читалень і червоних кутків, 5 музеїв, 234 стаціонарних кіноустановки¹².

Відродження культурних закладів в Донецькому басейні стало справою усіх народів СРСР, всієї радянської молоді. Під керівництвом партійних організацій юнаки і дівчата Москви, Свердловська, Тули, Омська, Грузії, Казахстану та інших міст і республік країни подали братерську допомогу трудівникам Донбасу у відбудові та обладнанні культурно-освітніх установ. Так, комсомольці й молодь Кемеровської області в 1943 р. зібрали й відправили в Донбас 8 тис. примірників політичної і художньої літератури. Робітники Колими напередодні нового 1945 р. надіслали шахтарям басейну 48 тис. книжок, 2520 одиниць культтоварів — баянів, гармоній, патефонів, струнних і духових інструментів, кіноапаратів¹³. Братні республіки допомогли донбасівцям у відродженні поліграфічної бази, підготовці кадрів для культурно-освітніх установ.

Паралельно з відбудовою культосвітніх установ під керівництвом партійних організацій здійснювалась багатогранна робота по розвитку самодіяльного мистецтва і естетичного виховання молоді. На підприєм-

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 1062, арк. 108.

¹⁰ Там же, спр. 1038, арк. 121; спр. 1046, арк. 187.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 1129, арк. 46—47: «Радянська Україна», 24 листопада 1944 р.

¹² «Радянська Україна», 7 вересня 1945 р.; І. П. Ляшенко. Восстановление клубов Донбасса. 1943—1945 гг.—Тезисы докладов научной конференции исторического факультета Донецкого госуниверситета, Донецк, 1966, стор. 28.

¹³ Кузбасс — Донбасс. Сборник документов о творческих связях горняков Донецкого и Кузнецкого угольного бассейнов, Донецк, 1964, стор. 73; «Радянська Україна», 1 січня 1945 р.

ствах, шахтах, у колгоспах і радгоспах, установах і учбових закладах були організовані гуртки художньої самодіяльності, а у Ворошиловграді, Кадіївці та інших містах — комсомольсько-молодіжні ансамблі пісні й танцю. Якщо у травні 1944 р. в Донбасі діяло 2058 драматичних, хорових і музичних гуртків, в яких працювало 20 576 юнаків і дівчат, то на той же час у 1945 р. тільки у Ворошиловградській області в 1574 гуртках художньої самодіяльності брали участь 40 тис. чол.¹⁴

Проте відчувалась гостра потреба в спеціалістах — диригентах, керівниках оркестрів, самодіяльних колективів, репертуар яких не завжди відповідав вимогам часу.

Партійні організації провели значну роботу по усуненню цих недоліків, посилили контроль за роботою клубів, палаців культури, звернули особливу увагу на ідейно-художній рівень їх репертуару, підготовку і роботу спеціалістів, в тому числі керівників самодіяльних колективів. У січні 1945 р., наприклад, бюро Ворошиловградського міськкому КП(б)У, обговоривши питання про розвиток художньої самодіяльності в місті, зобов'язало комуністів допомагати комсомольським організаціям в розвитку гурткової роботи. З метою підготовки культпрацівників бюро ухвалило організувати тримісячні курси на 120 чол. при театрах російської драми, музичної комедії і філармонії¹⁵.

Виконуючи рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань масово-політичної та культурно-освітньої роботи серед населення, партійні організації Донеччини направляли працівників будинків народної творчості в райони для подання практичної допомоги комсомолу в організації культурно-масової роботи серед молоді. Ці питання були в центрі уваги комсомольських органів. Так, у грудні 1944 р. в Сталіно відбулась обласна нарада культосвітніх працівників, яка обговорила питання «Про завдання масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі» та звіти про досвід роботи клубів, читалень, бібліотек в Амвросієвському, Мангушському, Мар'їнському і Селідовському районах¹⁶. На нараді вказувалось на необхідність удосконалення форм культурного обслуговування сільського населення та поліпшення організаційної діяльності комсомолу в справі активного залучення молоді до гуртків художньої самодіяльності.

Важливу роль в удосконаленні роботи клубів й гуртків відіграли огляди художньої самодіяльності, які проводились відділами Народної освіти і комсомольськими органами згідно з рішеннями партійних комітетів. В 1943—1945 рр. в Донбасі пройшли районні, міські і обласні огляди самодіяльних колективів, в яких брали участь тисячі комсомольців і молоді. Місцева і республіканська преса широко висвітлювала огляди народних талантів, а партійні і комсомольські комітети обговорювали їх результати. Наприклад, у квітні 1944 р. бюро Мар'їнського райкому КП(б)У обговорило підсумки районного огляду художньої самодіяльності, в якому брало участь 520 робітників, колгоспників, вчителів, піонервожатих і учнів¹⁷.

Залученню широких верств молоді до мистецтва, розвитку трудової активності комсомольсько-молодіжних бригад і ланок значною мірою сприяли агітбригади, які формувались на базі гуртків художньої самодіяльності. Агітбригади виступали в колгоспах, радгоспах під час

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 211, арк. 61; оп. 18, спр. 772, арк. 78; «Молодь України», 18 травня 1944 р.

¹⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 1038, арк. 18—19.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 52, спр. 81, арк. 193.

¹⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 60, оп. 6, спр. 22, арк. 52.

польових робіт, перед шахтарями і робітниками. Під час весняної сівби 1944 р., наприклад, агітбригади Ворошиловградської області обслужили 300 колгоспів і дали 170 концертів, на яких побувало 45 тис. трудівників соціалістичних ланів¹⁸.

Використовуючи різні форми і методи, партійні організації Донбасу, як і всіх інших районів країни, спрямовували зусилля комсомолу на творчу активізацію молодого покоління в процесі відбудови народного господарства, що сприяло вихованню свідомих, високоідейних, мужніх захисників соціалістичної Батьківщини.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 73, арк. 105, 117.

М. В. ГАГАЄВ

КРЕМЕНЧУЦЬКА ДИВІЗІЯ НАРОДНОГО ОПОЛЧЕННЯ В БОЯХ ЗА БАТЬКІВЩИНУ

Наприкінці липня 1941 р., коли німецько-фашистські загарбники наближалися до Дніпра і нависла небезпека окупації Полтавщини, обласна партійна організація, за прикладом Москви й Ленінграда, по-

чала формувати загони народного ополчення, ядром якого стали винищувальні батальйони. В їх лавах налічувалося 9598 чол. Лише у 19 районах до народного ополчення вступило 17 385 чол.¹ Так, на Полтавському паровозоремонтному заводі було понад 1 тис. ополченців, які входили до складу воєнізованих загонів. У Глобинському районі діяв батальйон народного ополчення на чолі з комуністами Я. В. Доценком та В. Д. Захаровим. На початку вересня він займав оборону вздовж Дніпра (в гаю Зелена Дубина) і вів жорстокі бої з гітлерівцями, перешкоджаючи їм навести переправу через ріку. Батальйон народного ополчення Кишеньківського району кілька днів утримував лінію оборони, допомагаючи частинам Червоної Армії переправитися на лівий берег Дніпра. Ополченці знищили німецький катер з солдатами. Такі ж загони діяли в Гребінківському, Кобеляцькому, Зіньківському, Пирятинському та багатьох інших районах².

Але особливе місце в історії народного ополчення Полтавщини належить Кременчуцькій дивізії, створеній за рішенням обкому партії. Безпосереднє керівництво формуванням цього з'єднання здійснював Кременчуцький міський комітет КП(б) України. Відбір добровольців проводився при активній участі партійних комітетів і первинних організацій КП(б)У на заводах, фабриках та в установах. Всього в дивізії було близько 3 тис. чол., з них — 80% комуністів і комсомольців³. Вона складалася з трьох стрілецьких полків (командир 1-го Кременчуцького полку — майор Соловйов, комісар — старший політрук Аксьонов; командир 2-го — Попович, а 3-го (Крюківського) полку — майор Воробйов, комісар — Морозов⁴. Командиром дивізії було призначено полковника А. С. Платухіна, начальником штабу — майора А. М. Мачулу.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 102, арк. 3.

² Очерки истории Полтавской областной партийной организации, Харьков, 1970 стор. 288—289.

³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, спр. 1694, арк. 329 оп. 9, спр. 355, арк. 13—14.

⁴ Там же, оп. 9, спр. 355, арк. 15—17.

На відміну від 1-го та 2-го полків, які формувалися з робітників і службовців багатьох підприємств міста, 3-й полк складався переважно з представників Крюківського вагонобудівного заводу (937 чол.), а також військовослужбовців частин Червоної Армії, що відступали⁵. Командирами батальйонів і рот, політруками підрозділів були призначені керівники заводу.

Ополченці мали гаинтівки, ручні й станкові кулемети, пляшки з запальною сумішшю і гранати. Їх основною вогневою силою був артилерійський дивізіон. Пізніше, коли через Полтавщину проходили частини Червоної Армії, дивізія народного ополчення одержала краще озброєння. Для проведення політичної роботи серед особового складу створено політвідділ (начальник — О. Я. Косарев), інструктори і лектори якого — колишні працівники міськкому партії, секретарі парткомів підприємств, старі більшовики — читали лекції та доповіді, роз'яснювали політику Радянського уряду і справедливий характер Великої Вітчизняної війни тощо.

Після створення дивізії народного ополчення її командування організувало військове навчання бійців. На жаль, в архівних документах є надто мало відомостей про бойову підготовку ополченців, але й вони свідчать про напружену роботу добровольців, навчання яких тривало по 10—12 годин на добу. Крім уміння досконало володіти зброєю, бійці вивчали статuti Червоної Армії, займалися стройовою підготовкою. При цьому особлива увага зверталася на тактику бою, мистецтво наступу, ведення розвідки, виховання витривалості, високих морально-політичних і бойових якостей. Поряд із загальними питаннями вони вивчали спеціальні теми, зокрема «Організація патрулювання в населеному пункті», «Знешкодження шпигунів і диверсантів», «Тактика бою з парашутним десантом» та ін.

Водночас Кременчуцька дивізія народного ополчення брала активну участь у будівництві оборонних укріплень. Тут бійці та командири оволодівали навичками спорудження бліндажів, протитанкових перешкод, дротяних загороджень, розташування і встановлення мінних полів тощо.

На початку серпня 1941 р. передові частини 6-ї та 17-ї німецьких армій прорвалися в Онуфріївський та Ново-Георгіївський райони Кіровоградської області й просувалися до Крюкова. Вони намагалися відразу форсувати Дніпро й захопити Кременчук*. За цих складних обставин міськком та міськрада разом з командуванням частин Червоної Армії вирішили розмістити на раніше підготовленому оборонному рубежі Крюкова, який проліг на висотах за містом, дивізію народного ополчення. Її бійці та командири повинні були затримати наступ ворога до підходу регулярних частин. 5 серпня 1941 р. першим зайняв оборону 3-й Крюківський полк, а в ніч з 6 на 7 серпня — 1-й і 2-й полки. Вночі з 5 на 6 серпня 1941 р. вони почали відбивати перші атаки передових загонів противника. Мужні ополченці Кременчука не лише зупинили ворога, який рвався до Дніпра, а й, перейшовши у наступ, відкинули його від м. Крюкова на 10 км. «Правда» тоді писала: «Об 11 годині вечора ополченці зустрілися з фашистськими частинами. Не давши опам'ятатися знахабнілому ворогові, народні ополченці кинулися в бій. Приголомшені, очевидно, несподіваною зустріччю, фашисти втек-

⁵ П. Н. Емец, А. П. Самойленко. Полтавщина в годы Великой Отечественной войны, Харьков, 1965, стор. 14.

* Кременчук — пристань на лівому березі Дніпра. До його складу входить Крюківський район, розташований на правому березі Славутича.

ли»⁶. В цьому бою кременчукці захопили 8 кулеметів, кілька мінометів на багато іншої воєнної техніки⁷.

На світанку 9 серпня фашисти відновили наступ, кинувши в бій мотопіхоту, підтримувану танками, бронемашинами, авіацією та артилерією. Під тиском переважаючих сил противника ополченці були змушені відійти й закріпитися на рубежі «Гостра могила» і «Деївська гора» (командні висоти на підступах до Крюкова). Почався жорстокий бій. Радянські бійці та командири відбивали атаку за атакою. Під гусениці ворожих танків летіли пляшки з запалювальною сумішшю та гранати. До останнього снаряда билася гарматна обслуга під командуванням І. Ю. Буличова. Приклади хоробрості та героїзму показували комуністи. Коли два десятки фашистських головорізів оточили політрука роти П. Ярину, намагаючись захопити його в полон, влучним вогнем і вмільми діями в рукопашному бою відважний комуніст знищив кілька гітлерівців. Ворожа куля обірвала життя цього героя.

Більше половини бійців і командирів дивізії загинуло смертю героїв в ім'я світлого майбутнього людства. В цьому бою були тяжко поранені командир, комісар і начальник штабу з'єднання, багато командирів батальйонів і рот, політпрацівників.

9 серпня 1941 р. мужньо й винахідливо діяли ополченці річкового порту. Під безперервним вогнем ворога вони перевезли в човнах і катерах на лівий берег Дніпра більше тисячі поранених бійців. Під час цієї операції відзначилися Е. Н. Георгієв, І. С. Удовицький, А. П. Берест, А. І. Баранець та інші. Як завжди, в гущині бою діяли й медичні працівники дивізії. Медсестри Є. Б. Зінченко разом з Н. Хоменко, Г. Галецькою, Н. Гружницьовою, Г. Дон, Н. Лисоконь, Г. Грінберг та багатьма іншими неодноразово доводилося не тільки перев'язувати й виносити з-під вогню противника поранених, а й замінювати загиблих бійців.

Героїчно бився з фашистами командний і політичний склад дивізій, особистим прикладом надихаючи бійців на подвиги. Так, начальник штабу дивізії майор Мачула, незважаючи на два поранення, не залишив поля бою. Багато разів ходили в атаки командири полків майори Соловйов та Воробйов.

Проте сили були нерівні. Ополченцям довелося відійти до Крюкова і зайняти оборону біля самого Дніпра. Незважаючи на це, бойові дії особового складу дивізії народного ополчення мали велике значення для зриву планів гітлерівського командування. Стійкість і мужність народних ополченців дали змогу військам південно-західного напрямку відійти в район Кременчука і зайняти там оборону. З 9 серпня 1941 р. місто обороняла 297-ма стрілецька дивізія 38-ї армії. До її складу було включено й дивізію народного ополчення.

З ополченців було сформовано полк на чолі з майором Соловйовим. Почалася оборона лівобережної частини Кременчука, яка тривала до 12 вересня 1941 р. Протягом цього періоду фашисти неодноразово намагалися форсувати Дніпро в даному районі, але всі їх спроби виявилися безуспішними.

Батьківщина високо оцінила подвиг мужніх захисників Кременчука. За хоробрість і героїзм 112 чол. було нагороджено орденами СРСР, а 609 — медалями⁸.

⁶ «Правда», 29 вересня 1941 р.

⁷ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 9, с. 355, арк. 22.

⁸ Там же, арк. 37.

В. М. НЕМ'ЯТИЙ
ПОСИЛЕННЯ ПАРТІЙНОГО
КЕРІВНИЦТВА НАРОДНОЮ
БОРТЬБОЮ НА УКРАЇНІ
(літо — осінь 1942 р.)

ефективності, було безроздільне і повсюдне керівництво Комуністичної партії, її Центрального Комітету.

Партійне керівництво народною боротьбою втілювало в собі комплекс складних проблем. Найголовнішими з них були розвиток і зміцнення партійного і комсомольського підпілля, політична робота серед населення і партизанів, військово-оперативне керівництво партизанськими формуваннями і підпіллям, їх матеріально-технічне оснащення. Форми здійснення партією керівництва партизанським рухом були обумовлені станом загальною розвитку народної боротьби в тилу окупантів на кожному етапі, її специфікою в окремих районах, змінами у політичній і військово-стратегічній обстановці в ході війни.

У даній замітці зроблена спроба розкрити процес посилення партійного керівництва партизанським рухом на Україні влітку — восени 1942 р. і, зокрема, висвітлити діяльність вузького нелегального ЦК КП(б)У, 30 років з дня створення якого минуло в жовтні цього року. Ці питання в тій чи іншій мірі знайшли відображення в українській радянській історіографії про партизанський рух і комуністичне підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни¹. Найбільш повно висвітлюються вони в п'ятому томі «Истории КПСС» (т. 5, кн. I), тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., т. I, 1967, т. II, 1968, т. III, 1969), «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1971 р.) та деяких інших працях. Однак вивчення цих принципових питань не можна вважати завершеним.

На початку літа 1942 р. німецько-фашистська армія розгорнула наступ на південному напрямку. В цей час, коли радянські війська вели жорстокі кровопролитні бої, ЦК ВКП(б) поряд із заходами, спрямованими на зміцнення бойової могутності Червоної Армії, велику увагу приділяв розгортанню партизанського руху в тилу ворога. Щоб допомогти радянським військам, необхідно було об'єднати зусилля партизанських загонів і підпілля, якнайточніше скоординувати їх дії з проведенням військових операцій. Все це вимагало централізованого керівництва народною боротьбою проти окупантів.

Проте в керівництві народною боротьбою, зокрема партизанським рухом, не було ще достатньої чіткості, конкретності і оперативності. Так, до літа 1942 р. партизанські формування, які діяли в межах одного фронту, були підпорядковані одночасно кільком інстанціям: партійним комітетам, розвідувальним органам Червоної Армії, військовим радам фронтів та армій і спеціальним оперативним групам або штабам парти-

¹ Г. А. Деборин, Б. С. Тельпуховский. Итоги и уроки Великой Отечественной войны, М., 1970; А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1945 гг.), М., 1971; П. К. Пономаренко. Некоторые вопросы организации руководства партизанским движением. Вторая мировая война. Движение сопротивления в Европе, М., 1966; В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965; П. Т. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1968; Г. Т. Горобець. Партійне підпольє на Україні, М., 1969; М. В. Коваль. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1954; В. Бегма, Л. Кизя. Шляхи нескорених, К., 1962; С. А. Ковпак. Из дневника партизанских походов, М., 1964; Т. Строчак. Наш позивний — свобода, К., 1966; А. Н. Сабуров. Силы неисчислимы, М., 1967 та ін.

занського руху, що були при партійних органах або при фронтовому командуванні². Таке підпорядкування ускладнювало розроблення єдиних заходів по розвитку народної боротьби в тилу ворога, призводило до розпорошення сил і засобів, до їх нераціонального використання.

Центральний комітет ВКП(б) вивчав становище на окупованій ворогом території і шукав найбільш доцільні форми керівництва партизанським рухом, партійним підпіллям та іншими формами боротьби в тилу ворога. Партійні комітети республік і областей, що займались розгортанням партизанського руху і розвитком підпілля, в тому числі і ЦК КП(б)У, висловлювались за створення такого органу, який би провадив конкретну організаційну роботу на основі вказівок партійних комітетів, здійснював оперативне керівництво і подавав допомогу партизанським формуванням³.

30 травня 1942 р. рішенням ДКО «з метою об'єднання керівництва партизанським рухом в тилу ворога і для дальшого розвитку цього руху»⁴ при Ставці Верховного головнокомандування був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). Головнокомандуючим радянських партизанів став маршал К. Є. Ворошилов, начальником штабу — перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренко. Цією ж постановою був створений Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. А. Строкачем, який працював під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету КП(б)У, підпорядкований в оперативному відношенні Центральному Штабу і діяв в період свого існування в контакті з військовими радами Південно-Західного, Брянського, Північно-Кавказького, Південного, Воронежського, Сталінградського і чотирьох Українських фронтів⁵. Він став військово-оперативним органом Центрального Комітету КП(б)У по керівництву партизанським рухом на Україні. Для налагодження роботи до штабу були відряджені досвідчені партійні і радянські працівники та військові спеціалісти, які вже мали певний досвід організації партизанського руху: М. С. Співак, І. К. Сиромолотний, П. О. Мацуй, Л. П. Дрожжин, С. Ф. Маликов, О. М. Мартинів, Я. І. Мельник, В. С. Погребенко, Й. Т. Табулевич та ін.⁶ Членами штабу були затверджені: секретар ЦК КП(б)У М. С. Співак, завідуючий оргінструкторським відділом А. П. Зленко. Відповідальність за підготовку партизанських кадрів було покладено на заступника завідуючого відділом кадрів ЦК КП(б)У Л. П. Дрожжина⁷. Вони добре знали кадри партійної організації республіки, що позитивно впливало на добір, підготовку та відрядження в тил ворога організаторів партизанського руху, військових спеціалістів, створення нових загонів і груп, зміцнення вже існуючих партизанських формувань. Влітку 1942 р. УШПР закинув у тил ворога 18 організаторських груп загальною кількістю 164 чол., а протягом червня — жовтня штаб переправив 350 організаторів партизанського руху⁸.

Для посилення партійного керівництва необхідно було налагодити регулярний зв'язок з партизанськими загонами. Влітку 1942 р. тільки 50 найбільших партизанських загонів підтримували радіозв'язок з ра-

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 475.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 28—29.

⁴ П. К. Пономаренко. Назв. праця, стор. 58.

⁵ Г. А. Деборин, Б. С. Тельпуховський. Назв. праця, стор. 136: Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 502.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 488.

⁷ Т. Строкач. Назв. праця, стор. 191—192.

⁸ В. П. Лукін. Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності.— «УІЖ», 1969, № 5, стор. 45.

дянським тилом через 17 короткохвильових радіостанцій. Більшість загонів і груп в тилу ворога не мали зв'язку з радянським тилом і керувалися в своїй боротьбі проти загарбників закликами партії і уряду, наказами Верховного Головнокомандування, про які вони дізнавалися з передач радіостанцій, з листівок і газет. УШПР доклав чимало зусиль до того, щоб зв'язатись з цими загонами і допомогти їм у боротьбі проти окупантів. Для встановлення контактів з партизанськими загонами до кінця серпня 1942 р. було направлено в тил ворога 136 спеціально підготовлених кур'єрів — зв'язкових, які встановили зв'язок з 144 партизанськими загонами, а на 1 вересня у радянському тилу було відомо вже про 400⁹.

УШПР подавав партизанам відповідну матеріальну допомогу. За другу половину 1942 р. в тил ворога було перевезено літаками 2 гармати, 35 кулеметів, 31 міномет, 390 автоматів, 168 тис. гвинтівкових і 94 тис. автоматних патронів, 4,5 т толу¹⁰.

Важливе значення в посиленні керівництва народною боротьбою мала нарада командирів партизанських загонів, скликана ЦК ВКП(б) 31 серпня 1942 р., в якій взяли участь і керівники найбільших партизанських з'єднань України — С. А. Ковпак і О. М. Сабуров. Нарада підбила підсумки боротьби в тилу ворога, розробила заходи по дальшому посиленню партизанського руху¹¹. Рішення наради та вказівки ЦК ВКП(б) знайшли відбиття в Наказі Наркома Оборони СРСР Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху»: «Тепер коли Червона Армія на фронтах, напружуючи всі свої сили, відстоює свободу і незалежність своєї держави, народний партизанський рух на нашій території, тимчасово загарбаній німецькими окупантами, стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом. ...Партизанський рух повинен стати всенародним»¹².

ЦК КП(б)У і місцеві підпільні партійні органи приділили значну увагу створенню і зміцненню партійного підпілля. З цією метою Центральний Комітет Компартії України направив 63 досвідчених працівника в тил ворога уповноваженими ЦК, секретарями підпільних райкомів, а також партійними організаторами¹³. Щоб встановити зв'язок з підпільними партійними організаціями і передати необхідні вказівки, ЦК КП(б)У відрядив на окуповану територію 55 зв'язкових, в тому числі: в Київську область — 8, Харківську — 5, Дніпропетровську — 8, Сталінську — 4, Сумську — 18, Полтавську — 6, Одеську — 2, Ворошиловградську — 3, Запорізьку — 1 чоловіка¹⁴. В результаті проведеної роботи ЦК КП(б)У і місцевих партійних органів восени 1942 р. на окупованій території України діяли Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Кіровоградський, Одеський, Сталінський, Сумський, Харківський та Чернігівський підпільні обкоми. За неповними даними, на Україні діяло 1300 партійних і комсомольських підпільних організацій, антифашистських груп, понад 90 підпільних райкомів, міськкомів та округкомів¹⁵. З ініціативи комуністів і безпартійних патріотів восени 1942 р. на окупованій території виникають: Київський обком КП(б)У, Він-

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 91—93; спр. 11, арк. 8; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 489; В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Назв. праця, стор. 82—85.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 503.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 95, арк. 8.

¹³ Там же, оп. 189, спр. 15, арк. 40.

¹⁴ Там же, арк. 18; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 478.

¹⁵ Історія КПСС, т. 5, кн. 1, стор. 501, 684—689; ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, спр. 388, арк. 13.

ницький міжрайонний комітет КП(б)У, який пізніше став називатись підпільним комітетом КП(б)У Вінницької області, Лохвицько-Сенчанський партійний центр Полтавської області, Славутський, Проскурівський, Балтський окружні антифашистські комітети, підпільні центри — Миколаївський, Вінницький, Вознесенський, Запорізький «Ревком» та ін. У Львові була створена підпільно-партизанська організація «Народна гвардія», яка поширила свої дії і на деякі райони Львівської, Тернопільської, Дрогобицької, Станіславської та інших західних областей¹⁶. «Зростання народного опору німцям,— відзначав двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров,— було прямо пропорціональне зміцненню комуністичного впливу в масах, розширенню підпільної агітаційної роботи і посиленню партизанських ударів по ворогу. А ці удари були не чим іншим як військовою роботою партії в тилу ворога»¹⁷.

У той час народна боротьба на тимчасово окупованій території ставала однією з вирішальних умов перемоги над ворогом, за політичними та військовими наслідками набувала стратегічного значення.

У відповідності до військово-політичних завдань, що стояли перед партійною організацією республіки, з метою посилення оперативного керівництва партизанським рухом, зміцнення зв'язку з підпільними парторганізаціями і комітетами, партизанськими формуваннями та наближення керівництва до них 2 жовтня 1942 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був створений вузький нелегальний ЦК КП(б)У, завдання якого полягало в тому, як зазначено в постанові, щоб «очолити партизанський рух на Україні і перетворити його у всенародний рух проти німецьких окупантів»¹⁸. До його складу ввійшло 17 чоловік членів основного ЦК КП(б)У, керівників ряду підпільних обкомів і партизанських з'єднань: В. А. Бегма, А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиромолотний, М. С. Співак, В. Ф. Старченко, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко. Діяльність нелегального ЦК була безпосередньо підпорядкована Центральному Комітету КП(б)У¹⁹. Це був правомочний нелегальний центр ЦК КП(б)У, до його складу входило три члени Політбюро ЦК КП(б)У з п'яти обраних після XV з'їзду: М. С. Гречуха — голова Президії Верховної Ради; Л. Р. Корнієць — голова Раднаркому; Д. С. Коротченко — секретар ЦК. За час свого існування він провів 58 засідань, на яких розглянуто 270 питань²⁰. Так, 5 жовтня, 12 листопада 1942 р. були ухвалені рішення про розвиток всенародного партизанського руху на Україні та план дій партизанських загонів на зимовий період 1942—1943 рр.

Детально розглядалися, наприклад, діяльність Чернігівського підпільного обкому партії, керівництво партизанським рухом на Житомирщині, Київщині і Чернігівщині, стан роботи підпільних партійних організацій України, відрядження групи відповідальних працівників ЦК КП(б)У і УШПР в окуповані німецькими загарбниками райони України, затвердження оперативного плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період та ін.²¹

Нелегальний ЦК КП(б)У приділяв значну увагу організації масово-політичної роботи серед партизанів та населення на окупованій терито-

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 493.

¹⁷ А. Ф. Федоров. Назв. праця, стор. 118.

¹⁸ Історія КПСС, т. 5, кн. I, стор. 474.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 503.

²⁰ Підраховано автором за протоколами засідань вузького нелегального ЦК КП(б)У.— ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 189, спр. 1—50.

²¹ Там же, спр. 2, 9, 15, 16, 25, 41, 49.

рії. Про це свідчать рішення про проведення партійно-політичної роботи в нових партизанських загонах, про створення редакції радіомовлення для партизанів України, про заходи по відзначенню 25-річчя Радянської України, про створення при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У групи по проведенню агітаційно-масової роботи серед партизанів та населення окупованих районів України та ін. На засіданнях неодноразово обговорювались питання про роботу виїзної редакції газети «Комуніст», про відрядження до партизанів письменників, про розподіл похідних друкарень для підпільних обкомів та партизанських з'єднань²². З метою кращої організації засилки друківаних матеріалів для розповсюдження їх серед населення тимчасово окупованих областей України 7 січня 1942 р. було прийнято рішення про створення при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У постійно діючої групи²³.

Нелегальний ЦК подавав практичну допомогу Українському штабу партизанського руху, контролював його діяльність. На засіданнях ЦК розглядалось чимало питань щодо роботи УШПР. Зокрема, про відрядження групи партійних і радянських працівників для допомоги УШПР, затвердження його штатів, організацію спецшколи по підготовці інструкторів мінно-підривної справи, та використання їх слухачів, посилення розвідувальної роботи, організацію санаторія-госпітала для хворих та поранених партизанів та ін. УШПР погоджував свої накази з Центральним Комітетом, його діяльність була підпорядкована виконанню постанов нелегального ЦК, прийнятих в листопаді — грудні 1942 р., про дії партизанських загонів України на зимовий період 1942—1943 рр. та плану роботи по зміцненню і керівництву підпільними партійними організаціями на листопад 1942 — березень 1943 р.²⁴

Таким чином, під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії влітку — восени 1942 р. були вироблені методи і форми керівництва партизанським рухом, які відповідали вимогам того часу.

15 липня 1943 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання «Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні» і відзначило, що трудящі окупованої території республіки, натхнені перемогою Червоної Армії під Сталінградом та її наступом зимою 1942—1943 рр., під керівництвом підпільних партійних організацій та партійних комітетів повсюдно піднялись на боротьбу проти ворога; партизанський рух став всенародним²⁵.

²² Там же, спр. 2, 12, 15, 16, 20, 25, 41, 49.

²³ Там же, спр. 50, арк. 65.

²⁴ Там же, спр. 2, арк. 5—27; спр. 20, арк. 22—31.

²⁵ Там же, оп. 9в, спр. 1, арк. 1, 2.

Ж. А. АЛШИМБАЄВ
З ІСТОРІЇ
ГІРНИХОХІМІЧНОГО
КОМБІНАТУ «КАРАТАУ»

Проводячи ленінську національну політику, Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбають про розвиток продуктивних сил кожної союзної республіки. В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові нашої

партії вказувалося на великі успіхи, яких досягли трудящі середньо-азіатських республік і Казахстану за роки Радянської влади. «Одним з найбільших завоювань соціалізму,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— є практичне здійснення партією **ленінської національної політики** — політики рівності і дружби народів»¹.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

Казахський народ під керівництвом Комуністичної партії при допомозі росіян, українців, білорусів і представників інших національностей нашої країни перетворив свою республіку з відсталого, аграрного патріархального в квітучу, індустріально-аграрну. На початку 1970 р. валова продукція її промисловості зросла порівняно з 1913 р. у 132 рази². По запасах високоякісних фосфоритів басейн Каратау (Джамбульська область) не має собі рівних у СРСР.

Багатства надр Каратау досліджували ще в минулому столітті відомі російські геологи М. О. Северцов, І. В. Мушкетов, І. В. Татаринів і Г. Д. Романовський. Однак систематичні геологічні розвідки в цьому районі проводилися лише з 30-х років. Влітку 1935 р. учасники геологозйомочної партії (керівник — І. І. Машкара, нині лауреат Ленінської та Державної премій) Казахського геологічного управління виявили на одному з північно-західних відрогів Тянь-Шаня, в басейні рік Беркуні та Кирчабати, в урочищі Караой величезне родовище високоякісних фосфоритів.

За останніми даними, фосфоритоносний басейн Каратау являє собою смугу довжиною 120 км і шириною — 20—25 км. У ньому виявлено 45 родовищ із загальним запасом 2,6 млрд. т, причому 60% руди зосереджено в 4 родовищах³. Вихід пластів на поверхню дає змогу добувати руду відкритим способом.

У грудні 1940 р. було визначено місце будівництва комбінату «Каратау» і робітничого селища поблизу родовища Чулактау. Комбінат мав бути споруджений за роки третьої п'ятирічки. Закладка його фундаменту відбулася вже після початку Великої Вітчизняної війни. Самовіддано працювали на будові більше 1500 колгоспників Алма-Атинської, Джамбульської, Південно-Казахстанської та Кзил-Ординської областей. За успіхи в соціалістичному змаганні в травні 1942 р. бригаді Боранбая Сарсенбаєва було присуджено перехідний Червоний Прапор ЦК ВКП(б) і ДКО⁴. Разом з казахами комбінат споруджували представники інших національностей, зокрема росіяни Ф. Забарін, О. і Т. Орлови, Ф. Шмідт, В. Добронравова, М. Негодаєв, М. Єгоров та ін.⁵ Незважаючи на величезні труднощі, в 1946 р. фосфоритний рудник Чулактау та дробильно-розмелювальний цех були здані в експлуатацію, а наприкінці того ж року країна одержала перші тонни фосфорної муки⁶.

Керуючись рішеннями травневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС і III пленуму Джамбульського обкому партії, місцеві партійні та радянські органи вжили ряд заходів щодо ліквідації відставання хімічної промисловості Казахстану й накреслили перспективи розширення Каратауського гірничохімічного комбінату і Джамбульського суперфосфатного заводу на 1959—1965 рр. Щороку з різних куточків нашої неосяжної країни на комбінат «Каратау» та фосфоритні родовища Чулактау, Аксай надсилалася найновіша техніка. Так, з «Уралмашзаводу» прибували потужні екскаватори, дробарки, кульові млини, з Ново-Краматорського заводу (Українська РСР) — шахтні підйомні машини, Пензенського — компресори, Мінського, Ярославського та Дніпродзержинського (Українська РСР) — 10—25-тонні самоскиди тощо. Це сприяло вдосконаленню різних процесів виробництва, механізації всіх трудо-

² Советский Казахстан, Алма-Ата, 1970, стор. 126; «Правда», 19 вересня 1961 р.

³ М. Т. Кенжебаєв. Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за интенсификацию сельского хозяйства, Алма-Ата, 1971, стор. 138.

⁴ «Коммунист» (орган Джамбульського обласного і міського комітетів КП Казахстану, обласної Ради депутатів трудящих), 18 липня 1961 р.

⁵ «Коммунист», 7 жовтня 1960 р.; М. З. Островский. Покорители черных гор, Алма-Ата, 1972, стор. 35, 92.

⁶ «Коммунист», 18 червня 1961 р.

містких робіт, значному підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску продукції. Якщо в 1947 р. з хімкомбінату «Каратау» відправлено на заводи 30 тис. т фосфорної сировини, то через 10 років — уже 426 тис. т, а в 1960 р. — близько півмільйона. За семирічку випуск валової продукції зріс у 4 рази, а видобуток руди — в 7⁷.

Великий вклад у технічне переозброєння підприємства внесли винахідники та раціоналізатори. Лише за півтора року семирічки впроваджено у виробництво 2766 їх пропозицій, що дало змогу заощадити майже 17 млн. крб. на рік. Так, майстер дробильно-розмелювального цеху О. Г. Кремер і механік Й. Г. Нейман запропонували змінити технологічну схему розмелювальних установок «Полізіус». Економічний ефект від впровадження у виробництво цієї пропозиції становив 47 543 крб.⁸

Більшість робітників значно перевиконувала норми виробітку, економлячи сировину та матеріали. Ініціаторами передових методів праці, як і повсюди, виступали комуністи. Наприклад, токар ремонтно-механічної дільниці комуніст Когдін виконував змінне завдання на 150—200%, водій 25-тонного самоскида член КПРС І. Г. Єрмоленко, машиніст екскаватора депутат Верховної Ради СРСР Куттибай Джатканбаєв, помічник машиніста екскаватора О. М. Улітін, токар В. В. Шиняєв, машиніст канатно-ударного буріння Д. Нурсейтов — на 115—129%. На підприємстві не було жодної дільниці, де б не працювали комуністи. Почесне звання колективу комуністичної праці виборювала 21 бригада, а ударника — 18 виробничників. Переможцем визнано бригаду дробильно-сепараційного відділення, очолювану В. Є. Флоренцевою⁹.

1960 р. мали стати до ладу цех аммофосу на Джамбульському суперфосфатному заводі, шкіряно-взуттєвий комбінат, збагачувальна фабрика, рудники Чулактау, Аксай та інші підприємства. Деякі з них за рішенням бюро ЦК ВЛКСМ були оголошені всесоюзними комсомольськими будовами¹⁰. Юнаки та дівчата, які прибули туди на заклик партії, зобов'язалися виконувати щоденні виробничі норми за 6 годин і внести в комсомольську копилку значні кошти. Загалом у Джамбульській області за право називатися комуністичними змагалися 216 комсомольсько-молодіжних колективів. На будівництві особливо відзначалися машиністи екскаватора Є. Уміров і М. Магомедов¹¹. Партійна організація комбінату постійно допомагала комсомольцям, що сприяло вчасному виконанню державних планів. Введення в дію нових підприємств дало змогу збільшити випуск валової продукції підприємства в 1963 р. порівняно з 1958 р. на 33%, фосфорної руди — на 184 тис. т, фосфорної муки — на 74 тис. т¹².

1963 р. фактично став роком другого народження комбінату. В програмі хімізації народного господарства, накресленій грудневим Пленумом ЦК КПРС, велике місце відводилося Каратау. Вже наступного року було здано в експлуатацію найбільше родовище фосфоритів Жанатас потужністю 300 тис. т руди на рік, прокладено залізниці Джамбул — Чулактау — Аксай (82 км) і Каратау — Жанатас (90 км), лінії електропередач Джамбул — Чулактау — Аксай — Жанатас — Коктал — Беркути. Після перейменування робітничого селища Чулактау в місто Каратау (1963 р.) було створено Каратауський міськком КП Казах-

⁷ «Коммунист», 7 жовтня 1960 р.

⁸ «Коммунист», 17, 21 вересня 1960 р.

⁹ Партархів Джамбульського обкому КП Казахстану, ф. 282, оп. 1, спр. 5084, арк. 53—54; ф. 1, оп. 1, спр. 4409, арк. 30, 35.

¹⁰ «Коммунист», 29 квітня 1960 р.

¹¹ «Знамя труда» (орган Джамбульського обласного і міського комітетів КП Казахстану, обласної Ради депутатів трудящих), 20 серпня 1965 р.

¹² «Знамя труда», 17 січня 1964 р.

стану, який з перших днів існування зосередив основну увагу на мобілізації зусиль комуністів і безпартійних на боротьбі за збільшення виробництва мінеральних добрив. Значну роботу в цьому напрямі провела також парторганізація комбінату. Вона постійно дбала про підготовку та правильну розстановку кваліфікованих кадрів хіміків, дальший розвиток соціалістичного змагання. На підприємстві за звання колективу комуністичної праці боролися 8 змін, 35 бригад і дробильно-розмелювальний цех (760 чол.). Цього почесного звання удостоєно 6 бригад¹³. Директором хімкомбінату було призначено відповідального працівника Південно-Казахстанського раднаргоспу А. І. Шейна, а головним інженером — В. Б. Рабіля (згодом лауреат Ленінської премії). Все це позитивно вплинуло на діяльність підприємства.

На комбінаті виростили кадри кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Заслуженим авторитетом серед виробничників користуються бригадири ширмовщиків гірничої справи Т. Ахметов та Ф. Забарін, бурильник-перфораторник гірничого цеху Ш. Джазбеков та ін. Втілюючи в життя плани партії, колективи Каратауського гірничохімічного комбінату та Джамбульського суперфосфатного заводу вносять гідний вклад у хімізацію сільського господарства. Завдяки велетенським зусиллям трудящих усіх радянських республік комбінат «Каратау» перетворився на сучасне висококомеханізоване підприємство, яке дає 3,1 млн. т руди на рік¹⁴.

За дострокове виконання завдань п'ятирічного плану і соціалістичних зобов'язань, успішне використання резервів виробництва та впровадження нової техніки Президія Верховної Ради СРСР нагородила гірничохімічний комбінат «Каратау» орденом Леніна.

¹³ Там же.

¹⁴ Советский Казахстан, стор. 328.

Є. І. КОНКІНА
РОБІТНИЦІ УКРАЇНИ
В ДІЯЛЬНОСТІ
ЛЕНІНСЬКОЇ «ПРАВДИ»

«Правда» почала виходити 1912 р. в період промислового піднесення, коли до лав робітничого класу все більше вливалось жінок. Протягом 1910—1914 рр. на Україні при загальному збільшенні чисельності

робітників з 273,6 тис. до 333,8 тис. кількість чоловіків зросла з 227,9 тис. до 273,1 тис., а жінок — з 45,6 тис. до 58,6 тис.¹ Значна кількість робітниць працювала на скляному і фарфоровому виробництві, тютюнових фабриках, а в харчовій промисловості та на обробці волокнистих речовин вони становили 40,8%². З перших своїх номерів газета розгорнула серед жіноцтва виховну та організаційну роботу, згуртовуючи широкі жіночі робітничі маси навколо партії, готуючи їх до нової революції.

Жодна газета в роки нового революційного піднесення не відбивала так повно економічне й політичне становище робітниць, як «Правда». Нами нараховано близько 500 матеріалів, що безпосередньо стосуються робітниць Росії, в тому числі більше 60 кореспонденцій з

¹ Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 роках, К., 1962, стор. 63.

² К. Пажитнов. Очерки по истории рабочего класса на Украине, Харьков, 1927, стор. 105.

Луганська, Юзівки, Єнакієвого, Кривого Рога, Харкова, Катеринослава, Одеси, Кременчука, Києва, Білої Церкви.

Появу «Правди» трудівниці України зустріли, як довгождане свято. Група робітниць-кравчих Києва, наприклад, писала з цього приводу до газети: «Посилаємо палкий привіт стійкій захисниці інтересів робітничого класу і вітаємо з першим днем робітничої преси»³.

Робітниці України активно збирали кошти на видання газети. Серед повідомлень про надходження коштів на ім'я редакції є документи про вклад трудових копійок від робітниць м. Маріуполя і групи київських робітниць-модисток⁴.

Грошові внески серед робітниць м. Катеринослава збирала Е. Малева, член партії з 1905 р.; серед одеського пролетаріату — робітниця К. Беляя, член партії з 1914 р. Робітниця Кременчуцької тютюнової фабрики, член партії з 1912 р. Г. Н. Пироцька також вербувала передплатників «Правди»⁵.

На Київщині, у м. Брусиліві Радомишльського повіту, члени марксистського гуртка, до якого входили І. Комська, Р. Островська та ін. і в м. Коростишеві цього ж повіту Г. Городіна, Т. Городіна, С. Портна, Б. Берізка та ін. передплачували «Правду», організували збирання коштів у фонд газети, читали й розповсюджували її серед робітників. Зв'язок з київською більшовицькою організацією підтримувався з допомогою П. Костинської — члена коростишівського марксистського гуртка, яка на той час працювала в Києві. Через кондуктора дилжанса відправлялися з Києва посилки з літературою для більшовицького гуртка в Брусиліві⁶.

Фонди на видання «Правди» поповнювали й трудівниці Макіївки. Робітниця-папіросниця С. Я. Дерман [С. Дальняя], член партії з 1902 р., збирала кошти й розповсюджувала газету серед робітників, була кореспондентом. У вірші з Луганська під заголовком «Присвячую Донецькому району» авторка висловлювала віру в перемогу трудівників, які прийдуть до світлого майбутнього⁷.

Газета широко висвітлювала побут жінок м. Харкова і Харківської губернії, писала про нестерпні умови роботи на фабриці Бергенгейма, де налічувалося 800 робітників, з них половина — жінок, про злиденну заробітну плату робітниць харківського трамвайного депо, нелюдську експлуатацію на цукровому заводі в приміській слободі Іванівці [там було майже 300 робітниць]⁸. У листі до редакції робітниця складу одного з горілчаних заводів Харкова повідомляла, що вони працюють по 12 і більше годин, і нерідко їх, уже остаточно виснажених, викидають за ворота підприємства⁹.

Матеріали трьох номерів «Правди» розповідають про бідкування і визиск трудівниць Катеринослава; в одному з номерів ідеться про робітниць Одеси, в чотирьох номерах — про трудове жіноцтво Кременчука, про життя цукерничої фабрик Пугачевського і Ярославського в м. Біла Церква Київської губернії та Києва¹⁰.

Газета «Правда» відіграла важливу роль у політичному вихованні робітниць, роз'ясненні завдань боротьби проти самодержавства й ка-

³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 365, ч. 1, т. 2, арк. 297.

⁴ «Правда», 3 червня 1912 р.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, спр. 121, арк. 10—12; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1186, арк. 6; спр. 155, арк. 12; спр. 1507, арк. 13—14.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 356, арк. 1—4.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, спр. 203, арк. 2—3

⁸ «Правда», 18 серпня, 4 жовтня 1912 р.; 23 травня 1913 р.

⁹ «Правда», 19 червня 1912 р.

¹⁰ «Правда», 5 липня 1912 р.; 2, 6, 16 квітня 1914 р.

піталістів, закликала трудівниць до згуртованості й організованості в революційній боротьбі.

Центральний орган партії розгорнув енергійну роботу щодо відновлення діяльності старих профспілкових організацій і закликав робітниць до створення нових. На сторінках газети було опубліковано близько 40 статей із закликом до трудівниць вступати в ці легальні організації, що повинні були стати школою підготовки трудящих до боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Щоденно друкувались інформації про профспілки в спеціальному розділі «Правды» — «Професійний рух». З весни 1912 р. розпочало свою діяльність Київське товариство робітників, зайнятих шиттям одягу, серед яких було чимало робітниць. Однією з активних учасниць відродження профорганізації стала комуністка з 1907 р. С. А. Кричевська, її обрали членом правління, до складу якого увійшли також інші робітниці — член партії з 1905 р. В. М. Корнеєва, П. Х. Хромченко (секретар спілки)¹¹.

В одному з жовтневих номерів 1913 р. газета вмістила інформацію про звіт профспілки шевців Києва, дані про профспілку типолітографічних робітників міста, де нараховувалося чоловіків 204, а жінок — лише 7¹².

Друкуючи такі матеріали, «Правда», безумовно, підказувала профспілковим організаціям необхідні заходи щодо залучення до них робітниць.

За короткий час київська профспілка робітників-шевців організувала навколо себе кількасот робітниць. До складу правління спілки в 1914 р. входило з 8 чол. 5 жінок¹³.

Газета закликала трудівниць України створювати каси для хворих, обрати до них гідних захисників пролетарських інтересів, інформувала про діяльність таких кас, створених харківськими цукерниками (половину членів кас тут становили жінки)¹⁴.

Друківані матеріали викривали дії буржуазної організації «Союзу рівноправності жінок», яка проповідувала єдність жіночого руху, незалежно від їх класової та станової належності, фактично вела курс на відрив пролетарок від революційної боротьби і прагнула використати їх проти робітничого руху. Різними доступними засобами «Правда» несла в жіночі маси революційні ідеї.

З номера в номер в «Правде» писалося про революційні виступи робітниць. 6 жовтня 1912 р. газета повідомляла, що застрайкували шевці і швачки Харкова, які вимагали підвищення заробітної плати, двотижневої відпустки, ліквідації понаднормової роботи. Якщо робітники й робітниці, зазначалося в газеті, будуть у своїх виступах разом наполягати на здійсненні вимог, то цього можна добитися. В номерах «Правды» від 9 та 10 жовтня 1912 р. були надруковані телеграми про страйк 500 робітників і робітниць на харківському рафінадному заводі. Загалом «Правда» вмістила більше 170 повідомлень про страйки робітниць країни. Ця інформація сприяла розвиткові революційного руху. Все більше робітниць-жінок ставало на шлях боротьби.

Газета відіграла неоціненну роль в організації та проведенні Міжнародного жіночого дня, який почав відзначатися в Росії з 1913 р. і значною мірою сприяв політичному пробудженню також і робітниць

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 986, арк. 3; спр. 936, арк. 2 (зв); ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 226, арк. 10.

¹² «За правду», 17 жовтня 1913 р.

¹³ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 226, арк. 78, 104; ф. 275, оп. 2, спр. 2265, арк. 130.

¹⁴ «Пролетарская правда», 15 січня, 6 квітня 1914 р.

України. На сторінках «Правды» партія більшовиків розробила заходи щодо проведення цього дня. З 20 січня в газеті було запроваджено спеціальний відділ «Жіночий день і робітниця», яким керувала професіональна революціонерка К. М. Самойлова. Через два дні було надруковано список тем для проведення лекцій, бесід і зборів, називалася рекомендована література. 17 лютого «Правда» була цілком присвячена Міжнародному жіночому дню.

Оцінюючи роль газети «Правда» у вихованні робітниць, більшовики-депутати IV Державної думи у зв'язку з встановленням 22 квітня (5 травня) дня робітничої преси, звертаючись «До всіх робітників і робітниць, друзів робітничої преси», висловлювали впевненість, що «цей день стане днем великого світлого свята не лише для пролетарів Петербурга, але й для робітників і робітниць усїєї нашої країни»¹⁵. Не раз з трибуни Думи лунав голос більшовицьких депутатів на захист трудівниць, а ці промови друкувалися на сторінках «Правды». Так, наприклад, 14 грудня 1912 р. «Правда» вмістила матеріали з виступу Г. І. Петровського під заголовком «Жінки і підлітки в промисловості». Про тяжкі умови київських телефоністок можна дізнатися зі статті, надрукованої 5 грудня 1913 р.¹⁶

Завдяки роботі, яку вела партія через газету «Правда», зростала класова свідомість українських пролетарок. Вони вписали славу сторінку в історію боротьби за повалення царизму й капіталізму, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

¹⁵ «Путь правды», 17 квітня 1914 р.

¹⁶ Большевицкая фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов, Ленинград, 1938, стор. 114, 173.

А. А. СТІЛКО

ПРО ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ
У БРАЗИЛІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Для України кінця ХІХ — початку ХХ ст. характерна масова еміграція трудящих. Залишати Батьківщину їх примушували нестерпні соціальний та національний гніт, безземелля і безробіття. Чимало трудящих, переважно з західноукраїнських земель, переселялося в європейські

країни та на американський континент, зокрема в Бразилію та Аргентину.

Автор ставить за мету показати основні події громадського життя української трудової еміграції у Бразилії на рубежі двох віків. Це питання не знайшло належного висвітлення в літературі. У працях П. Карманського розкриваються окремі його аспекти, переважно реакційна діяльність клерикальних елементів¹.

Громадське життя українців у Бразилії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було дещо відмінним від того, що було в США та Канаді, де українці заснували ряд соціалістичних організацій, що брали активну участь у загальнонаціональному робітничому русі. Це пояснюється об'єктивними причинами. З України виїжджали здебільшого селяни, які прагнули оселятися в сільській місцевості. До того ж, промисло-

¹ П. Карманський. Чому? Причинки до місіонарської діяльності василіан у Бразилії, Уніон да Вікторія, 1925; його ж. Тридцять літ.— Календар «Українського хлібороба» на звичайний рік 1926, Уніон да Вікторія, 1925; його ж. Українська школа в Бразилії, Львів, 1932.

вість Бразилії не могла поглинути великої кількості іммігрантів. Тому основна їх частина, як передбачалося урядовими планами, займалася освоєнням величезних земельних резервів. Робітничі організації Бразилії приділяли мало уваги роботі в сільських місцевостях, що, природно, значно затримало розгортання громадсько-політичної діяльності українських емігрантів. Тимчасом саме робітникам-емігрантам належала значна роль у пропаганді марксизму на латиноамериканському континенті. У країнах же Північної Америки з розвинутою індустрією переселенці здебільшого втягувалися в процес капіталістичного виробництва, що неминуче вело до їх активної участі в робітничому та соціалістичному русі².

Затяжний організаційний процес серед українських переселенців у Бразилії можна пояснити ще й тим, що там провадили активну діяльність місіонери ордену василіан, який, як відомо, був одним з найреакційніших загонів української уніатської церкви. Василіани виступали проти поширення шкільної освіти серед українських емігрантів у Бразилії, а також створення просвітних товариств.

Але намагання місіонерів ізолювати українців зазнавали невдачі. Як повідомляв П. Карманський, «ще на третьому чи четвертому році існування нашої бразильської колонії А. Тимцьо намагався створити якесь товариство в Куритибі» (столиця штату Парана.— А. С.). Проте «василіянин Мартинюк з доручення першого ігумена Кизими розігнав членів під час першого читання статутів»³. Отже, вже наприкінці 90-х років XIX ст. спостерігається прагнення певної частини українців до організаційного згуртування. Про зростання їх самосвідомості та безсилість клерикальних елементів свідчать також інші факти. Наприклад, на зборах польських емігрантів, які входили до товариства «Погон», скликаних (1901 р.) у поселенні Женераль Карнейро (неподалік від Порту-Уніан) з нагоди відзначення річниці листопадового повстання 1830 р. у Польщі, взяла активну участь і група емігрантів-українців. Трохи пізніше один з місіонерів-василіан писав у Львів, що багато молодих українців, які працювали на будівництві залізниць, поверталися в свої колонії з дуже помітними «засадами соціалістичними»⁴.

Життя настійно вимагало докорінної зміни становища українських поселенців у Бразилії. Діяльність антиклерикально настроєних представників у справі організаційного згуртування емігрантів незабаром завершилася успіхом: в серпні 1902 р. на латиноамериканському континенті було створено першу українську прогресивну організацію — «Товариство «Просвіта» в Куритибі». Її очолив лікар С. Петрицький*. Про мету діяльності організації свідчить перша стаття її статуту: «Метою «Товариства «Просвіта» в Куритибі» є поширення просвіти між русинами-українцями, що мешкають у Бразилії, шляхом заснування шкіл, філій товариства в колоніях та через видавництво часопису»⁵.

² А. М. Шлепаков. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.), К., 1960.

³ П. Карманський. Тридцять літ. Календар «Українського хлібороба» на звичайний рік 1926, Уніон да Вікторія, 1925, стор. 106.

⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 17, арк. 8; спр. 4, арк. 90.

* С. Петрицький прибув до Бразилії за дорученням так званого «Паранського комітету» (створеного у листопаді 1901 р. у Львові), який мав сприяти культурно-освітньому розвитку емігрантів шляхом організації шкіл та читалень. Однак керівництво комітету, зокрема його голова — радник суду у м. Львові Т. Ревакович, підтримували тісні контакти з канцелярією митрополита А. Шептицького та орденом василіан. Тому діяльність «Паранського комітету» зводилася в основному до сприяння місіонерській діяльності серед українців у Бразилії.

⁵ «Зоря» (Куритиба), 19 березня 1908 р.

Свою програму товариство здійснювало в надзвичайно складних умовах. Через нестачу коштів довелося відмовитися від видання періодичного органу. Всі заходи просвітян щодо пропаганди своїх поглядів і поширення освіти наштовхувалися на шалений опір місіонерів-василіан. Про це свідчить, зокрема, такий приклад. У 1901 р. «Паранський комітет» видав у Львові у вигляді брошури спеціальний календар для українських емігрантів у Бразилії. У ньому містилися загальні відомості про Бразилію, кількість українських поселень і заклик до єдності. Всі примірники календаря було відправлено куритибським просвітянам. Але ігумен С. Кизима зробив усе можливе, щоб вантаж не потрапив за призначенням і безслідно зник⁶.

Розуміючи настійну потребу якомога ширше пропагувати свої погляди серед емігрантів, керівники куритибської «Просвіти» наполегливо шукали шляхи до заснування свого друкованого органу. Але на перешкоді стали фінансові труднощі. До того ж, майже неможливо було придбати слов'янський шрифт. Внаслідок цього спроба налагодити випуск газети за допомогою товариств польських емігрантів закінчилася невдачею (планувалося, що частина газети друкуватиметься українською мовою, а інша — польською). Тому керівники товариства почали широко використовувати для своїх виступів прогресивну польську періодику — газети «Роботнік паранський», «Поляк у Бразилії» та ін. У 1903 р. С. Петрицький у «Роботніку паранському» відкрив навіть постійну рубрику «Справи руські»⁷. Отже, перші кроки діяльності товариства «Просвіта» в Куритибі свідчили про прагнення передової частини української еміграції поширювати освіту серед своїх співвітчизників, знайомити їх з подіями міжнародного життя.

Прогресивні елементи української та польської еміграції взяли рішучий курс на зближення та спільну боротьбу за свої права. В 1903 р. вони працювали над виробленням спільного меморіалу до конгресу штату Парана щодо поліпшення свого становища. С. Петрицький писав у газеті «Роботнік паранський»: «Поляки з русинами завжди мають бути братами»⁸. Діяльність С. Петрицького та його прихильників свідчить, що вони взяли курс на боротьбу з тенденціями міжнаціональної ворожнечі, які поширювали клерикальні елементи.

Аналіз дальшого розвитку подій громадського життя української колонії в Бразилії показує, що з середини першого десятиліття ХХ ст. діяльність куритибських просвітян дедалі більше еволюціонувала в напрямку захисту інтересів імущих верств емігрантів. На підставі відповідних джерел можна дійти висновку, що на той час серед українців Бразилії сформувалися дві політичні сили: місіонери ордену василіан і розбагатілі дрібні українські буржуа — землевласники, власники готелів, торговці тощо. Вони прагнули насамперед утвердити свій вплив у галузі економіки. У цій боротьбі василіани широко використовували релігійні догми, а дрібна українська буржуазія сподівалася на «Товариство «Просвіта» в Куритибі». Консерватизму церковників останні протиставили бажання вийти з ізоляції та встановити економічні й політичні зв'язки з іншими районами країни.

Про це свідчать події, що відбулися в 1906—1907 рр. у другому за кількістю жителів українському поселенні штату Парана — Ріо Кларо (тепер — Малє). Василіани не змогли поширити на нього свого впливу через опозицію дрібних місцевих буржуа української національності. Там правив службу уніатський священник світського обряду.

⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 8, арк. 33.

⁷ Там же, арк. 10; спр. 17, арк. 62.

⁸ Там же, спр. 17, арк. 64.

Для українських буржуа він був нібито ширмою в боротьбі з василіанами за економічні позиції. Але 1906 р. уніатський священник помер. Керівники василіан, перебуваючи у добрих стосунках з місцевою церковною владою, добилися призначення до Ріо Кларо представника свого ордену. Але у справу втручається «Просвіта», керівник якої С. Петрицький, висловивши українським буржуа свою підтримку, на початку жовтня 1907 р. прибув на так зване «ріокларське віче», де було прийняте спеціальне рішення про недопущення в Ріо Кларо місіонерів, а діяльність василіан зазнала гострої критики.

Але, очевидно, С. Петрицький та інші керівники «Просвіти» мали на меті добитися на «ріокларському вічі» вирішення і ряду завдань, що впливали з програми товариства. Зокрема, з їх ініціативи було ухвалено послати до президента штату Парана делегацію, яка мала добиватися поліпшення шкільної освіти в поселеннях. Але найбільшу увагу просвітяни приділяли агітації за збір коштів у фонд майбутньої газети (тут було зібрано для видання періодичного органу 438 мільреївів з 942 по країні загалом, а в Прудентополісі, де переважав вплив клерикалів,— лише 28 мільреївів)⁹.

Пожвавлена діяльність просвітян незабаром увінчалася успіхом: 15 листопада 1907 р. в м. Куритиби почала виходити газета «Зоря» — перше видання українських емігрантів на латиноамериканському континенті. Її вихід збігся з річницею проголошення Бразилії республікою, очевидно, не випадково. Товариство «Просвіта» хотіло, безперечно, звернути на себе увагу місцевої громадськості. Це підтверджується, зокрема, тим, що в перших номерах «Зорі» було видруковано португальською мовою кілька статей загального характеру. Подібними мотивами продиктований, безперечно, і спочатку стриманий тон газети по відношенню до василіан. У «Відозві до русько-українського народу в Бразилії» містилася програма діяльності: «...моральна, просвітня та економічна робота...», а релігійні справи, мовляв, є компетенцією священників і «Просвіта» в них не втручається¹⁰. Згодом газета навіть друкувала дописи місіонерів і полемізувала з ними досить стримано.

Василіани скористалися з цього для перегрупування сил та посилення підривної діяльності всередині табору своїх противників. Робота по розколу товариства «Просвіта» особливо активізувалася наприкінці 1907 р. Головну ставку місіонери зробили на деяких хитких просвітян, внаслідок чого у товаристві виникло провасиліанське крило (так званих «клерикалів»). Щоб поліпшити своє становище, керівники «Просвіти» вжили контрзаходів. У грудні 1907 р. «Русько-український друкарняний комітет», що видавав «Зорю» і певною мірою перебував під впливом правого крила, був ліквідований. Редактором газети став С. Петрицький, з ініціативи якого товариство виключило з своїх рядів кілька «клерикалів» — Я. Каровця, І. Купчака та І. Кутного (в січні 1908 р. вони зробили спробу захопити керівництво «Просвітою»)¹¹, які незабаром створили «Товариство ім. Т. Шевченка». Його члени підтримували тісні стосунки з василіанами. Про це свідчив § 13 його статуту, опублікованого в урядовому органі Куритиби — газеті «А Републіка»: «На випадок розв'язання товариства, оскільки не буде кому передати майна товариства, це майно перейде на власність церкви»¹².

⁹ П. Карманський. Тридцять літ. Календар «Українського хлібороба» на звичайний рік 1926, Уніон да Вікторія, 1925, стор. 110.

¹⁰ «Зоря» (Куритиба), 15 жовтня 1907 р.

¹¹ «Зоря» (Куритиба), 27 лютого 1908 р.

¹² П. Карманський. Тридцять літ. Календар «Українського хлібороба» на звичайний рік 1926, Уніон да Вікторія, 1925, стор. 110.

Це певною мірою вплинуло на діяльність «Просвіти», серед членів якої почалися гострі суперечки. Частина просвітян, зокрема ті, які підтримували організацію матеріально, засуджували гостру полеміку С. Петрицького з василіанами, що, на їх думку, призвело до розколу товариства. Внаслідок цього 1 березня 1908 р. загальні збори увільнили С. Петрицького від обов'язків голови «Просвіти» та редактора «Зорі». Товариство очолив І. Коцюмбас¹³.

Не існувало єдності і в «Товаристві ім. Т. Шевченка», частині членів якого не подобалося, що діяльність організації цілком спрямовувалася місійнерами. Наприкінці 1909 р. ця група вийшла з товариства. Важливим також було питання про ідейне спрямування газети, яку планувалося видавати. Окремих членів організації непокоїло, що до так званого «Комітету «Народної друкарні» входили василіани або ж особи, які цілком від них залежали. Перший номер газети «Товариства ім. Шевченка» вийшов 1 січня 1910 р. під назвою «Прапор». Протягом усього часу там вміщувалися статті майже виключно церковного характеру.

На противагу «Прапору» газета «Зоря» знайомила своїх читачів з подіями міжнародного характеру, внутрішнього життя Бразилії та української колонії на латиноамериканському континенті загалом. У ній також вміщувалися методичні вказівки вчителям українських шкіл у Бразилії, де наголошувалося на необхідності всебічно враховувати відмінності південноамериканських умов від тих, які існували на батьківщині, публікувалися настанови про раціональне ведення господарства. Широко висвітлювалися революційні події в світі, які редакція прагнула інтерпретувати по-своєму, давати їм свою характеристику. У січневих та люневих номерах 1908 р. газета, наприклад, опублікувала матеріали про повстання в жовтні 1907 р. російських революційних моряків у Владивостоці: «Новий цей бунт... показує, що російська революція живе, що агітатори в армії не сидять із зложеними руками» «...Уряд російський не дуже може покладатися на вірність своєї армії та флоту»¹⁴. Газета постійно інформувала своїх читачів про хід повстання грецьких патріотів проти турецького поневолення на о. Самос.

Матеріали про внутрішнє життя Бразилії також відзначалися своєю революційною тематикою. Наприклад, у передовій статті з нагоди річниці проголошення Бразилії республікою докладно схарактеризовано видатних борців за незалежність країни — М. Тірадентіса, С. Маріньо та Б. Кочстанта. Особливо увага приділялася аналізу атеїстичної книги С. Маріньо — «Церква та держава», що було зумовлено, безперечно, антиклерикальною діяльністю просвітян¹⁵. Жваво реагувала «Зоря» і на події страйкової боротьби трудящих Бразилії, при цьому особлива увага приділялася висвітленню класових протестів емігрантів*, зокрема українців. Так, починаючи з грудня 1907 р., майже в кожному номері газети вміщувалися матеріали про становище українців та робітників інших національностей на будівництві залізниці Сан-Паулу — Ріу-Грандіду-Сул. Газета рішуче виступила на захист їх інтересів. «Ваша честь —

¹³ «Зоря» (Куритиба), 19 березня 1908 р.

¹⁴ «Зоря» (Куритиба), 16 січня і 13 лютого 1908 р.

¹⁵ «Зоря» (Куритиба), 15 листопада 1908 р.

* Вони були застрільниками страйкової боротьби. Це непокоїло правлячі кола країни. Стурбовані революційним запалом іноземних робітників, вони вирішили обмежити їх діяльність законодавчо. У вересні 1903 р. конгрес Бразилії прийняв закон, згідно з яким усі іноземці, «які порушують національну безпеку та громадський спокій», мали вислатися з країни (Б. И. К о в а л ь. Рабочее движение в Бразилии в конце XIX — начале XX века.— «Вопросы истории», 1960, № 11, стор. 90).

то праця! — говорилося з цього приводу в одному з номерів «Зорі». Якщо ви працю учтиво виконуєте, то нехай вам учтиво платять. Наші редакція всілякі ...скарги буде охотно приймати і в усіх часописах публікувати». Тут же українським робітникам давалася порада не покладатися на консула Австро-Угорщини в Куритибі як на посередника при вирішенні їх спору з підприємцями. Коли ж робітники оголосили за гальний страйк, «Зоря» закликала їх виступити єдиним фронтом в боротьбі за задоволення своїх вимог: «...Щоб ані кроку не відступали від своїх претензій»¹⁶.

«Зоря» прагнула якомога докладніше висвітлювати боротьбу народних мас Східної Галичини, зокрема, вміщувала матеріали про вбивство намісника Галичини Потоцького львівським студентом М. Січинським, солідаризувалася з ініціаторами кампанії за його визволення. Газета вважала ганьбою для австрійських колоніальних властей вбивство жандармами селянина М. Каганця з с. Коропець Бучацького повіту та трагічну смерть львівського студента А. Коцка. «Зоря» систематично закликала українців, які проживали у латиноамериканських країнах, збирати кошти у фонд жертв боротьби за народну справу, а під час хвороби І. Я. Франка писала: «Др. Франко — то русин великої науки, котрий славу нам приносить, котрого письма на многі язики переложено. Є то чоловік, котрий не працював, щоб гроші і кар'єру зробити, а працював для добра свого народу. Його письма про гноблення нашого народу є пречудесні»¹⁷.

Повніше розкрити характер діяльності «Просвіти» дають змогу вміщувати «Зорею» реклами. Пропагандою соціалістичних ідей члени товариства не займалися, але за травень — серпень 1908 р. у газеті публікувалися оголошення про передплату «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, який планувало видати українською мовою київське видавництво «Шлях». А в рекламі про видання у Вінніпезі (Канада) книги «Робітничі пісні» зазначалося: «Якби ця книжка знаходилася в кожній робітничій хаті, тоді народ зрозумів би свою силу і становище у світі, зламав би окупи нужди і зажив би в гаразді»¹⁸. Регулярно оголошувалася також передплата на твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова, Л. Толстого та інших видатних письменників і публіцистів.

Відсутність чіткої програми в діяльності «Просвіти», а звідси і негодженість дій, постійна боротьба з «клерикалами» та василіанами призвела до ослаблення товариства. З травня 1909 р. до липня 1910 р. не виходила газета «Зоря», яка незабаром (з жовтня 1910 р.) остаточно припинила своє існування. Вважається, що після цього розпалося і товариство «Просвіта». Через деякий час клерикально-націоналістичні сили ліквідували «Товариство ім. Т. Шевченка», в якому дедалі більше виявлялося незадоволення засиллям василіан. У серпні 1910 р. відбувся так званий «Народний з'їзд», на якому місіонери ухвалили рішення перевести редакцію «Прапора» до Прудентополіса. Однак і це не допомогло. В липні 1911 р. газета перестала виходити. Замість неї незабаром почав видаватися релігійний місячник «Місіонар в Бразилії». Розуміючи, що подібне видання не може задовольнити українських емігрантів, місіонери та їх прихильники з націоналістичного табору на початку 1912 р. заснували у Прудентополісі газету «Праця», в якій, крім статей релігійного характеру, вміщувалися також матеріали місцевої хроніки та записки про подорожі місіонерів-василіан. Її реакційне спрямування

¹⁶ «Зоря» (Куритиба), 30 квітня 1908 р.

¹⁷ «Зоря» (Куритиба), 25 червня 1908 р.

¹⁸ «Зоря» (Куритиба), 11 лютого 1909 р.

особливо яскраво виявилось в роки першої світової війни, коли вона поряд з західноукраїнськими націоналістичними виданнями прихильно висвітлювала бойові дії австрійської та німецької армій, оголошувала збір коштів у фонд так званих «січових стрільців». Водночас газета проповідувала міжнаціональну ворожнечу, виступала ворогом усього нового, прогресивного.

Отже, перші спроби розвитку громадського руху серед українців у Бразилії супроводжувалися жорстокою боротьбою двох ворожих таборів: прогресивного — в особі просвітян та реакційного, який представляли клерикально-націоналістичні елементи. Першим належить велика заслуга в тому, що вони вивели з ізоляції українську трудову еміграцію в Бразилію, поширювали освіту. У більшості поселень були засновані читальні та школи, що значною мірою сприяло піднесенню культурно-освітнього рівня переселенців. Поразка просвітян зумовлена насамперед відсутністю чіткої програми дій, члени товариства не налагодили, і не прагнули навіть до цього, тісних контактів з прогресивними організаціями окремих національних груп іммігрантів у Бразилії та загальнонаціональними робітничими організаціями країни. Складність діяльності передових кіл української еміграції полягала і в тому, що їм доводилося вести роботу переважно серед селян. Суттєві структурні зміни у складі української трудової еміграції на латиноамериканському континенті сталися в 20-х — 30-х роках ХХ ст. Тоді значна частина емігрантів з західноукраїнських земель влилася в ряди пролетаріату, створила чимало прогресивних товариств, що діяли в тісному контакті з робітничими організаціями та комуністами латиноамериканських країн. У роки другої світової війни вони активно виступали за солідарність з Країною Рад, що вела криваву боротьбу з фашизмом.

Повертаючись до надрукованого

ПРО ОЦІНКУ ПРОГРАМИ «РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ГРУПИ РОБІТНИКІВ» У ХАРКОВІ

1971 р. в № 2 «Українського історичного журналу» в розділі «Повертаючись до надрукованого» вміщена стаття проф. П. М. Шморгуна «Ще раз про революційну пропаганду народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст.» В ній справедливо зазначається, що питання революційної пропаганди серед робітників того періоду радянськими істориками вивчене слабо. П. М. Шморгун вітає появу статті С. О. Сосновчика на цю тему¹, вказує на невідкладні завдання радянських істориків у вивченні ролі народників у розповсюдженні марксистської літератури. Але він не погоджується з твердженнями авторів багатомної «Історії КПСС», що складена Ю. Д. Мельниковим програма відбивала відхід гуртка від народності². В цій статті і в книжці, що П. М. Шморгун видав разом з Д. І. Мишкоком³, критикується І. Іванов-Потьомкін і автор даної замітки, які відносять Харківський «Соціально-революційний гурток робітників» і його програму до ранніх соціал-демократичних гуртків і програм. Зазначається, що «ні політична програма (гуртка — І. М.), ні його практична діяльність не дають на те достатніх підстав», що «харківський «Соціально-революційний гурток робітників» — один з найвідоміших гуртків перехідного типу (підкреслення моє. — І. М.) від народництва в бік марксизму»⁴.

У статті, як і в згаданій книжці, П. М. Шморгун не прагне проаналізувати програму Харківського соціально-революційного гуртка робітників і без належних підстав відносить її до народницьких або «перехідного типу». Не торкаючись того, що таким чином створено новий тип робітничих гуртків — «перехідний», варто уважно подивитися його програму (див. додаток).

В. І. Ленін з великою увагою ставився до перших соціал-демократичних програм. Відомо, з якою старанністю він аналізував проекти програм групи «Визволення праці», як обережно вказував на їх недоліки. Виходячи з організаційного стану характеру діяльності і ступеня зв'язку соціал-демократії з робітничим рухом Росії В. І. Ленін у праці «Що робити?» період приблизно з 1884 до 1894 р. характеризує як період виникнення і становлення теорії і програми соціал-демократії⁵. В «Заключному слові по доповіді про продовольчий податок 27 травня» на X Всеросійській конференції РКП(б) В. І. Ленін, знову звертаючись до періодизації історії партії порівнюючи пройдені шляхи партії з чотирирічним курсом вищих наук, вказує що «...перший курс був з 70-х років минулого століття до 1903 року»⁶. В чітких яскравих характеристиках періодів соціал-демократії, даних В. І. Леніним, в узагальнюючому вигляді міститься великий матеріал, показана і обґрунтована тенденція історичного процесу розвитку соціал-демократії в нашій країні. Вождь вважав, що 80-х роках XIX ст. соціал-демократія переживала процес утробного розвитку, що цей час «...найінтенсивніше працювала російська революційна думка, створивши основу соціал-демократичного світогляду»⁷.

На той час і склалися об'єктивні й суб'єктивні передумови для поширення марксизму в Росії й на Україні. Зміцнення соціал-демократичного напрямку, процес

¹ С. О. Сосновчик. Революційна пропаганда народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — «УІЖ», 1970, № 9, стор. 13—22.

² «Історія Коммунистической партии Советского Союза», т. 1, М., 1964, стор. 152. П. М. Шморгун «народовольчество» замінив «народничеством».

³ Д. Мишко, П. Шморгун. Ювеналій Дмитрович Мельников, К., 1970.

⁴ Там же, стор. 30, 45; «УІЖ», 1971, № 2, стор. 89.

⁵ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 180.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 395.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 308—309.

звільнення революціонерів з-під впливу народницької ідеології в Росії був складним. «В загальному потоці народництва пролетарськи-демократичний струмінь не міг виділитись»⁸. Його виділення стало можливим лише після того, як ідейно визначився напрямком російського марксизму, який, за оцінкою В. І. Леніна, відбувся в 1883 р.⁹ На основі пролетарського руху, пропаганди, що ширилася, вивчення творів класиків марксизму серед передових робітників створилися соціал-демократичні організації. Звичайно, їх було мало. «Коли Ленін почав свою діяльність революціонера, в Росії було лише кілька десятків марксистів»¹⁰,— зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

На початку 70-х років у Харкові слідом за Москвою і Петербургом почали створюватися робітничі гуртки: перші пролетарські організації. В 1887 р. з раніше існуючого гуртка, що знаходився під впливом народовольців, організувалися центральний робітничий гурток під назвою «Соціально-революційний гурток» або «Російська соціально-революційна група робітників», яка проводила активну роботу серед робітників до 1889 р. До неї входили, за оцінкою сучасників, робітники «тільки повністю дорослі, випробувані, які «відрізнялися великою начитанністю»¹¹ і, будучи «політично досить високо розвиненими», могли успішно «узгаляти й оформити сучасний соціально-революційний рух». В. Д. Перазич, учасник харківського гуртка робітників, пізніше член КПРС, писав: «Повинен сказати, що за час своїх довгих блукань за кордоном я багато зустрічався з тамтешніми робітниками, але мені рідко попадалися окремі особи, які б я міг поставити на один рівень з членами Харківського центрального робітничого гуртка, за широтою ставлення до оточення і за революційним захопленням, з яким вони вели свою роботу»¹². Один з народників писав, що йому «в провінції не траплялося зустрічати серед простого люду» таких розвинених і свідомих¹³. Всі вони були великими прихильниками зміни ладу, що існував.

Члени центрального робітничого гуртка (групи), до складу якого входили росіяни, українці, євреї та серб, часто збиралися на сходки, керували іншими робітничими гуртками, мали бібліотеку, вивчали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, намагалися створити друкарню, виробили свою програму («Досвід програми російської соціал-революційної групи робітників»), підтримували зв'язок з Ростовом, Таганрогом, Олександрівськом, Белгородом та іншими містами.

Революційні організації 80-х років приділяли велику увагу розробці своїх програм. «Протягом 1886 і 1887 рр. не було недостатку в проектах нових програм»¹⁴,— говориться в «Хроніці соціалістичного руху в Росії». Але небагато можна назвати програм, де б з такою повнотою розглядалося багато питань революційної боротьби і революційної перебудови суспільства.

Програма «Російської соціал-революційної групи робітників» уперше була опублікована відомим істориком і громадським діячем В. І. Невським¹⁵, який першим зробив аналіз, дав високу оцінку. В. Д. Перазич у своїй книжці про Ю. Мельникова передав зміст програми і дав аналіз її. Певний час історики не торкалися цієї теми і лише останнім часом знову звернулися до неї^{16—17}.

Програма, що займає 2,5 книжкові сторінки, складається з вступу і двох частин: а) зміни в галузі державного ладу, б) зміни в галузі економічного устрою. Друга частина містить невиділені в окрему частину три пункти—найголовніші й найближчий завдання. «Ми соціалісти,—так починається програма,—тому що вважаємо найкращим устроєм суспільства той, при якому знаряддя праці становлять власність виробників і розподіл продуктів праці відбувається відповідно до участі кожного в громадському виробництві».

В програмі підкреслюється й інша дуже важлива риса: «Ми революціонери, тому що вважаємо себе вправі насильно скинути існуючий лад для заміни його кращим».

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

⁹ Див. там же.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 530.

¹¹ От группы Благоева к «Союзу борьбы», Донецк, 1921, стор. 100.

¹² В. Перазич. Ю. Д. Мельников (На заре социал-демократического движения Украины), Харьков, 1930, стор. 44.

¹³ «Летопись революций», 1924, № 2 (7), стор. 108.

¹⁴ Хроника социалистического движения в России 1878—1887 гг. Официальный отчет, М., 1906, стор. 336.

¹⁵ От группы Благоева к «Союзу борьбы», стор. 117—118; В. И. Невский. От «Земли и воли» к группе «Освобождение труда», К., 1930, стор. 501—503.

^{16—17} І. І. Іванов-Потьомкін. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, К., 1961, стор. 41—43; Д. І. Мишко. Ювеналій Мельников, К., 1961; І. Мірошников, М. Рюмшин. Ювеналій Мельников. Історико-біографічний очерк, Харьков, 1963, стор. 30—36; І. Я. Мірошников. К вопросу о первой программе рабочих организаций Харькова. Тезисы доклада научной конференции Харьковского сельскохозяйственного института, вып. 1, Харьков, 1964, стор. 70—73.

Автори програми* спершу не прагнули «створити суспільство на началах соціалізму», але вважали «можливим і необхідним цілий ряд великих змін, що наблизять нас до соціалізму, і при своєму здійсненні значно піднесуть добробут більшості населення, тобто працюючих класів».

Ця заява відрізняє програму робітничої організації від поглядів народників, які прагнули побудувати соціалізм, використовувачи селянську общину — пережиток старовини.

Гуртківці під впливом «Партії російських соціал-демократів» (групи Благоева і, можливо, групи «Визволення праці»**) записали в своїй програмі правильний висновок про необхідність змін державного ладу — попередньої умови для боротьби за соціалізм. І хоч вони й не мали конкретної уяви про майбутній лад, у програмі пропонувалася замість самодержавного ладу нова верховна державна і громадська влада — установчі збори, які б «склалися з представників народу, обраних прямою загальною подачею голосів»***. У новій державі, говорилося в програмі, повинні бути загальнодемократичні свободи. Вимагалася відміна постійного регулярного війська і заміна його постійним ополченням.

Далі йшлося про зміни економічного ладу, про те, що необхідно передати землі в державну власність, а всі фабрики і заводи також стануть державною власністю і користуватимуться ними артілі, які «створюються за особистим почином і бажанням самих робітників». Видається фабричне законодавство в інтересах працюючих. У програмі було сказано і про суворий контроль робітників над виробництвом, в разі якщо не утвориться артіль. Включення пункту про виробничі асоціації («виробничих артілей і землеробських асоціацій») мало місце не лише в цій програмі. «Тоді,— підкреслював В. І. Ленін,— включення соціал-демократами такої вимоги до своєї програми було природним»¹⁸.

Гуртківці записали вимоги про зміну системи податку, виходячи з прибуткового принципу¹⁹. Автори програми правильно вказували, що головну перешкоду у здійсненні соціальних перетворень становить існуюча державна влада, яку треба замінити революційним шляхом. Для цього необхідно виконати найголовніші й найближчі завдання: 1) залучити побільше свідомих прихильників серед селян і робітників; 2) поширити серед трудящих більш критичне ставлення до існуючого державного і економічного устрою; 3) зробити серед робітників і селян популярним ім'я соціалістів. Програма харківської «Російської соціально-революційної групи робітників», як й інших ранніх соціал-демократичних організацій країни, була непослідовною, в ній ще був вплив народницької селянської ідеології. Тоді класова боротьба робітників носила стихійний, неорганізований характер. Тільки цим можна пояснити записану в програмі харківської групи вимогу про передачу землі в користування сільським землеробським общинам. Не випадково в ній говориться про «маси» взагалі, не сказано про союз робітничого класу і селянства, не знайшлося місця для показу ролі промислового пролетаріату, як найпередовішої революційної сили в справі перебудови всього суспільства. Більше того, в двох випадках, коли мова йде про трудящі маси, народ, селяни ставляться попереду робітників****.

Автори програми вважали можливим у деяких випадках застосовувати терор. Заперечуючи його як систему політичної боротьби, програма висувала вимогу сприяння терористичній боротьбі проти «центральної урядової організації», тобто державної влади. При цьому вони визнавали терор, як пропагандистський засіб — фабричний і аграрний терор і «терор в розумінні самозахисту від шпигунів й осіб особливо шкід-

* Для того, щоб відповісти, хто був автором програми, необхідно додатково детальніше вивчити документи того часу. П. М. Шморгун не визнає Ю. Д. Мельникова її автором. Ми вважаємо, що програма — колективна творчість, одним з авторів якої є Ю. Д. Мельников.

** За агентурними даними Київської жандармерії газета «Робочий», де була вміщена програма групи Благоева, друкувалася в підпільній друкарні в Харкові, і, природно, могла тут залишитись, з нею могли познайомитися революціонери харківських гуртків (Робочее движение в России в XIX в., т. III, часть первая, М., 1952, стор. 370). Учасник робітничих гуртків О. Макаревський писав, що перші видання групи «Визволення праці» «спеціально і безперерійно стали поступати до Харкова» («Летопись революции», 1923, № 5, стор. 77).

*** Про передачу державної влади в руки народу говориться і в програмі групи Н. Д. Благоева.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 217.

¹⁹ Про прогресивні податки записано і в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 446).

**** Н. Д. Благоев, оцінюючи програму своєї групи, писав: «Наші погляди і програма дуже відрізнялися від сучасних соціал-демократичних поглядів і програм. Вони передавали суміш наукового соціалізму з лассальянством, а якщо хочете, і лавризмом» (Робочее движение в России в XIX в., т. III, ч. 1, стор. 394).

ливих для революціонерів», але не висували його головним засобом для захоплення влади*.

У програмі гуртківці досить реально оцінювали свої сили: «Ініціативу боротьби ми покищо взяти на себе не можемо». Підкреслюючи свою самостійність, вони вказували, що «готові увійти, як частина, в організацію партії, з переконаннями якої згодні». Благо робітничого класу, на думку авторів, вимагає, щоб більша частина установчих зборів складалася з осіб робітничого класу», щоб промислові робітники і селяни розуміли роль своїх представників в установчих зборах і «на випадок необхідності були б готові підтримати їх вимоги». В ній кілька раз підкреслюється, що повалення старого державного ладу «і заміна його новим можлива тільки революційним шляхом».

Аналіз роботи гуртка і його програми дає нам підстави не погодитися з твердженням П. М. Шморгуна, нібито «політична програма відбивала головним чином ще народницькі погляди»²⁰. Програма робітничого гуртка (групи) — найвище досягнення робітничого руху 80-х років у Харкові. Вона виражала ідеологію робітників-революціонерів, служила інтересам згуртування пролетаріату. Після програми, складеної Ю. Мельниковим, читася в «Історії КПСС», гурток відійшов від народовольства²¹, робота його розширилася, активні робітники відвідали ряд міст країни, де зв'язалися з місцевими соціал-демократичними організаціями, поповнили склад гуртка. «Група, чи вірніше, центральний гурток цієї робітничої організації», — відмічав В. І. Невський, — вела правильну пропаганду серед робітників»²², виховуючи їх в дусі соціал-демократичної ідеології. Гуртківці вважали, що треба звернути головну увагу на організацію робітників. В. Д. Перазич, знаючи діяльність гуртка, писав, що «у Харкові взагалі на цей рахунок була вже порівняно тверда й для практичних потреб пропаганди досить визначена лінія: пропагандистів готувати з робітників, в першу чергу, для роботи серед міських робітників», що Ю. Мельников «з властивим йому реалізмом вказав на залучення до боротьби широкої робітничої маси, яка тільки й може здійснити революцію»²³. Подібні висновки у народницькій літературі важко розшукати.

Члени харківського робітничого гуртка не прийняли написаних народниками політичних програм. Це загальновідомий факт. Про що можна прочитати і в роботі П. М. Шморгуна: «Кілька проектів її (програми.— І. М.) спочатку запропонували інтелігенти Х. Гельруд, І. Мейснер і С. Велецький, але вони були відхилені. Після цього за написання програми взялися члени «центру». Кожен її пункт обговорювався на зборах гуртка»²⁴. Можна думати, що робітники не могли відхилити народницькі проекти і написати народницьку програму.

Оцінка програми «Російської соціально-революційної групи робітників» має важливе наукове й політичне значення. Заперечуючи її соціал-демократичний характер, вільно чи невільно перекрується дійсний початок партії комуністів, її перших періодів, про що багато фальсифікується в сучасній буржуазній історіографії²⁵.

Нарешті, хотілося звернути увагу і на таку обставину. В літературі, що видається на Україні, Харківський робітничий гурток вважається народницьким або «перехідним від народництва до марксизму»²⁶, а в працях, що видаються в Москві, Ленінграді Харківський робітничий гурток і діяльність Ю. Д. Мельникова в Харкові показуються, як соціал-демократичні. Академік Г. М. Панкратова писала: «На Україні перші марксистські гуртки були організовані Ю. Д. Мельниковим і В. Д. Перазичем... В 1888 р. вони створили перший соціал-демократичний гурток в Харкові і почали систематичну пропаганду серед робітників»²⁷. Р. А. Казакевич у своєму дослідженні про соціал-демократичні організації Петербурга підкреслює, що одночасно з групою «Визволення праці» в Росії з'явилися перші соціал-демократичні організації, що відіграли велику роль у справі виховання передових робітників, у справі поширення марксизму і називає Харків разом з іншими містами, де існували соціал-демокра-

* Питання про терор в харківському гуртку декілька разів обговорювалося (В. Перазич. Назв. праця, стор. 110). Пізніше в соціал-демократичній програмі М. І. Бруснева, що складалася з 12 пунктів, говорилося про терор і визнання його «головною зброєю боротьби з самодержавством» (От группы Благоева к «Союзу борьбы», стор. 87—88).

²⁰ «УІЖ», 1972, № 2, стор. 89.

²¹ Історія КПСС, т. 1, стор. 152. В другому місці Ю. Мельников названий «старим поборником політичної агітації», стор. 243.

²² В. І. Невський. Назв. праця, стор. 270.

²³ В. Д. Перазич. Назв. праця, стор. 97, 80.

²⁴ Д. Мишко, П. Шморгун. Назв. праця, стор. 29.

²⁵ Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС, М., 1970, стор. 75.

²⁶ Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 18.

²⁷ Рабочее движение в России в XIX в., т. III, стор. 110.

тичні гуртки. Нижче можна прочитати: «В Харкові в 1882 р. Ювеналій Мельников створює соціал-демократичну організацію»²⁸. Подібний же висновок можна знайти і в книзі «В. І. Ленін — творець марксистської партії в Росії», виданій в 1970 р. та ін.²⁹ Таким чином, правильну точку зору про характер діяльності «Російської соціально-революційної групи робітників» у Харкові треба поширити й на Україні. Програма гуртка була на рівні тих програм, що були і в інших соціал-демократичних гуртках та групах того часу. З її аналізу видно, що вона була програмою раннього, чи утробного періоду розвитку соціал-демократії, а Ю. Д. Мельников, коли він жив і працював у Харкові, належав до тих «кількох десятків марксистів Росії», про яких говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Справа Леніна живе й перемагає»³⁰. Це був необхідний, історично обумовлений етап розвитку російської соціал-демократії, який був властивий і революційному рухові на Україні, в тому числі й в Харкові.

І. Я. МІРОШНИКОВ

²⁸ Р. А. Казакевич Социал-демократические организации Петербурга, Ленинград, 1960, стор. 28, 30. Однак, дата діяльності Ю. Д. Мельникова в Харкові 1882 р. документально не підтверджується.

²⁹ В. И. Ленин — создатель марксистской партии в России, Л., 1970, стор. 33, 37; С. Овсянникова. Группа Благоева, М., 1959.

³⁰ Л. И. Брежнев. Назв. праця, стор. 530.

ДОДАТОК

Опыт программы русской социально-революционной группы рабочих

Мы социалисты, потому что считаем наилучшим устройством общества то, при котором орудия труда составляют собственность производителей, и распределение продуктов труда совершается соразмерно участию каждого в общественном производстве. Мы революционеры, потому что считаем себя вправе насильственно свергнуть существующий строй для замены его лучшим. Мы не думаем, что в ближайшем будущем возможно устроить общество на началах социализма, но мы считаем возможным и необходимым целый ряд крупных изменений, которые приблизят нас к социализму, и при своем осуществлении значительно поднимут благосостояние большинства населения, т. е. рабочих классов. Эти изменения должны касаться как государственно-го, так и экономического устройства общества.

А. Изменения в области государственного устройства

- 1) Учреждение в качестве верховной государственной власти собрания, составленного из представителей народа, избранных прямой общей подачей голосов.
- 2) Свобода сходов, слова, печати и вероисповедания.
- 3) Неприкосновенность личности без судебного постановления.
- 4) Гласное, устное судопроизводство с участием присяжных заседателей по всем без исключения преступлениям.
- 5) Отмена постоянного регулярного войска и замена его постоянным ополчением.

Б. Изменения в области экономического устройства

- 1) Отобрание земли в государственную собственность и передача ее в пользование сельским земельным общинам, причем распределение ее должно находиться в руках местных органов самоуправления.
- 2) Отобрание в государственную собственность всех фабрик и заводов и передача их в пользование артелям рабочих; причем артели эти составляются по собственному почину и по желанию рабочих и пользуются содействием государства.
- 3) Если не образуются артели для ведения какого-либо предприятия, то оно временно, впредь до образования таковой, остается в руках прежнего хозяина под строгим надзором рабочих.
- 4) Фабричное законодательство и наблюдение за выполнением его находится в руках рабочих.
- 5) Изменение системы налогов по принципу подоходного налога.
- 6) Организация кружка для производительных артелей и земельных ассоциаций.

Главным препятствием к осуществлению этих реформ есть современная государственная организация. Уничтожение этой организации и замена ее новою возможны только революционным путем.

Учреждение нового государственного и общественного строя должно лежать на учредительном собрании, составленном из представителей народа, избранных общию прямой подачей голосов. Благо рабочего класса, по нашему мнению, требует, чтобы преобладающее большинство собрания составлялось из лиц рабочего класса, принадлежащих к нашей группе или, по крайней мере, сочувствующих нашей программе. Кроме того, необходимо, чтобы значительное количество промышленных рабочих и крестьян понимало значение своих представителей в собрании и в случае необходимости было бы готово поддержать их требования. Поэтому наши главнейшие и ближайшие задачи, суть: 1) Приобрести как можно более сознательных сторонников среди крестьян и рабочих. 2) Распространить по возможности более рационально критическое отношение к существующему государственному и экономическому строю среди тех же классов. 3) Сделать среди крестьян и рабочих популярным имя социалистов в смысле защитников народных интересов и этим установить связь и понимание между революционерами-социалистами и массой и, таким образом, обеспечить поддержку требований социалистов со стороны массы.

Признавая деятельность, направленную к разрешению этих задач, главным пунктом нашей программы, мы вполне признаем необходимость одновременной борьбы с существующим государственным строем. Инициативу борьбы мы пока взять на себя не можем. Мы будем содействовать всякой, борющейся в этом смысле, партии, насколько это содействие не будет отвлекать сил, нужных нам для главного пункта нашей деятельности. Содействие нашей террористической борьбе против центральной правительственной организации будет определяться каждый раз: 1) Солидарностью требований борющейся группы с нашими собственными требованиями. 2) Продуктивностью данного факта с точки зрения рабочей организации. Террор против лиц местной администрации, а также фабричный и аграрный террор мы признаем только в тех случаях, когда он имеет пропагандистский характер. Террор в смысле самозащиты от шпионов и лиц, особенно вредных для революционеров, мы признаем полезным во всякое время, при всяких обстоятельствах. Мы пока составляем самостоятельную группу, но готовы войти, как часть, в организацию партии, воззрения которой согласны с вышеуказанными положениями*.

---

* В. И. Невский. От «Земли и воли» к группе «Освобождение труда». Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. Историко-революционная библиотека. Воспоминания, исследования, документы и др. материалы из истории революционного прошлого России, М., 1930, стр. 501—503.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ УЧНІВ ТЕХНІКУМУ НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ

Партійна організація Липковатівського радгоспу-технікуму багато уваги приділяє вихованню майбутніх спеціалістів сільського господарства на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу.

Важливу роль у підвищенні ідейного рівня його вихованців мали виступи перед ними секретарів Нововодолазького РК КП України В. Д. Мірошника, А. С. Колодяжного. Двічі за останній час перед викладачами та учнями виступав і був присутній при захисті дипломів член Політбюро ЦК КП України, тоді перший секретар Харківського обкому партії Г. І. Ващенко.

Важливе місце в підготовці організаторів сільськогосподарського виробництва мають політгодини, які проводяться в технікумі щотижня. Залежно від того, який це курс, група партбюро рекомендує й теми для політгодин. З допомогою класних керівників учні готують і роблять огляд подій за тиждень в країні та за рубежем.

Пожвавилася й позакласна робота. До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна учні обладнали в технікумі кімнату-музей Леніна. На кращий експонат був оголошений конкурс, в якому взяли участь всі учбові групи. З любов'ю і винахідливістю працювали всі. Гордістю музею є розділ «Ілліч у творчості наших учнів». Тут є макети будинків у Симбірську, Шушенському, Горках, Білому Дунайці, де жив В. І. Ленін, портрети Леніна, комсомольський значок, картина «Хай завжди буде сонце!» та інші твори учнів. Багато вміння й винахідливості виявили комсомольці у створенні портретів Володимира Ілліча. Широко в музеї представлені картини, репродукції, копії перших документів Радянської влади, фотокопія першого номера газети «Искра».

Представлені матеріали висвітлюють всі періоди життя і революційної діяльності вождя.

В кімнаті-музеї молодь знаходить також літературу: книгу видатного радянського полководця С. М. Будьонного «В памяти и в сердце» з дарчим автографом учням історичного гуртка, спогади І. С. Конєва «Бессмертный подвиг», Г. К. Жукова «Воспоминания и размышления» та ін. Космонавти СРСР В. В. Горбатко, В. М. Волков, А. В. Філіпченко надіслали учням технікуму газету «Правда» зі своїми автографами, де повідомляється про політ космічних кораблів «Союз-6», «Союз-7», «Союз-8». Тут же є вітальний лист К. Є. Ворошилова.

Всі, хто читав книгу Героя Радянського Союзу П. П. Вершигори «Люди з чистою совістю», пам'ятають мужнього розвідника Володю Зебалова, який пройшов у складі партизанського загону по тилах ворога. Нині він читає лекції для молоді, надіслав цінні матеріали для кімнати-музею Леніна технікуму.

Кімната-музей стала центром виховної роботи. Тут проводяться

зустрічі з старими більшовиками, учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва, комсомольцями різних поколінь, з керівними працівниками району, виховні години, тематичні вечори. Кімнату-музей Леніна відвідали багато юнаків і дівчат шкіл Нововодолазького району.

Листування з колишніми учнями технікуму дало можливість дізнатися про ратні й трудові діла вихованців технікуму. Серед визволителів нашої рідної землі був і наш вихованець Й. Т. Доценко. Він не раз водив в атаку стрілецьку роту, у числі перших форсував Дніпро. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Випускник П. О. Пінчук біля стін Сталінграда став комуністом, нагороджений орденом Червоної Зірки. Подвиги його були відзначені найвищими нагородами солдатської доблесті й відваги — орденом Слави трьох ступенів.

Але не тільки бойову славу принесли своїй Батьківщині липкова-тівці. Випускниками технікуму є Герої Соціалістичної Праці І. Г. Гетьманенко, М. І. Кравченко, Г. І. Абрамчук та інші. В технікумі створена портретна галерея Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці — його випускників.

Перед учнями технікуму виступав і учасник громадянської та Великої Вітчизняної воєн, член КПРС з 1922 р. М. В. Песков. Делегат III з'їзду комсомолу І. З. Грінгерш з хвилюванням розповідав про історичний виступ Ілліча на III з'їзді комсомолу.

Поїздки, походи, екскурсії учнів по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу — також важлива форма виховання учнів. В Ленінграді й Волгограді, Севастополі й Одесі, Москві й Ульяновську, Києві, Таранівці, на Курсько-Белгородській дузі та багатьох інших місцях побували наші учні.

Значне місце у виховній роботі належить учбовим, хронікально-документальним кінофільмам, які розповідають про героїчний шлях радянського народу. В усіх учбових групах демонструвались кінофільми, присвячені життю та діяльності В. І. Леніна, Великому Жовтню, громадянській та Великій Вітчизняній війнам: «Прапор партії», «Сторінки безсмертя», «Велика Вітчизняна», «Битва за Радянську Україну» та ін.

Тема виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях народу широко висвітлювалася в стінгазеті, а також в газетах, котрі випускають гуртки: «Історик», «Економіст» та інші.

За минулу п'ятирічку навчальний заклад випустив 1158 спеціалістів сільського господарства, з них 927 трудиться в Харківській області, 83 — в Нововодолазькому районі. Це кваліфіковані спеціалісти, добрі організатори, здатні забезпечити перетворення в життя рішення партії та уряду в галузі сільського господарства.

М. Ф. ДМИТРОЧЕНКО

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ІСТОРИОГРАФІЯ НАРОДНИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

Комуністична партія та Радянський уряд з перших днів перемоги Великого Жовтня приділяли краєзнавству та музеєзнавству велику увагу. Про це яскраво свідчать декрети й постанови, ухвалені при безпосередній участі й за ініціативою В. І. Леніна¹.

Керуючись ленінськими настановами про значення історико-культурної спадщини, Радянська влада націоналізувала музеї, окремі зібрання колекцій історичних і художніх пам'яток та інші культурні й наукові цінності. Всі музейні установи було взято під охорону держави, перетворено на загальнонародні скарбниці й відкрито для огляду трудящих мас.

Ці перетворення не могли не відобразитися у працях фахівців.

У 1919—1921 рр. вийшло кілька праць, присвячених музейному будівництву в нашій країні², які містили цінні на той час узагальнення й практичні рекомендації для краєзнавців.

Ці праці становили великий інтерес, оскільки в них давалися методичні настанови щодо структурної побудови відділів музеїв, художньо-естетичного обладнання експозицій, створення бібліографічних покажчиків з історії краю, складання карт і таблиць пам'яток старовини тощо.

Конкретні завдання діяльності краєзнавців та музейних працівників у соціалістичних умовах визначалися в праці Ф. Шміта. Автор ознайомив читачів з методами збирацької роботи, рекомендував, що добирати з історичних та етнографічних місцевих матеріалів для експозиції, як науково укомплектувати фонди, бібліотеки та ін.

Певний інтерес становлять матеріали з питань краєзнавства та музейного будівництва, що публікувалися, починаючи з 1921 р., тобто після створення в Петрограді Центрального Бюро краєзнавства. У зверненні до краєзнавців країни воно закликала всебічно вивчати історію свого краю, героїку революційної боротьби проти царизму, за встановлення Радянської влади на місцях, висвітлювати зміни в житті, побуті, культурі народних мас після перемоги Великого Жовтня.

Тематичною послідовністю і стрункністю відзначаються праці академіка П. Тутківського та професора О. Федоровського³, які показали, як повсюдно зростали і діяли наукові товариства, гуртки й осередки вивчення історії та культури Слобожанщини (О. Федоровський) і

¹ Див. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917—1959 рр.), т. 1, К., 1959, стор. 8, 19, 24.

² И. Э. Грабарь. Для чего надо охранять и собирать сокровища искусства и старины, М., 1919; Н. И. Романов. Местные музеи и как их устраивать, М., 1919; В. В. Богданов. Музейная техника краеведения, Вологда, 1919; Ф. И. Шмит. Исторические и этнографические музеи, Харьков, 1919; М. Кравков. Что такое музей и как его устраивать в деревне, Омск, 1921; А. Э. Жадовский. Музей местной природы, М., 1921.

³ Павло Тутківський. Природня районізація України, К., 1922; його ж. Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924).— «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 111—120; О. Федоровський. Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.— «Червоний шлях», 1923, № 3.

Полісся та, частково, Волині (П. Тутківський). Вони наводили чимало прикладів з практичної діяльності краєзнавчих товариств. П. Тутківський, зокрема, досліджував побут, звичаї, заняття населення; радив педагогічним колективам, шкільним краєзнавчим осередкам, як вивчати природні зони, складати карти, створювати виставки знахідок; викладачам історії й географії — як використовувати збірки колекцій у навчальній роботі.

З другої половини 20-х років зарекомендовують себе краєзнавці Ізюма, Катеринослава, Києва, Маріуполя, Одеси, Херсона, Черкас та інших міст України. З'явилися монографії, брошури, журнальні та газетні статті⁴ про досвід роботи у вивченні пам'яток історії та культури, створенні самодіяльних музеїв, про участь науковців у цій справі. Певне місце відводилося організаційній ролі місцевих органів влади, характеристиці краєзнавства, керівництву науковців роботою краєзнавців тощо.

В брошурі В. Отамановського⁵, наприклад, наголошувалося на тому, що царизм тримав у темряві народ України, люди не знали свого краю. Автор навів яскраві приклади і промовисті цифри, які свідчили про зміни, що відбулися на Поділлі після перемоги Великого Жовтня, дані про охорону й збереження пам'яток історії, культури й мистецтва; повідомляв про активну участь громадськості Вінниччини в створенні меморіального музею свого видатного земляка-подолянина М. М. Коцюбинського, про поповнення цінними знахідками експозиції Вінницького окружного історико-побутового музею. В брошурі надруковано статут краєзнавчого товариства, зразковий план його роботи, програму.

Певний вклад у дослідження поживтневого краєзнавства в трудовій школі внесли П. Волобуєв і П. Мостовой⁶, які ставили за мету допомогти вчителів-краєзнавцю у вихованні підростаючого покоління. В книжці вміщено переклади праць російських істориків-краєзнавців, витяги зі статей краєзнавчого характеру й таке ін. В цілому автори намагалися дати практичні рекомендації краєзнавцям трудової школи 20-х років. Статті «Екскурсії в краєзнавчій роботі», «Питання методики краєзнавчої праці» рекомендують поєднувати навчання з працею учнів на полях, створювати в школах історичні гуртки, музеї-лабораторії. Висновки містять змістовну характеристику шкільного краєзнавства в УРСР.

Багато матеріалів з питань охорони пам'яток історії та культури, краєзнавчої роботи, музеєзнавства друкувалося на сторінках журналів «Краєзнавство», «Побут», «Український музей», «Культура і побут», що виходили з другої половини 20-х років⁷.

⁴ Вісник Одеської Комісії Краєзнавства, ч. I, Одеса, 1924; 1925, ч. II—III; Постоєв П. Волинська округа, Житомир, 1926; Луцький П. Краєзнавча робота на Херсонщині, Херсон, 1926; Н. В. Сибилев. Древности Изюмщины, Изюм, 1926; його ж. Отчет о зондажных раскопках в Изюмском крае в 1926 году, Изюм, 1927; М. Криворотченко. Краєзнавство. Куп'янська округа.— «Культура і побут», 1926, № 3, стор. 7; Масовий кореспондент у краєзнавчій праці.— «Культура і побут», 1926, № 8, стор. 5; С. Таранущенко. Краєзнавство. Архітектурне обличчя слобжанського містечка й села, 1926, № 17, стор. 5; Культурні Огнища. (Музеї України).— «Культура і побут», 1926, № 39, стор. 8.

⁵ В. Отамановський. Краєзнавство на Поділлі, Вінниця, 1926.

⁶ Волобуєв П. і Мостовой П. Краєзнавство в трудовій школі, К., 1926.

⁷ Охорона пам'яток культури на Україні.— «Культура і побут», 1927, № 18; Кость Мощенко. Академік Микола Біляшівський як музейний робітник.— Український музей. Збірник перший, К., 1927; стор. 3—12; К. Дубняк. Вивчення продукційних сил і краєзнавство.— «Краєзнавство», 1927, № 1; Ант. Козаченко. Українські краєзнавчі видання.— «Культура і побут», 1926, № 38; його ж. Краєзнавча бібліографія.— «Краєзнавство», 1927, № 1.

Охорона пам'яток культури на Україні перебувала в полі зору Комуністичної партії та Радянського уряду. В 1926 р. декретом ВУЦВК й Раднаркому УРСР було затверджено «Положення про пам'ятники культури й природи». При Укрнауці було утворено постійний керівний орган — Всеукраїнський комітет охорони пам'яток культури (ВУКОПК). На місцях (в окружних містах, у районах) працювали «комісії охорони». За їх поданням уже до 1927 р. в нашій республіці краєзнавці зареєстрували більше 2 тис. пам'яток культури. Було також взято на облік цілі садиби й місцевості зі згуртуванням комплексів матеріально-культурних цінностей і оголошено їх заповідними — Ольвію, могили Т. Г. Шевченка, Бердичівський Кармелітський монастир, так звану турецьку фортецю в Кам'янці-Подільському, садибу Галаганів у Сокиринцях, будинок Гоголя в Нероновичах, пам'ятники Чернігова — Спасопреображенський собор, Єлицький та Троїцький монастирі⁸ і багато ін. Заходами оргкомітету було зроблено докладні описи їх, анкети з висновками тощо, забезпечено їх охорону, ремонт, реставрацію.

Значну увагу музейній справі на Україні було приділено упорядниками збірника «Український музей». В ньому висвітлювалися організаційні проблеми музеєзнавства республіки, планування науково-дослідної та політико-освітньої роботи, підготовки музеєзнавців, проведення нарад, конференцій, з'їздів для обміну практичним досвідом.

Великою популярністю на Україні, а також в СРСР користувалася спеціальна кафедра краєзнавства, створена академіком Д. І. Яворницьким при Катеринославському (з 1926 р. — Дніпропетровському) історико-краєзнавчому музеї. Це був єдиний науковий заклад, де працювали 8 науковців-краєзнавців і стільки ж аспірантів. Під керівництвом Д. Яворницького працівники кафедри, любителі історії проводили експедиції, розкопки, дослідження. Все зібране передавалося на зберігання в музеї.

Надзвичайно цінний матеріал про організацію й роботу краєзнавців півдня України містить монографія А. Миколюка⁹. На її сторінках розповідається про наслідки нововведеної політико-освітньої практики, форм і методів культурної роботи з селянством. Автор провів конкретно-соціологічні дослідження серед сільських трударів Миколаївщини, Одещини та Херсонщини, зокрема, з'ясував, як селяни ставляться до освіти, до церкви, які їх культурні запити, потреби, що дають їм пересувні музеї, яке враження вони справляють на трудівників села.

А. Миколюк прагнув не тільки розкрити і розв'язати всі проблеми, що виникли з появою на Україні музеїв, а й показав саму історію їх зародження, їх вплив на психологію трудового селянства.

В історіографічному плані досліджувалися пересувні музеї та література про них. У статті М. Сальвинського проаналізовано, скільки сільських господарів було охоплено політико-освітньою та культурно-масовою роботою, коли почали працювати пересувні музеї тощо¹⁰.

Починаючи з 1931 р. й аж до Великої Вітчизняної війни виходили всесоюзні журнали «Советское краеведение» та «Советский музей», в яких публікувалися і матеріали фахівців України.

Так, зокрема, в «Советском краеведении» (щомісячник) в № 6 за 1930 р. було опубліковано оглядову інформацію М. І. Соколова про участь української громадськості та краєзнавчих організацій в охороні природи. В 1931 р. надруковано дві статті: Ю. Хлипало «На краєведче-

⁸ Див. «Культура і побут», 1927, № 18, стор. 6.

⁹ А. Миколюк. Переїзний музей на селі, Харків, 1927.

¹⁰ М. Сальвинський. Організація переїзних музеїв на селі.— «Культура і побут», 1928, № 33, стор. 1.

ском фронті Белоруссии и Украины» та І. Крайкор «Краеведение среди украинского нацменьшинства в ЦЧО» (Центрально-черноземных областях)¹¹.

Музейні працівники УРСР виступали також з проблеми музейного будівництва 30-х рр. в Українській РСР в «Советском музее»¹².

Після ХХ з'їзду КПРС наступив помітний перелом і в розвитку історичної науки. Почався новий етап у розвитку краєзнавства і музейної справи по всьому Радянському Союзу й, зокрема, на Україні. Було вжито всіляких заходів, щоб славні історичні, революційні, бойові та трудові традиції минулого стали ідеологічною зброєю у вихованні трудящих і, передусім, молодого підростаючого покоління.

Це значно активізувало участь трудящих у краєзнавчій роботі, в дослідженні героїчної історії наших людей, які боронили завоювання Великого Жовтня, будували соціалізм, перетяли шлях фашистській чумі. Створюються краєзнавчі товариства, клуби, гуртки, загони червоних слідопитів, юних істориків, секції старих більшовиків, учасників Великої Вітчизняної війни, народних месників, ветеранів праці тощо. Робота ентузіастів уміло спрямовується партійними та радянськими органами на місцях. Вона відзначається масовістю, різнобічністю форм, засобів. На Україні повсюдно з'явилися громадські музеї різних профілів, встановлювалася дбайлива охорона і збереження пам'яток історії та культури, братських могил воїнів, що загинули в битвах з фашистами. Цим питанням присвячується багато публікацій, журнальних і газетних статей¹³. (Так, тільки на Полтавщині за останнє десятиріччя надруковано більше 300 інформацій про громадські музеї, яких в області функціонує близько 600.)

Важко в журнальній статті згрупувати друковану продукцію сьогодення про музейне будівництво на Україні. Здебільшого читач не знаходить у них характеристики творчості краєзнавців, узагальнень щодо музейної справи. В таких публікаціях автори часто-густо старанно перераховують експозиції, розділи музеїв, коментують описи виявлених і зібраних матеріалів, але не вдаються до аналізу справ, не роблять критичних зауважень, не дають порад і настанов, які застерегли б інших організаторів-ентузіастів народних музеїв та музейних кімнат від помилок.

¹¹ «Советское краеведение», 1931, № 2, стор. 19—29; № 4, стор. 18—20.

¹² П. Скуленко. Интернациональная работа Всеукраинского музейного городка; його ж. Всеукраинский музейный городок на безбожном фронте.— «Советский музей», 1932, № 4, стор. 88—92; П. Рулин. Театральный музей Всеукраинской Академии наук.— Там же, № 5, стор. 109—115; Г. Д. Белов. Херсонский археологический музей, (К 40-летию его существования),— там же, 1933, № 1, стор. 83—90; П. Скуленко. Реставрация бывшего Софиевского собора в Киеве, там же, 1936, № 3, стор. 55—59; Е. Островская, А. Лазарева. Писатель, боец, большевик (Про работу Шепетивского музея М. Островского).

¹³ А. Воеводін. Кімнати-музеї Харківщини, Харків, 1957; І. Раніш. Музейні кімнати сільських клубів, К., 1958; М. Дяченко. Організація сільського музею, К., 1959; Т. Мокрошанська. Колгоспний музей, Тернопіль, 1959; О. Дейнеко. Музей в селі Блеставиця, К., 1960; Народні музеї. Збірник статей, К., 1961; Г. Ватченко. Народний музей у Дмухайлівці, Дніпропетровськ, 1963; Народні музеї. Збірник статей, К., 1964; С. Бабишкін. Народний музей в колхозі (Хмельницької обл.).— «Народное образование», 1963, № 4; Почин козівців підтримано.— «Соціалістична культура», 1957, № 8; Ю. Яременко. Історія рідного села.— «Соціалістична культура», 1966, № 2; М. Дьордяк. Ентузіаст музейної справи.— «Закарпатська правда», 11 жовтня 1968 р.; М. Аронський. Тут все дихає подвигом.— «Дзержинець», 23 січня 1968 р.; С. Петрівський. Мудра книга життя.— «Кіровоградська правда», 25 лютого 1968 р.; А. Кашканова. Про ключ та інші експонати.— «Радянське Поділля», 21 червня 1967 р.; В. Углев. Летописец села Гусарки.— «Индустриальное Запорожье», 22 червня 1965 р.; А. Нецветов. Народний музей.— «Горняк», 5 листопада 1968 р.; Народні музеї Луганщини, Донецьк, 1968; У народних музеях республіки.— «Соціалістична культура», 1969, № 6.

Отже, існує нагальна потреба у виданні узагальнюючої монографії з питань краєзнавства та музейної справи на Україні, де буде підбито підсумки роботи в цій галузі.

В розвитку краєзнавства, музейної справи, в охороні пам'яток історії та культури в нашій республіці помітне місце належить школам. Комсомольські організації технікумів та шкіл допомагають краєзнавцям виявляти історичні матеріали, самі дбайливо вивчають пам'ятки старовини, повсюдно створюють шкільні та громадські музеї, готують екскурсіводів. Ця діяльність певним чином висвітлена в працях краєзнавців, істориків та культурно-освітніх працівників¹⁴.

Серед них можна виділити брошури локального характеру — В. Є. Лобурця та Г. В. Ангелова. В своїй праці В. Лобурець¹⁵ дав методичні поради краєзнавцям, зокрема шкільним червоним слідопитам, як використовувати архівні матеріали, що висвітлювати в експозиціях музеїв з історії краю (села, колгоспу), робітничого руху. Автор також певною мірою узагальнює досвід вивчення історії деяких районів Полтавщини, щоб допомогти учням знайти доступніші й раціональніші шляхи дослідження історичних і революційних подій на місцях.

У книжках Г. В. Ангелова¹⁶ наводяться конкретні приклади про організацію народних музеїв та музейних кімнат Одеської області. Автор радить краєзнавцям виявляти археологічні пам'ятки при виконанні земляних робіт на полях колгоспів, дає практичні настанови, як складати картки знахідок, що потрібно експонувати у відділах музеїв з історії революційної боротьби і встановлення Радянської влади на Одещині, які матеріали добирати для висвітлення розвитку культури, побуту населення, як висвітлювати сьогодення і т. ін.

Створенню народних музеїв на Львівщині присвятив брошуру В. В. Грабовецький¹⁷. На той час, коли писалася його робота, у Львівській області діяло всього 20 народних музеїв (тепер понад 200). Автор зосередив основну увагу на створенні й роботі громадських музеїв В. І. Леніна. Він навів приклади, як ленінські народні музеї та музейні кімнати допомагали поліпшувати навчально-виховний процес, прищеплювати любов до Комуністичної партії, біля керма якої стояв Володимир Ілліч. Грабовецький подекуди аналізував записи відвідувачів музеїв у книгах відгуків, коротко зупинився на організації картинних галерей, а також атеїстичних кутків та музейних кімнат на промислових підприємствах тощо.

Брошуру В. Грабовецького слід вважати першим на початку 60-х років публіцистичним узагальненням організації народних музеїв у Львівській області.

Питання краєзнавства та музеєзнавства на Харківщині частково вивчив і систематизував Г. Й. Чернявський¹⁸. Він підкреслив важливу роль ентузіастів у створенні музеїв, навів приклади проведення виховних заходів у музеях історії трудової слави. В його працях подано настанови

¹⁴ Дорогу новому, передовому. Збірник статей, Хмельницький, 1958; А. Огрызко. В помощь школьным музеям, М., 1960; Г. Гуртовий. З ініціативи краєзнавців.— «Соціалістична культура», 1962, № 2; В. С. Петренко. Мовою експонатів.— «Українська мова і література в школі», 1967, № 3; його ж. Шкільні меморіальні музеї.— «Радянська школа», 1968, № 7, його ж. Позакласна робота з історії, К., 1966.

¹⁵ В. Є. Лобурець. Як ми вивчаємо історію рідного краю, К., 1962.

¹⁶ Г. Ангелов. Народные музеи, Одесса, 1962; його ж. Краеведение и общественность, Одесса, 1963.

¹⁷ Володимир Грабовецький. Народні музеї Львівщини, Львів, 1961.

¹⁸ Г. Й. Чернявський. Про специфіку виховної роботи історичних народних музеїв.— Культурно-освітня робота, Харків, 1964, стор. 29—35; його ж. Культурно-освітня робота народних музеїв, Харків, 1965.

та рекомендації щодо здійснення політико-виховних заходів у народних музеях та музейних кімнатах.

В окремій брошурі висвітлено історію створення народного музею в Павлограді на Дніпропетровщині¹⁹. Діяльність громадських музеїв, як зазначається в ній, ґрунтується на ентузіазмі широких народних мас; їх експозиції відображають дух і силу народу. В брошурі показано, як аматори музею спільно з партійними та радянськими органами вирішують питання культурно-масової та ідейно-виховної роботи.

Про діяльність краєзнавців Полтавської області розповів І. Т. Буланій²⁰.

На конкретному матеріалі він показав, як обком та райкоми КП України практично допомагають розгортанню ідейно-виховної роботи в народних музеях Полтавщини, розповів про діяльність окремих активістів-краєзнавців — вивчення історії краю, проведення оглядових і тематичних екскурсій, читання лекцій, виконання інших масових заходів у громадських музеях тощо.

Широкі й ґрунтовні узагальнення про краєзнавство та музейну справу в нашій країні подають у своїх працях науковці Інституту музеєзнавства та охорони пам'яток історії та культури РРФСР²¹.

Серед цих праць слід відзначити брошуру С. О. Каспаринської-Овсянникової та І. С. Чудова²², в якій робився аналіз досвіду краєзнавців за повоєнний період, висвітлювалися досягнення трудящих країни у створенні музеїв, наводилися відомості про зростання числа краєзнавців у різних областях, допомогу державних музеїв народним. Однак особливості громадського музейного будівництва на Україні показано схематично, не наведено достатніх відомостей про залучення трудящих та шкільних колективів нашої республіки до краєзнавчої роботи. Загалом праці інституту музеєзнавства з питань народного музейного будівництва заслуговують схвалення. Вони, безперечно, допомагають громадським краєзнавцям у їх важливій і потрібній роботі.

Невелику книжечку Гриценка та Сапухіної²³ треба віднести до останніх надходжень літератури з питань громадського музейного будівництва. З 280 різних музеїв, що функціонують в Сумській області, автори вибрали дванадцять кращих. Про них вони розповідають в публіцистичному ключі, наводять значний фактичний матеріал з досвіду створення музеїв та їх роботи. Однак у праці нема жодного зауваження щодо проблем, які давно визріли в громадському краєзнавстві та музеєзнавстві. Відсутні й висновки, з яких хотілося б знайти, що ж хвилює нині народне музейне будівництво хоча б на Сумщині. Отже, розглянута праця має подібність в стильовому плані з статтями такого характеру, що повсякчас друкуються в газетах та журналах.

У визначенні початкової дати зародження і становлення громадського краєзнавства та музейного будівництва в Українській РСР автори не прийшли до єдиної думки. В різних працях містяться щодо цьо-

¹⁹ Павлоградський народний історико-революційний музей імені XXII съезда КПСС, М., 1962.

²⁰ І. Т. Буланій. Народные музеи Полтавщины.— Труды Научно-исследовательского института музееведения и охраны памятников истории и культуры РСФСР, М., 1968, стор. 64—109.

²¹ О. В. Ионова. В помощь народным сельским краеведческим музеям. М., 1960; її ж. О работе народных сельских краеведческих музеев. М., 1962; А. И. Михайловская. Местная история и краеведческий музей, М., 1960; Роль народных музеев в коммунистическом воспитании трудящихся.— Труды Научно-исследовательского института музееведения и охраны памятников истории и культуры, М., 1968.

²² С. А. Каспаринская-Овсянникова, И. С. Чудов. Деятельность народных музеев на современном этапе, М., 1965.

²³ І. Т. Гриченко, Л. П. Сапухіна. Народні музеї Сумщини, Харків, 1970.

го суперечливі твердження. Дехто з науковців називає кінець 40-х початок 50-х років. Правильно пише О. І. Євсєєв²⁴, що народні музеї України створювалися вже у 20-ті й 30-ті роки.

Отже, в наявній літературі лише частково показані окремі аспекти проблеми. Немає узагальнюючих праць про керівну роль партійних радянських органів, комсомольських і профспілкових організацій створенні й роботі народних музеїв, охороні пам'яток історії та культури в УРСР. Відображено тільки окремі сторони участі молоді та бойового авангарду — комсомолу в музейному будівництві. Не висвітлено історію діяльності широкого громадського загалу в краєзнавстві та музеєзнавстві не лише на Україні, а й загалом у Союзі РСР.

Не розробляються істориками питання про роль громадських музеїв України в комуністичному вихованні мас, у навчально-педагогічній справі (народній освіті, науці, літературі, образотворчому мистецтві тощо). Тим часом певний досвід і багатий історичний матеріал такого характеру мають народні музеї, бракує лише дослідників та керівно координуючого центру.

Вже давно назріла необхідність створити для краєзнавців України (а також СРСР) спеціальний друкований орган, який оперативн ставив би на широке обговорення численні питання з краєзнавства і музеєзнавства. Відсутність такої трибуни у краєзнавців та музеєзнавців (а їх, рахуючи тільки дорослих, нині налічується в республіці близько 70 тис.) — це прикра прогалина. Такого журналу-посібника чекають і державні музеї. Видавати його варто двома мовами — українською та російською, зважаючи, що в СРСР також немає музейного журналу, а наші музеї накопичили чимало наукової продукції, яка рідко ками лежить без руху.

Нарешті, в інститутах культури треба ввести до учбової програми курс краєзнавства та музеєзнавства. На старших курсах культурно освітніх училищ треба викладати методику художнього оформлення музейних експозицій.

Краєзнавці та музейні працівники Української РСР потребують серйозної допомоги. Базою для цього міг би стати філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту музеєзнавства та охорони пам'яток історії та культури. В ньому мають збиратися спеціальна література, бібліографічна картотека, фотографічний та інший ілюстрований матеріал про державні та народні музеї УРСР, як і всього СРСР; рукописи, переклади важливих статей музейної тематики з іноземних журналів, матеріали про охорону пам'яток історії та культури тощо. Науково-методичний кабінет (на базі республіканського історичного музею) не забезпечує належного рівня розробки питань теорії музейної справи та методики науково-дослідної роботи, оскільки в штаті кабінету немає жодного науковця з ученим ступенем. Не публікуються матеріали з історії музейної справи на Україні, з її теорії, методики й техніки.

Перспективи зростання музейної мережі у нас необмежені. Потрібно всіляко розгортати публікацію документів і матеріалів про роль музеїв у комуністичному вихованні трудящих. Особливої ваги набирає ця справа тепер, коли вся наша країна урочисто відзначатиме славні 50-ті роковини утворення багатонаціональної держави — Союзу РСР, коли повсюдно серед музеїв України влаштовуються конкурси на краще висвітлення в експозиціях рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, а також матеріалів про торжество ленінської національної політики, про дружбу і співробітництво народів Союзу РСР.

А. С. ВАСИЛЕНКО

²⁴ А. И. Евсеев. Общественные начала в культурно-просветительной работе Харьков, 1965, стор. 78.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ ШЕФСТВА КОМСОМОЛУ НАД ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИМ ФЛОТОМ

Радянський Військово-Морський Флот — найсучасніший і наймогутніший флот у світі, оснащений найдосконалішою технікою. Його кораблі з честю несуть прапор Радянської Батьківщини на просторах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, у районах Арктики та Середземного

моря — скрізь, де цього вимагають інтереси безпеки СРСР.

Створення сучасного океанського флоту — видатний трудовий подвиг усього радянського народу. І особлива роль у цьому належить Ленінському комсомолові. Комсомольці були першими серед тих, хто відроджував і будував Військово-Морський Флот, вписав у його славу історію немеркнучі сторінки героїзму. 16 жовтня 1972 р. радянська молодь та її авангард — Ленінський комсомол відзначили піввіковий ювілей свого шефства над флотом. Ця дата є визначною подією в житті нашої молоді, моряків, усього радянського народу.

Після громадянської війни та інтервенції флот опинився у дуже тяжкому становищі. Суднобудівні та судноремонтні підприємства були зруйновані або не діяли через відсутність сировини та робочої сили. Основні морські бази перестали існувати. Більшість кораблів було зруйновано або захоплено інтервентами. Особливо постраждав Чорноморський флот. У цілому Військово-Морський Флот країни не являв організованої бойової сили.

Комуністична партія виявляла велику турботу про захист морських рубежів нашої Батьківщини. Рада Праці та Оборони під головуванням В. І. Леніна в 1920—1921 рр. не раз обговорювала питання про відбудову та зміцнення флоту. Особливу увагу цій справі приділив X з'їзд РКП(б). Він прийняв спеціальну постанову про флот, де вказувалося: «Відповідно до загального становища і матеріальних ресурсів Радянської республіки вжити заходів до відродження та зміцнення Червоного військового флоту»¹.

«Флотові бути!» — вирішила Комуністична партія і звернулася з цим закликком до молоді, до покоління корчагіних, до тих, хто пройшов гарт у вогні революції та громадянської війни.

У серпні 1921 р. ЦВК України надіслав листа морякам Чорного та Азовського морів. У ньому говорилося: «Нині настав час справжнього відродження Червоного Флоту на водах Азовського та Чорного морів, настав час захищати радянські моря, як захищаються радянські землі. До вас, моряків Червоного Флоту, від імені пролетаріату і трудового селянства України звертається ВУЦВК, вітає вас, червоні герої флоту, вас закликає віддати всі сили, всю волю, весь труд і енергію на справу відродження Червоного Флоту... Дружно за діло, червоні моряки!»²

Центральний Комітет РКСМ розробив програму подання допомоги флотові, вирішивши взяти над ним шефство. 4 жовтня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) схвалило цю ініціативу³.

16 жовтня 1922 р. V Всеросійський з'їзд РКСМ прийняв спеціальну постанову про шефство над Військово-Морським Флотом, яка була актом величезного політичного значення. Шефство стало одним з тих могутніх важелів, за допомогою яких Комуністична партія розв'язала завдання відродження флоту.

При ЦК РКСМ була створена Центральна шефська комісія. 23 жовтня 1922 р. вона затвердила комсомольську організацію України шефом Чорноморського флоту. Метою цього шефства було визначено поповнення кораблів і частин особовим складом за рахунок найкращих комсомольців, подання матеріальної допомоги у відбудові флоту.

¹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1970. Изд. 8-е, т. 2, М., 1971, стор. 265.

² «Флаг Родины», 8 червня 1972 р.

³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 12, спр. 70, арк. 228—231.

Важливу роль у приверненні уваги трудящих України до відродження Чорноморського флоту відіграв проведений з ініціативи комсомолу «Тиждень Червоного Флоту». Він проходив по всій країні з 15 по 22 січня 1923 р. У тезах ЦК КП(б) для агітаторів до цієї кампанії роз'яснювалися роль і значення флоту в революційному русі, в загальній системі Збройних Сил Радянської держави, вказувалося на завдання партії, комсомолу, робітників, селян і військових моряків у будівництві Військово-Морського Флоту⁴.

На Україні «Тиждень Червоного Флоту» вилився в могутню демонстрацію любові трудящих і молоді республіки до флоту. Не було жодного села, робітничого селища чи міста, де робітники й селяни не відгукнулись би на заклик партії подати допомогу в будівництві Червоного Флоту. Тон у цій кампанії задавали комсомольці.

З особливим піднесенням пройшов «Тиждень» у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві. На підприємствах і в установах відбулися збори, присвячені шефству над флотом. Для участі в проведенні «Тижня Флоту» Політуправління Чорноморського флоту надіслало до шефів представників військових моряків. Їх радо зустріли трудящі. Робітники і службовці, хлібороби з великою увагою слухали розповіді про хід відбудови Чорноморського флоту і брали зобов'язання активно сприяти його відродженню.

Щедрою була допомога трудового народу флотові. Гірники донецької шахти ім. В. І. Леніна під час «Тижня Червоного Флоту» надіслали морякам 10 вагонів вугілля, видобутого на суботниках. Полтавський губком комсомолу подарував чорноморцям 4 тис. примірників книжок, 300 пуд. цукру і 170 пар білизни, 20 бритв. Комсомольські організації зібрали для них 900 пуд. борошна, 50 — рису, 12 — пшона, 10 — цукру⁵.

Матеріальну допомогу від трудящих одержували й інші флоти. За даними шефської комісії ЦК РКСМ у ході «Тижня» було зібрано й передано Військово-Морським Силам 97 850 золотих карбованців, велику кількість продовольства, одягу, взуття, музичних інструментів та інших предметів. Значні суми грошей і багато різних речей вручили морякам на місцях обласні та республіканські шефські комісії. Загалом з моменту прийняття шефства до 1 травня 1923 р. комсомол подав флотові матеріальну допомогу на суму 4 млн. 305 тис. 967 крб.⁶

Під час «Тижня» посланці моряків Чорноморського флоту взяли участь у роботі VII Всеукраїнського з'їзду Рад і подарували його делегатам модель бойового корабля — крейсера «Нахимов», що тоді саме відбудовувався. Виявивши теплий прийом морякам-чорноморцям, з'їзд записав у своєму рішенні: «З метою закріплення братерського зв'язку між Радянською Україною та Червоним Чорноморським Флотом, який стоїть на сторожі її південних кордонів, VII з'їзд доручає майбутньому ВУЦВК взяти шефство над крейсером «Нахимов», з перейменуванням його на «Червону Україну», і вжити рішучих заходів до закінчення його добудови в найкоротший строк»⁷. У 1927 р. крейсер став до ладу.

Комсомольці й селяни-незможники Миколаївської, Херсонської, Одеської та інших областей України взяли шефство над добудовою есмінця «Занте». Вони не тільки збирали кошти, а й робили додаткові колективні посіви, врожай з яких віддавали у фонд добудови корабля. В 1923 р. есминець був спущений на воду. Йому було присвоєно назву «Незможник».

У кожній комсомольській організації були підшефні кораблі та частини. Над відбудовою крейсера «Коминтерн» шефствували комсомольці й молодь м. Сталіно (нині Донецьк), над дивізіоном катерів-випишувачів — Січневого району м. Києва.

На початку лютого 1923 р. в Севастополі відбулася нарада шефських організацій, на якій було визначено практичні форми зв'язку комсомольських організацій з флотом. Її учасники відвідали кораблі та частини флоту. В дні наради відбувся парад особового складу кораблів і частин флоту. 7 лютого 1923 р. на Екіпажній площі представники українських комсомольців вручили Чорноморському флотові шефський прапор ЦК комсомолу республіки.

Велике місце в шефській роботі займала мобілізація комсомольців на флот. Комсомольські організації подбали про підготовку молоді до служби на кораблях. На фабриках, заводах, в учбових закладах створювалися гуртки ліквідації неписьменності, курси військово-морських знань, пункти військово-морської підготовки.

В результаті трьох мобілізацій, проведених протягом 1922—1923 рр., комсомол країни направив на кораблі та в частини флоту, у військово-морські навчальні заклади близько 8000 своїх найкращих вихованців.

Комсомольські набори дали змогу укомплектувати школи флотських спеціалістів прекрасним особовим складом. Тільки за 4 роки — з 1921 по 1924 рік — в учбових загонах і на кораблях Військово-Морського Флоту було підготовлено 19 600 матросів

⁴ «Красный флот», 1922, № 9, стор. 12.

⁵ А. Мильчикова. Первое десятилетие, М., 1965, стор. 102.

⁶ «Морской сборник», 1972, № 5, стор. 7.

⁷ «Двоал» — орган політуправління Чорноморського флоту, 18 березня 1923 р.

усіх флотських спеціальностей. Особливо велику роль відіграв комсомол у комплектуванні військово-морських учбових закладів.

У 1928 р. серед молодших командирів і червонофлотців робітники становили 49,8%, селяни — 45,9, партійно-комсомольський прошарок досяг 50%. Серед прийнятих того року до військово-морських учбових закладів робітники становили 61,8%, селяни — 18,2, комуністи й комсомольці — 78,5%⁸. На 1 липня 1928 р. на флоті налічувалося 8936 комсомольців, у тому числі на Чорноморському — 2117⁹.

Один за одним ставали до ладу кораблі, відремонтовані та добудовані зусиллями всього народу.

Комсомол України взяв найактивнішу участь у будівництві нових кораблів, у технічній реконструкції Чорноморського флоту в роки передвоєнних п'ятирічок.

У 1930 р. в республіці було оголошено місячник збирання коштів на будівництво флоту. Для проведення цього заходу в Харків прибула делегація моряків — активістів Чорноморського флоту, яку очолював комісар С. В. Лішенков.

Військовий відділ ЦК комсомолу України розробив план місячника. Під час його проведення в містах і селах республіки відбувалися збори комсомольців з доповідями «Про завдання будівництва великого флоту», організовувалися виступи по радіо, в комсомольських газетах вміщувалися статті, видавалися брошури про флот і його людей.

Протягом місяця на Україні було зібрано для будівництва флоту більше 1,5 млн. крб. Місячник завершився зльотом делегацій міст України. Підсумки місячника обговорювалися на розширеному засіданні ЦК комсомолу України.

Делегація комсомольців республіки на чолі з бюро ЦК ЛКСМУ взяла участь у святкуванні 10-річчя шефства на Чорноморському флоті. 16 жовтня 1932 р. на військово-шефській конференції гості вручили премії найкращим комсомольцям кораблів і частин. Загалом того дня було премійовано близько 3 тис. молодих чорноморців. 23 жовтня 1933 р. з нагоди 15-ї річниці ВЛКСМ Реввійськрада СРСР за заслуги перед флотом присвоїла секретареві ЦК ЛКСМУ С. І. Андрєєву звання «Почесний червонофлотець»¹⁰.

В передвоєнні роки комсомол відіграв велику роль у комплектуванні військово-морських училищ. Пленум ЦК ВЛКСМ 4 жовтня 1935 р. відзначив хорошу роботу під час добору комсомольців в училища Донецького, Одеського та Київського обкомів комсомолу. Перед Великою Вітчизняною війною у лавах Військово-Морського Флоту перебувало більше 200 тис. комсомольців.

За роки передвоєнних п'ятирічок було збудовано багато нових суден. З кінця 20-х років до Великої Вітчизняної війни Військово-Морський Флот одержав 314 бойових кораблів і 477 катерів (у тому числі 4 крейсери, 7 лідерів, 30 екскадрених міноносців, 18 сторожових кораблів, 38 тральщиків, мінний загороджувач, 8 річкових моніторів, 2 великих кораблі-мисливці та 206 підводних човнів)¹¹.

Робота комсомольських організацій флоту в передвоєнні роки була підпорядкована одному завданню — добитися, щоб увесь багатотисячний загін комсомольців став до лав воїнів-відмінників, перетворився на провідну силу в боротьбі за високий рівень бойової підготовки кораблів і частин флоту. Комсомольці на ділі доводили свою авангардну роль.

Патріотизм флотських комсомольців з особливою силою виявився в роки Великої Вітчизняної війни. Масовий героїзм виявляли цілі екіпажі кораблів та підводних човнів, 70—80% особового складу яких становили комсомольці. ЦК ВЛКСМ нагородив перехідним Червоним Прапором комсомольську організацію крейсера «Красный Кавказ», якому першому на Чорному морі було присвоєно звання гвардійського корабля.

Героїчні подвиги здійснили моряки-комсомольці при обороні приморських міст і баз на сухопутних фронтах. Імена героїв-чорноморців захисників Одеси і Севастополя, Малої землі під Новоросійськом і Керченських каменоломень Аджимушкай — Олексія Калюжного, Івана Голубця, Ніни Онілової, політрука Фільченкова та інших — широко відомі всій країні.

Близько 500 тис. посланців Військово-Морського Флоту, в тому числі 330 тис. комсомольців, героїчно билися на сухопутних фронтах. Багато хто з них дійшов до Берліна і у травні 1945 р. штиком написав на стінах поверженого рейхстагу: «Ми — з Кронштадта!» Гідним був внесок моряків-комсомольців у справу розгрому німецького фашизму.

Свято бережуть і примножують традиції героїв війни нові покоління радянської молоді. Шефські зв'язки Ленінського комсомолу з Військово-Морським Флотом дедалі посилюються, стають все ширшими й багатшими. Міцніє дружба комсомолу України з Чорноморським флотом.

⁸ «Морской сборник», 1928, № 10, стор. 5.

⁹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 862, арк. 2.

¹⁰ «Морской сборник», 1933, № 10, стор. 5.

¹¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, М., 1967, стор. 167;

Змінився зміст шефських зв'язків. На перший план тепер висувається ідейна, виховна робота. Комсомольські організації разом з моряками беруть участь у патріотичних починаннях, зміцнюють зв'язки з кораблями і частинами флоту. Багато представників комсомолу та молоді України самовіддано несуть службу на кораблях і в частинах Чорноморського флоту.

Нещодавно моряки-катерники Чорноморського флоту побували у своїх шефів — комсомольців Полтавської області. Вони передали шефам макет ракетного крейсера, альбом з видами міста-героя Севастополя, розповіли про життя чорноморців, взяли участь у роботі комсомольської конференції, вручили полтавчанам військово-морський прапор, яким нагороджуватимуться комсомольські організації області за найкращу постановку військово-патріотичного виховання молоді.

Другий рік підряд Перехідний Червоний Прапор ЦК ЛКСМУ вручається комсомольській організації ракетного крейсера «Грозный». 64% особового складу цього корабля стали відмінниками бойової та політичної підготовки, 97% становлять класні спеціалісти.

Сьогодні, як і 50 років тому, шефство комсомолу, його любов до флоту і військово-морської служби є чудовим виявом батьківського піклування Комуністичної партії, всього радянського народу про своє дітище — Військово-Морський Флот та його доблесних моряків.

М. Ф. МІНАЄВ

70-РІЧЧЯ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

На початку ХХ ст. Східна Галичина була однією з найвідсталіших провінцій Австро-Угорської імперії. Трудящі цього краю зазнавали жорстокого соціального й національного гноблення з боку австрійських і польських загарбників та «своїх», українських експлуататорів.

Важким було становище й селянської бідноти. Грабіжницька реформа 1848 р., пережитки феодально-кріпосницьких відносин, непосильні податки призводили до розорення й занепаду селянських господарств. Кількість безземельних і малоземельних селян зростала з кожним роком.

За офіційною австрійською статистикою, на початку ХХ ст. у Східній Галичині великим землевласникам і церкві належало більше 40% земельної площі¹. На 16,15%² землі хазяйнували куркулі. На одне куркульське господарство в середньому припадало 17,8 га землі². Поміщики володіли також 84,7% загальної площі лісу.

В той же час у Східній Галичині було 42,7% бідняцьких господарств, яким належало лише 5,15% землі. Понад 90% селянських господарств не мали лісу й пасовиськ³. Для селян — найчисленнішої соціальної групи — продаж власної робочої сили був основним засобом існування.

Сільськогосподарські робітники змушені були працювати за низьку оплату, терпіти свавілля панських прислужників. Наприклад, у с. Бабинцях Борщівського повіту на збиранні жита селяни працювали за 14-й сніп, а пшениці — за 15-й сніп⁴. Робітник до роботи не допускався, якщо він не з'являвся на першій же виклик поміщика. Щоб одержати роботу, селяни змушені були приносити «офіційним особам» «подарунки» (курей, яйця, гроші).

П'ятуочись від голодної смерті, бідняки орендували поміщицьку землю. Найбільше орендарів було серед пролетарів і напівпролетарів — 73,2%⁵. За 0,43 га поля бідняк зобов'язаний був відробити 30—40 днів у господарстві свого землевласника⁶. Селяни відробляли також за дрова, які вони брали з панського лісу, за користування пасовиськом тощо. Бідняцькі господарства обкладались численними податками, що постійно зростали.

Селянство зазнавало жорстокої експлуатації й утисків з боку банків, лихварів, торговців. Ціни на промислові товари були в 3—4 рази вищі, ніж на сільськогосподарські⁷.

Особливо важким було життя дворової служби. Так звані «Службові прописи», які визначали відносини між поміщиками, куркулями та їх батраками, дозволяли

¹ Б. Й. Тишчик. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.), Львів, 1970, стор. 13.

² П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., Львів, 1966, стор. 40, 54.

³ Там же, стор. 37, 43, 54.

⁴ «Галичанин», 5 березня, 3 травня 1900 р.

⁵ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 48.

⁶ «Галичанин», 21 травня 1900 р.

⁷ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 103.

господареві та його наглядачам бити слуг⁸. Жорстокі розправи над сільськогосподарськими робітниками залишалися безкарними.

Панівними класами штучно гальмувався розвиток освіти і культури в Східній Галичині. Буржуазія та поміщики додержувалися думки, що для мужика школа не потрібна — його місце в церкві, корчмі, криміналі.

Злидні, безробіття примушували галичан щовесни залишати рідні місця й шукати заробітку за кордоном. Щороку вони тисячами виїжджали до США, Канади, Південної Америки. Багато з них відправлялося в сезонну еміграцію до Пруссії, Франції, Італії, Румунії, Росії та інших країн.

Австрійські власті всіляко перешкоджали виїзду галичан на заробітки до Росії, «щоб між галицьким населенням і населенням Росії не зав'язувались тісні зв'язки»⁹. Проте ніякі заходи уряду Австро-Угорщини не могли перешкодити поширенню революційних ідей у Східній Галичині.

Активну роботу серед трудящих провела галицька революційно-демократична інтелігенція. Її очолювали І. Франко і М. Павлик, які на той час мали постійні зв'язки з ленінською газетою «Искра» та російськими революціонерами. «Искра» та інші видання російської соціал-демократії, зокрема праця В. І. Леніна «Що робити?», мали особливе значення для зростання класової свідомості галицьких трудящих¹⁰.

Великий вплив на піднесення селянського руху в Східній Галичині справили масові виступи селян 1902 р. у Полтавській, Харківській та сусідніх з Галичиною губерніях Правобережної України — Подільській, Волинській, Київській¹¹.

Навесні 1900 р. виник великий страйк сільськогосподарських робітників у Борщівському повіті. Страйкарі трималися стійко й добилися підвищення грошової та натуральної оплати своєї праці¹².

В наступні роки селянські заворушення посилювалися. Навесні 1901 р. громада с. Бабинець (Борщівський повіт) не віддавала поміщику його пасовиська, де пасла своїх овець. Коли ж двірські «службові особи» спробували захопити бідняцьких овець, селяни прогнали панських прислужників. За це п'ятеро селян (В. Гуску, П. Белзку, В. Ситника, І. Шевчука та Ф. Сапача) Тернопільський суд покарав тюремним ув'язненням від 2 до 3 місяців¹³. У с. Монастирцях Ліського повіту внаслідок кривавої сутички між селянами і жандармами, які охороняли пасовисько поміщика, троє селян загинуло¹⁴.

У червні 1902 р. розгорнувся страйк сільськогосподарських робітників під безпосереднім впливом подій 1902 р. у Львові, де пролилася робітничка кров під час барикадних боїв з австрійськими жандармами і військами, та масових селянських заворушень в Росії. У страйку брало участь 26 повітів, зокрема Борщівський, Заліщицький, Чортківський, Гусятинський, Теребовлянський, Скалатський, Збарзький, Тернопільський, Кам'янецький та ін., що знаходилися на кордоні з Росією¹⁵. Охопивши майже половину всієї території Східної Галичини, він став загальним і тривалим.

Поміщики та їх управителі намагалися найняти робітників з інших сіл. Завербованим сільськогосподарським робітникам страйкарі роз'яснювали, чому вони перестали працювати, й тоді ті також відмовлялися від роботи. Наприклад, коли управителі маєтку в с. Ласківцях Теребовлянського повіту привезли для збирання врожаю 57 сільськогосподарських робітників із Нижнєва, останні приєдналися до страйкуючих¹⁶.

У багатьох селах і повітах створювалися страйкові комітети¹⁷, однак до їх складу здебільшого потрапляли попи, війти, куркулі, які намагалися паралізувати боротьбу народних мас. Низові страйкові комітети очолив Народний комітет¹⁸, що звернувся до страйкуючих з відозвою «До всього українського народу в Галичині!» В ній закликав селян «до спокою».

Та страйковий рух не вщухав. «Селянські страйки,— доповідав 25 липня 1902 р. галицький намісник прем'єр-міністрові Австро-Угорщини, — які почалися у вельми численних громадах східних районів Галичини, стають все тривалішими й інтенсивнішими і з кожним днем набирають все більш загрозливого характеру»¹⁹.

⁸ Там же, стор. 63.

⁹ «Галичанин», 18 січня 1901 р.

¹⁰ А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969, стор. 36.

¹¹ Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов в двух томах, т. 1, К., 1955, стор. 11.

¹² Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 448—519.

¹³ «Галичанин», 21 лютого 1901 р.

¹⁴ Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 1, стор. 669.

¹⁵ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 153, 154.

¹⁶ Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 1, стор. 682.

¹⁷ Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 520.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3786, арк. 79.

¹⁹ Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 1, стор. 680.

Піднімаючись на боротьбу, селяни висували економічні і політичні вимоги: збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, права на користування поміщицькими лісами і пасовиськами, розподілу поміщицьких земель, а також боролися проти високих податків, за загальне виборче право, українізацію школи тощо²⁰.

Незалежно від національності, страйкарі виявляли стійкість і згуртованість, демонстрували свою солідарність. Однак у цілому селянський рух був слабо організованим. Австрійські власті за допомогою панських прислужників та реакційного духовенства, використовуючи жандармерію й війська, жорстоко придушили страйк. У багатьох селах в результаті сутичок селян з жандармами і солдатами були «поранені й забиті гусарами»²¹, 4000 селян було заарештовано, з них 786 засуджено²².

Проте боротьба трудящегоо селянства Східної Галичини не була марною. В 375 громадах страйкарі примусили поміщиків підвищити оплату вдвічі, у 100 громадах зовсім не збирали врожаю і лише у 25 бідняки не добились успіху і збирали хліб за старих умов²³. Селяни добились також зниження цін на дрова з панського лісу, права пасти худобу в лісах та на луках²⁴.

У період страйкової боротьби та після придушення її посилили свою діяльність буржуазні та дрібнобуржуазні партії, католицьке й уніатське духовенство. Вони намагалися замаскувати класовий характер боротьби, посіяти національну ворожнечу й «робили по повітових містах віча і на ті віча стягали хлопів-латинників, аби їх на свій панський бік перетягнути. На тих вічах впирали пани і ксьондзи в хлопів-латинників, буцїм вони щось інше, ніж прочі хлопи-русини»²⁵.

З метою запобігти страйкам дворових робітників, зайнятих на постійній роботі у поміщиків, намісництво у липні 1903 р. надіслало всім старостам спеціальний циркуляр, у якому зазначалося, що згідно статуту челядь службова не має права залишати службу без дозволу відповідних органів влади і що в кожному випадку самовільного залишення служби слід «примусово допроваджувати до служби»²⁶. Та заходи уряду не могли зупинити страйковий рух, класова боротьба на селі загострювалась.

У статті «Із західноєвропейського суспільного життя» ленінська «Искра» писала, що «страйк сільськогосподарських робітників у Галичині звернув на себе загальну увагу», підкреслювала масовість руху, що розпочався в одному селі і охопив понад 100 тис. чоловік²⁷. Статтю газета вмістила без підпису. Дослідник І. Басс вважає, що це — в скороченому варіанті кореспонденція І. Я. Франка «З Галичини»²⁸, яку він написав влітку 1902 р. для соціал-демократичного журналу «Жизнь», що виходив за кордоном. Але в зв'язку з тим, що видання журналу припинилося, стаття І. Франка була передана до редакції «Искры». Із опублікованого матеріалу постає картина тяжкого життя сільськогосподарських робітників, їх край злиденного і безправного становища, яке ще повніше розкрилося внаслідок страйку.

Масовий рух галицького селянства 1902 р. займає важливе місце у визвольній боротьбі трудящих Східної Галичини проти соціального й національного гноблення. Вищим етапом цієї боротьби став революційний рух, який розгорнувся тут під впливом російської революції 1905—1907 рр.

В. Я. ІЩЕНКО

ДО 30-РІЧЧЯ ХОТИНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ (1941—1942 рр.)

Жорстокий фашистський режим, запроваджений окупантами на Буковині в 1941—1944 рр., не зламав волі радянських людей до боротьби за свою свободу і незалежність. Проти німецько-румунських загарбників виступили трудящі, очолені комуністами. Поряд з підпільними партійними організаціями активну роботу вело комсомольське підпілля. У серпні 1941 р. в м. Хотині було організовано три підпільні комсомольсько-молодіжні групи: одна на чолі з Кузьмою Галкіним, друга — Володимиром Звенигородським, третя — Дмитром Семенчуком, яка діяла в с. Атаки поблизу Хотина. До групи К. І. Галкіна входили комсомольці В. Ф. Манченко, О. І. Непом'ящий, М. В. Салтанчук, пізніше до них влилась

²⁰ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 151, 153.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3786, арк. 74.

²² К. Г. Каковський. На шляху до Великого Жовтня, Львів, 1970, стор. 88.

²³ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 154.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3786, арк. 74.

²⁵ Там же, арк. 77.

²⁶ Там же, спр. 3800, арк. 85.

²⁷ «Искра», 15 жовтня 1902 р., № 26.

²⁸ І. Басс. Иван Франко. Биография, М., 1957, стор. 280.

група Д. А. Семенчука, яка мала зв'язок з В. П. Звенигородським¹. Так була організована підпільна комсомольсько-молодіжна організація, яка складалась з груп-«четвірок», зв'язок між якими тримали тільки керівники.

Наприкінці серпня 1941 р. на квартирі Кузьми Галкіна відбулися перші збори підпільної комсомольської організації, на яких був створений штаб, секретарем якого обрано Кузьму Галкіна, начальником — Володимира Манченка.

Комсомольці збирали зброю і боєприпаси, залучали до своєї групи борців. До неї були прийняті О. П. Герасимов, М. М. Тамполар, О. В. Галиць, І. О. Трофа, Ю. Ф. Решетник.

Хотинських підпільників активно підтримувало населення. Учителю с. Атаки А. М. Короткий допоміг відремонтувати радіоприймач. В цьому ж селі розташувався склад боєприпасів, що його мала в своєму розпорядженні організація. В с. Чепоньси, недалеко від Хотина, писарем у румунській примарії влаштувався Михайло Фостій. Зв'язок він тримав безпосередньо з Галкіним, який забезпечував його всім необхідним². Крім того, Фостій інформував про заходи, що намічались окупантами. З його допомогою підпільники випустили 6 друкованих листівок загальним тиражем 600 примірників³.

21 грудня 1941 р. о 4-й годині ранку підпільники О. В. Галиць, О. І. Непомнящий і О. П. Герасимов підпалили військову казарму. Агенти сигуранци мали наказ за всяку ціну знайти «організаторів більшовицького руху».

Документи свідчать, що занепокоєна діяльністю комсомольців-підпільників Хотинська поліція вела активне листування з генеральною дирекцією поліції в Чернівцях. Так, в «інформаційному повідомленні спеціальної бригади сигуранци щодо питань, якими цікавиться державна безпека в Хотинському повіті» начальник спеціальної бригади сигуранци змушений був визнати, що «...комунізм у Хотинському повіті становить собою проблему, яка завжди стояла перед органами поліції і сигуранци. Революційні комуністичні листівки розповсюджені 19 жовтня 1941 р., замах на комісара поліції Смиду і начальника бюро сигуранци Хотинської поліції 13 грудня 1941 р. і знущення пожежою однієї будови 21 грудня 1941 р., а також планування нових актів диверсії в Хотинському повіті є фактами, які переконливо доводять силу комуністичних організацій...»

Тут же постійно влаштовуються переправи на обидва береги Дністра... Припускається, що все це робиться, щоб підтримувати зв'язок комуністів з обох боків Дністра...»⁴

Хотинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація міцніла з кожним днем. Як свідчать архівні документи і спогади підпільників М. М. Тамполара, І. О. Трофи, М. І. Галкіної, М. Д. Фостія⁵, підпілля було міцним, дружним, бойовим колективом, що діяв за планом, розробленим штабом. Це й дало можливість зібрати велику кількість зброї, боєприпасів, військове спорядження і розпочати військове навчання.

Комсомольсько-молодіжна організація готувалася до партизанської боротьби. Про це свідчить відповідь Д. А. Семенчука на допиті фашистських катів. На запитання сигуранци — «Для чого вам потрібно стільки зброї?» комсомолець відповів: «Щоб бути готовим зі зброєю в руках боротися проти румунської армії» і доводив «неминучість перемоги радянських військ»⁶.

Після тривалих пошуків поліції, нарешті, вдалося натрапити на слід підпільників. 9 серпня 1942 р. почалися обшуки й арешти. Заарештовано керівників та членів організації — понад 50 чоловік, а відібрану в них зброю поліція доставила на чотирьох підводах⁷.

Поліція заарештувала, зокрема, Володимира Звенигородського, нагляд за яким сигуранца встановила ще в квітні 1942 р. Про це свідчить нещодавно виявлений у Чернівецькому облдержархіві документ квестури поліції Чернівців до поліції Хотин від 12 квітня 1942 р., в якому зазначалося, що «в будинку Домніки Могили в м. Хотині (Єврейська площа) — місце зустрічі радянських зв'язківців (з Великої землі. —

¹ Чернівецький краєзнавчий музей (далі — ЧКМ), фонди «Хотинське комсомольське підпілля», папка № 9. Спогади В. П. Звенигородського; «Радянська Буковина», 23 березня 1963 р. (спогади учасників).

² ЧКМ, фонди «Хотинське комсомольське підпілля», папка № 8, інв. № 4493-III-763. Спогади М. Д. Фостія.

³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 70, арк. 35—36; оп. 24, спр. 12, арк. 7.

⁴ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 858, оп. 3, спр. 64, арк. 237—239; ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 28—30.

⁵ ЧКМ, фонди «Хотинське комсомольське підпілля», папка № 8, інв. № 9796-III-2907, «Зошит спогадів, заміток і зауважень, зв'язаних з діяльністю Хотинської підпільної комсомольської організації», арк. 1—10.

⁶ ЧОДА, ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 25.

⁷ «Радянське життя», 24 жовтня 1952 р.

С. К.) з місцевими комуністами». Інформатор повідомляв, «що в середині січня 1942 р. приблизно о 23 годині в будинок Могили зайшли Семен Пелеванюк, а згодом Володимир Звенигородський і Олексій Шарагов (радянський зв'язківець). С. Пелеванюк і О. Шарагов обмінялися якимись пакунками. Потім В. Звенигородський на з'явився два дні — проводжав О. Шарагова до Долинян, де чекали інші зв'язківці в особі Георгія Деонісе і Петра Ковалюка»⁸.

Інформація агента надто пізно надійшла до поліції і вистежити зв'язки В. Звенигородського сигуранці не вдалося, оскільки підпільники явочні квартири часто змінювали. Так, В. Звенигородський мав зв'язки в селах Долиняни, Липкани, Єдинці, Кишиневі. Під час допитів він тримався мужньо. Крім зброї, поліція у нього не знайшла нічого.

Тривалий час комсомольців катували у Хотинській таємній поліції, потім — у Чернівцях, у військовому трибуналі.

Чинovníки поліції і сигуранці склали особові справи, характеристики на кожного члена комсомольської організації⁹.

В архівах зберігається протокол допиту комсомольців від 22 серпня 1942 р., який від секретар Хотинської поліції. Першим допитували начальника штабу підпільної організації. В протоколі зазначено: «Манченко Володимир, українець, 20 років, помічник механіка... Постійно сприяв пропаганді та поширенню тенденційних і тривожних чуток на користь радянсько-комуністичної справи, збирав, складав і ховав зброю та військово спорядження. Писав і поширював революційні комуністичні прокламації. Він закликав до організації опору, а також до замаху на агента поліції Ткачука, капітана Балаша, комісара Смиду. Діяв разом з Кузьмою Галкіним. Разом з ним 13 грудня 1941 р. заклад гранату біля воріт Смиду. Співав комуністичні пісні. У нього знайдена зброя і амуніція воєнного походження...»¹⁰.

Про керівника Хотинської підпільної комсомольської організації К. Галкіна писалося: «Кузьма Галкін, за походженням липован*, 18 років, комсомолец, за Радянської влади був одним з кращих учнів вечірньої школи, писав вірші, складав комуністичні пісні... як і Манченко, вивчав зібрану на полі зброю та військово спорядження... Він став інтимним та відданим другом Манченка, вважаючи себе захисником і заступником тих, що вважалися «нещасливими» під час реокупації Хотина румунськими військами. Він сприяв поширенню тривожних комуністичних чуток, вселяючи надію на повернення росіян...»¹¹. Подібні характеристики були складені на всіх інших підпільників. Допити тривали протягом 18 днів. Арештованих підвішували за ноги й били по п'ятах ціпками. Підпільники мужньо переносили всі муки.

З виявлених в архівах документів відомо, що Антонеску особисто наполягав на суворому вирок Хотинським підпільникам. В одному з документів сигуранці творились: «28 серпня 1942 р. Повідомлення генеральної дирекції поліції Чернівецькому обласному інспектору поліції. Маю честь повідомити Вас, що пан маршал Антонеску постановив, що українці-комуністи: Галкін Кузьма, Манченко Володимир та інші, що заарештовні у Хотині, мають бути засуджені протягом 10 днів. Прослідкуйте хід процесу у військовому польовому суді й про результати доповісте...»¹².

10 вересня 1942 р. комсомольці стали перед військовим трибуналом. 12 вересня того ж року в донесенні Чернівецького інспектората поліції губернатору Буковини говорилося, що 10 вересня 1942 р. військово-польовий суд у Чернівцях виніс вирок про засудження до смертної кари підпільників Хотина В. Манченка, К. Галкіна, О. Непомняшого, М. Салтанчука, Д. Семенчука; на довічну каторгу М. Тамполара, О. Герасимова, І. Чеботаря, В. Звенигородського, О. Боднарчука, М. Фостія, О. Галиця; на 5 років каторги Ю. Решетника, І. Трофа і на 2 роки каторги А. Осипова¹³. Після оголошення вироку засуджені заспівали «Інтернаціонал».

24 жовтня 1942 р. п'ятеро мужніх патріотів були розстріляні на кладовищі Гореча в Чернівцях. Прокурор румунського фашистського військового трибуналу Григоріу писав у звіті: «Перед розстрілом Непомнящий Олександр вигукнув: «Хай живе Червона Армія!»¹⁴

⁸ ЧОДА, ф. 858, оп. 2, спр. 51, арк. 47, 50.

⁹ Там же, ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 14—26. Протокол слідства над учасниками Хотинської підпільної комсомольської організації, ф. 858, оп. 2, спр. 401, 470, 331, 1048, 1005, 1112, 1171, 1137, 420, 399, 1101, 970, 868, 300, 585.

¹⁰ ЧОДА, ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 17; Радянська Буковина 1940—1945 рр., К., 1967, стор. 212.

* Липовани — старообрядці з Росії, які оселилися на Буковині у XVIII ст.

¹¹ ЧОДА, ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 18—19; Радянська Буковина 1940—1945 рр., стор. 213.

¹² ЧОДА, ф. 858, оп. 1, спр. 17, арк. 24.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, ф. Р-307, оп. 7, спр. 2, арк. 425.

Решта комсомольців, що були засуджені на довічну каторгу, закуті в кайдани, томилися у фашистських катівнях Тиргу-Жіу, Бухареста, Карансебиша. Багато мук довелося їм витерпіти. Про це свідчать десятки листів хотинських підпільників з каторги до рідних¹⁵. Їх визволила у серпні 1944 р. Червона Армія. Багато з них поповнили її ряди.

Вивчаючи матеріали та документи про Хотинське комсомольське підпілля, автором замітки виявлено вперше справу ще одного учасника цього підпілля — Гончара Євгена Михайловича, його тюремний номер 414. На допитах, незважаючи на тортури, він тримався стійко¹⁶.

Євген Гончар дочекався визволення Північної Буковини від фашистських окупантів. А з кінця 1944 р. він бере активну участь у боях за Батьківщину. Є. М. Гончар загинув 24 квітня 1945 р. Похований в братській могилі (північно-східна частина міста Берліна, вулиця Ваймец).

Хоч підпільна організація була викрита, та мужня боротьба хотинських комсомольців стала прикладом для трудящих тимчасово окупованої Радянської Буковини.

Партія і уряд, всі трудящі Радянського Союзу, відзначаючи 20-річчя великої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, високо оцінили діяльність Хотинської комсомольської підпільної організації в роки Великої Вітчизняної війни. За бойові заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. секретареві Хотинської підпільної комсомольської організації К. І. Галкіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ

¹⁵ ЧКМ, фонди, папка № 8, інв. № 11929-III-3821; 5850/1-III-1646/1—10; 586-III-1657; 1636-III-1637; 1658-III-1658; 11929-III-3822; 11929-III-3824/5, 6.

¹⁶ Там же, ф. 858, оп. 2, спр. 440, арк. 1—2.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ВИЗВОЛИТЕЛІ ХАРКОВА — ЗАХИСНИКАМ ЛЕНІНГРАДА

Безліч свідочств і документів про одну з характерних рис — інтернаціоналізм бійців і командирів Радянської Армії, яка в роки Великої Вітчизняної війни ще більше загартувалася і зміцніла в боротьбі проти фашизму.

Нещодавно знайдено ще один документ про яскравий прояв дружби між воїнами-визволителями української землі і захисниками міста Леніна, що склалася в важкі воєнні роки.

Німецько-фашистська армія, блокувавши в 1941 р. Ленінград, поставила війська Ленінградського фронту і трудящих міста в дуже скрутне становище. Не тільки постійний обстріл і вороже бомбардування завдавали великих втрат. П'ять разів знижувалися норми видачі ленінградцям хліба¹. Тисячі і тисячі людей вмирили від голоду і холоду. Тому всі, хто боронив це історичне місто, добре знали ціну хлібові.

Тепер, майже через тридцять років, важко уявити собі, якою радісною звісткою для захисників Ленінграда було повідомлення про подарунок воїнів 69-ї армії Степового фронту чотирьох ешелонів з зерном.

Гітлерівці, вдруге відступаючи з Харкова, широко застосовували так звану тактику випаленої землі. Сільське господарство області було повністю зруйноване, харків'яни голодували. Але, незважаючи на скрутне становище, воїни 69-ї армії і трудящі міста вирішили допомогти своїм братам. Командуючий 69-ю армією генерал В. Д. Крюченкін, член Військової ради армії генерал О. В. Щелоковський, погодивши з першим секретарем Харківського міськкому партії В. М. Чураєвим, негайно відправили Ленінграду згадані чотири ешелони зерна.

Невдовзі на ім'я генерал-лейтенанта Крюченкіна прибула телеграма такого змісту: *«Від імені трудящих Ленінграда і воїнів Ленінградського фронту шлемо своє сердечне вітання і щирю подяку бійцям, сержантам, офіцерам і генералам 69-ї армії за надісланий подарунок — чотири ешелони українського хліба. З величезною радістю трудящі міста Леніна стежать за просуванням армії, що визволяє нашу рідну радянську землю від ненависного ворога. Від усієї душі бажаємо дальших успіхів у вашій героїчній боротьбі за свободу і щастя Батьківщини»**.

Підписали цю телеграму від імені захисників Ленінграда член Військової ради Ленінградського фронту генерал-лейтенант А. О. Жданов, голова Ленінградської міської Ради депутатів трудящих П. С. Попков.

М. М. ЛЕМЕЩУК

¹ Очерки истории Ленинграда, т. 5, Л., 1967, стор. 102.

* Оригінал телеграми зберігається в особистому архіві генерала В. Д. Крюченкіна.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИСВІТЛЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ БОРІТЬБИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗА СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В історіографії соціалістичного суспільства значне місце посідає питання про створення матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства. В цьому процесі вирішальну роль відіграв робітничий клас СРСР. Під керівництвом Комуністичної партії за короткий строк його героїчними зусиллями було збудовано і реконструйовано машинобудівні заводи, що забезпечували технікою село. Про те, як створювалася матеріально-технічна база сільського господарства розповідається в узагальнюючих працях з історії КППС, народного господарства СРСР, окремих галузей промисловості¹.

Хоч досліджувана нами проблема дуже важлива, однак, на жаль, вона не завжди була в центрі уваги істориків. У 30-х — на початку 50-х років її вивчали в основному лише в процесі дослідження різних питань підготовки та проведення колективізації². Автори деяких праць, що вийшли в світ у той період, твердили, нібито до початку колективізації вже було створено її матеріально-технічну базу, а машинобудівна промисловість повністю забезпечувала село необхідною технікою³. Ця помилкова думка обумовлювалася неправильною оцінкою рівня розвитку тракторобудування напередодні колективізації та ступеня забезпеченості сільського господарства технікою.

У 30-х — на початку 50-х років видано ряд праць істориків, економістів, спеціалістів народного господарства, в яких порушувалося питання про створення сільськогосподарського машинобудування, робилися спроби показати роль робітничого класу в цьому процесі, зокрема участь робітників у відбудові заводів і фабрик, проведенні індустріалізації країни⁴. Деякі дослідники прагнули написати історію окремих машинобудівних підприємств.

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, в шести томах, т. 4, кн. 1, М., 1970; История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 8, М., 1967; Построение фундамента социалистической экономики в СССР (под редакцией И. А. Гладкова), М., 1960; Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление, М., 1969; П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. 3, М., 1956; Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление, М., 1969, та ін.

² А. Н. Алексеев. Сельхозартель — основное звено коллективизации, М.-Л., 1931; Н. Изгоев. Район сплошь коллективизированный. Колхозные очерки, М.-Л., 1931; И. М. Варейнис. В борьбе за генеральную линию на практике, Воронеж, 1931; И. Лаптев. Советское крестьянство, М., 1939; Г. Овсянников. Московские большевики в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1930—1934 гг.), М., 1949; С. Трапезников. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки, М., 1951; М. С. Смирнов. Борьба партии Ленина—Сталина за подготовку массового колхозного движения, М., 1952; Б. Абрамов. Партия большевиков — организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса, М., 1952, та ін.

³ П. Ф. Юдин. Важнейший источник развития советского общества (о полном соответствии производительных сил и производственных отношений в СССР). — О советском социалистическом обществе, М., 1949, стор. 9; М. С. Смирнов. Борьба партии Ленина—Сталина за подготовку массового колхозного движения, стор. 66; Б. Абрамов. Партия большевиков — организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса, стор. 58.

⁴ А. Курский. Размещение промышленности в первой пятилетке, М.-Л., 1933; Г. Стрельцов. Машиностроение в первой пятилетке, М., 1933; Советское сельскохозяйственное машиностроение, М.—Л., 1933; Н. Петров. Техническое пе-

Найґрунтовнішою працею, в якій певною мірою висвітлено стан сільськогосподарського машинобудування наприкінці першої п'ятирічки, була книга «Советское сельскохозяйственное машиностроение» (під загальною редакцією Д. М. Карташова). В ній на великому статистичному матеріалі показано зміни в сільськогосподарському машинобудуванні після Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливо в роки першої п'ятирічки. Автори монографії підкреслювали, що колишні напівкустарні підприємства перетворилися на великі технічно оснащені сучасні заводи і фабрики, що випускають значно більше машин для села. Так, лише з конвейера харківського заводу «Серп і молот» наприкінці п'ятирічки зійшло машин і механізмів на 56 млн. крб., тоді як у 1928 р.—на 15 млн., а «Комунара» порівняно з тим же роком—більше, ніж у 5 разів. У 1928—1932 рр. у країні було збудовано 6 підприємств, які мали щорічно випускати сільськогосподарських машин на 629 млн. крб.⁵ Колгоспи одержували найкращі на той час комбайни, складні молотарки тощо.

Разом з тим, автори зазначеної вище праці, обмежившись показом динаміки зростання цієї галузі промисловості, не визначили роль сільськогосподарського машинобудування в технічній реконструкції сільського господарства, не розповіли про спорудження та реконструкцію заводів, про людей, які зводили корпуси і створювали нові машини. До речі, ці недоліки характерні й для багатьох інших книг і статей.

З другої половини 50-х років значно підвищився інтерес дослідників до розглядуваної нами проблеми в зв'язку з вирішенням завдань створення матеріально-технічної бази комунізму. В цей час вийшло багато цікавих праць з історії промисловості, індустріалізації країни⁶. Історики та економісти висвітлювали різні питання створення та розвитку матеріально-технічної бази колгоспного будівництва в роки першої п'ятирічки⁷.

Перший крок у монографічному дослідженні стану технічної бази сільського господарства напередодні колективізації зробив В. П. Данилов. Проаналізувавши процес технічної оснащеності села, він дійшов висновку, що напередодні масового колгоспного будівництва ще не було створено матеріально-технічної бази соціалістичного сільського господарства, але вже існували передумови колективізації. Однак учений приділив недостатньо уваги боротьбі робітничого класу за створення матеріально-технічних передумов колективізації. Не можна погодитися з його висновками про те,

---

ревооружение сельского хозяйства СССР, М., 1932; Техническая реконструкция в первой пятилетке, М.—Л., 1934; В. И. Ковалев. Рабочий класс и социалистическая реконструкция сельского хозяйства, М.—Л., 1931; К вопросу развития машиностроения в Московской области, М., 1930; Е. И. Измайловская. Сельскохозяйственное машиностроение, М., 1934; А. Сафонов. Ростсельмаш им. Сталина, Ростов, 1938; Т. А. Харатов. Сельмаш, Ташкент, 1935 та ін.

⁵ Советское сельскохозяйственное машиностроение, стор. 53—55.

⁶ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. 3, М., 1956; Я. С. Розенфельд, К. И. Клименко. История машиностроения СССР, М., 1961; В. И. Касьяненко. Как была завоевана технико-экономическая самостоятельность СССР, М., 1964; Э. Ю. Локшин. Очерк истории промышленности СССР, М., 1956; А. Ф. Хавин. Краткий очерк истории индустриализации СССР, М., 1962; А. Т. Омаровский. Развитие и размещение машиностроения в СССР, М., 1962; И. В. Маевский. Тяжелая промышленность СССР в первые годы социалистической индустриализации, М., 1959; А. А. Пантелейчук. Вклад рабочего класса в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства.—Ученые записки ВПШ при ЦК КПСС. Кафедра истории КПСС, вып. 4, М., 1963; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, К., 1963; А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.), Харків, 1968; Х. Юлдашев. История развития социалистической промышленности Ташкента, М., 1960 та ін.

⁷ С. К. Брысякин. Великая Октябрьская социалистическая революция как решающее условие социалистического производственного переворота в сельском хозяйстве.—Ученые записки Кишиневского университета, т. 33, Кишинев, 1958; О. Б. Джамалов. Развитие материально-производственной базы колхозов Узбекистана, Ташкент, 1959; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства СССР, М., 1957; М. М. Макеенко. К вопросу о материально-технической базе сельского хозяйства СССР накануне сплошной коллективизации.—Ученые записки Кишиневского университета, т. 30, Кишинев, 1957; М. И. Лопаткин. Борьба КПСС за создание материально-технической базы в сельском хозяйстве как важнейшее условие укрепления союза рабочего класса с крестьянством (1925—1929).—Сборник научных работ кафедры истории КПСС Московского института народного хозяйства, М., 1957; С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. II, М., 1967 та ін.

що основою, на якій виросла машинна виробнича база сільського господарства, стали технічні передумови, створені ще до початку масової колективізації⁸.

Створенню матеріально-технічної бази перебудови сільського господарства багато уваги приділено в монографії С. П. Трапезникова. На великому фактичному матеріалі він показав, що індустріалізація країни дала змогу розпочати спорудження заводів тракторного і сільськогосподарського машинобудування, реконструкцію старих підприємств. Держава виділяла для цього необхідні кошти. Як слушно вказував учений, нова техніка, що надходила в села, сприяла розвитку продуктивних сил і виникненню великих колективних господарств.

У літературі, що видана наприкінці 50-х років, підкреслювалося, що розвиток важкої промисловості дав змогу до 1930 р. створити технічну базу тракторного і сільськогосподарського машинобудування. Технічне озброєння колгоспів і радгоспів проводилося і після завершення колективізації. Але в деяких працях трапляються неправильні твердження, ніби глибокі суперечності між продуктивними силами і приватновласницькими виробничими відносинами призвели до суцільної колективізації. Автори цих статей помилково розцінювали загальний рівень розвитку промисловості до початку масової колективізації, особливо успіхи тракторобудівників, як результат створення матеріально-технічної бази сільського господарства⁹⁻¹⁰.

В літературі з історії реконструкції соціалістичної промисловості певною мірою висвітлено процес створення радянського сільськогосподарського машинобудування. Разом з тим, у більшості праць недостатньо показано провідну роль робітничого класу, його самовіддану працю. Це пояснюється насамперед тим, що їх автори розглядають індустріалізацію країни в цілому і не показують розвитку окремих галузей промисловості.

Великий інтерес для дослідників являють праці І. І. Коломійченка¹¹. Проаналізувавши опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, періодичну пресу, він висвітлив боротьбу робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за створення вітчизняного комбайно- і тракторобудування.

Із праць з історії деяких заводів сільськогосподарського машинобудування¹² слід виділити монографію про «Ростсельмаш». Фрагменти історії першого гіганта сільськогосподарського машинобудування неодноразово висвітлювали в своїх статтях і нарисах історики, письменники та журналісти. Але найбільш вдалим є популярний нарис про завод. Цю публікацію підготували наукові працівники кафедри історії КІРС Ростовського інституту сільгоспмашинобудування при активній участі ветеранів підприємства. В книзі показано, як формувався колектив будівельників і робітників заводу, які труднощі доводилося йому долати, багато місця приділено піклуванню ЦК партії та Радянського уряду про кадри для підприємства тощо.

Про те, як у роки першої п'ятирічки робітники та інженерно-технічні працівники створювали нові машини для села, розповідається в праці про Ростовський завод сільськогосподарського машинобудування ім. Фрунзе. Саме з конвеєрів цього підприємства вперше зійшли комбайни, які на міжнародній виставці були удостоєні золотої медалі. В книзі А. Д. Савчука «Завод ім. Октябрьської революції» також показана героїчна праця виробничників, які докладали всіх зусиль для забезпечення колгоспів і радгоспів технікою.

Праці з історії окремих підприємств, хоча й не позбавлені недоліків, становлять певний інтерес для дослідників. Крім того, вони відіграють велику роль для виховання молодих робітників на славних трудових традиціях минулих поколінь.

Незважаючи на опублікування багатьох статей, брошур, монографій з розглядуваної теми, боротьба робітничого класу за створення матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства в роки першої п'ятирічки повністю не висвітлена. Необхідно насамперед фундаментально дослідити участь робітничого класу в створенні сільськогосподарського машинобудування, яке поряд з тракторобудуванням відіграло вирішальну роль у технічній реконструкції сільського господарства.

І. К. ГРИГОРЕНКО

⁸ В. П. Данилов. Назв. праця, стор. 399.

⁹⁻¹⁰ М. И. Лопаткин. Назв. праця, стор. 230.

¹¹ И. И. Коломийченко. Создание советского комбайностроения.— «История СССР», 1963, № 6; його ж. Создание тракторной промышленности в СССР.— «История СССР», 1957, № 1.

¹² А. Савчук. Завод им. Октябрьской революции, Одесса, 1967; Коммунару — 100 лет, Запорожье, 1963; И. Котенко, А. Софронов. Строители степных кораблей, Ростов, 1960; «Ростсельмаш», Ростов, 1968; «Красный Аксай», Ростов, 1962; «Сибсельмаш», Новосибирск, 1965; Т. А. Дмитриенко. Из истории социалистического соревнования на заводе сельскохозяйственных машин им. Ухтомского (1924—1933).— Из истории рабочего класса и промышленности СССР, М., 1964.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Редакційна колегія: Т. В. Главак (голова),
О. Ф. Осетров, Ю. Н. Скринник,
А. Ф. Суrowsий, вид-во «Каменярь»,
Львів, 1972, 369 с.

Вивчення й висвітлення історії місцевих партійних організацій має важливе значення для виховання трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу в душі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, сприяє формуванню у них глибоких комуністичних переконань. Певна робота в цьому напрямку проводиться і в Хмельницькій області.

Нещодавно на книжкових полицях з'явилися «Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації» — перше узагальнююче дослідження з історії партійної організації Хмельниччини — складової і невід'ємної частини Комуністичної партії України. Видання містить значну кількість нових, досі невідомих читачеві матеріалів і документів, торкається великого кола найрізноманітніших питань діяльності первинних партійних організацій Хмельницької області.

В «Нарисах» відображено славний шлях боротьби і перемог подільських комуністів — від перших марксистських гуртків, що виникли в кінці XIX — на початку XX ст., до великого, понад 60-тисячного загону комуністів, який нині разом з усією ленінською партією, озброєний рішеннями XXIV з'їзду КПРС, успішно розв'язує завдання комуністичного будівництва.

Спираючись на праці класиків марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів і конференцій, автори показують, як зароджувався, міцнів й загартовувався соціал-демократичний рух на Поділлі, розкривають соціально-економічні умови розвитку краю, використовуючи твори В. І. Леніна, і, особливо, «Розвиток капіталізму в Росії».

Перші кроки соціал-демократичних організацій на Поділлі, як і подальшу їх діяльність, дослідники показують на широкому фоні боротьби трудящих усієї країни проти самодержавства і капіталізму, за перемогу революції. Вони підкреслюють

органічний зв'язок подільських більшовицьких організацій, що сформувалися під впливом ленінської газети «Искра», праці В. І. Леніна «Що робити?» і рішень III з'їзду РСДРП, з більшовицькими організаціями Петрограда, Москви, Києва, Одеси, Катеринослава та інших промислових центрів. Важливу роль соціал-демократичні групи Поділля відіграли в організації транспортування «Искры».

У «Нарисах» відображена постійна турбота ЦК РСДРП і особисто В. І. Леніна про соціал-демократичні організації Поділля. Більшовицький ЦК мав постійні зв'язки з місцевими організаціями партії, подавав їм конкретну й ділову допомогу, спрямовував їх діяльність на виконання завдань, поставлених партійними з'їздами і конференціями.

Виходячи з опублікованих матеріалів й архівних джерел, автори наводять багато нових фактів про діяльність більшовицьких організацій Поділля в роки першої російської революції, в період реакції та нового революційного піднесення, розповідають про їх участь у боротьбі за припинення імперіалістичної війни, за перемогу Лютневої буржуазно-демократичної та Великої Жовтневої соціалістичної революції, за розгром інтервентів і внутрішньої контрреволюції у роки громадянської війни. При цьому справедливо підкреслюється, що більшовики Поділля приділяли велику увагу роботі серед робітників, селян, революційних солдатів, постійно зміцнювали свої зв'язки з масами. Велику допомогу більшовикам Поділля в різні періоди подавали видатні діячі партії, учні й соратники В. І. Леніна: М. І. Калінін, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, А. В. Іванов, Є. Б. Бощ та ін.

У дослідженні відображено постійну боротьбу подільських більшовиків проти проявів українського буржуазного націоналізму, за зміцнення дружби народів і виховання трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму. У книзі переконливо доводиться, що питання інтернаціонального виховання на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва завжди були в центрі уваги комуністів Хмельниччини.

На основі великого фактичного матеріалу, зібраного й узагальненого авторами,

постає картина героїчної й напруженої боротьби трудящих області за здійснення лєнінських ідей, за проведення індустриалізації, колективізації і культурної революції, відображені чудові перетворення, що сталися за роки Радянської влади. В роки довоєнних п'ятирічок партія виховала нових людей, які прославили Вітчизну натхненною працею в ім'я соціалізму. Це — ланкові-п'ятисотенники Х. П. Байдиц, Г. А. Швидка, Т. К. Стецюк, М. Р. Пилипчик, К. К. Андрощук, які удостоєні найвищої урядової нагороди — ордена Леніна, трактористи О. А. Архипович, Д. Я. Беркута, Д. П. Гладюк, В. К. Мельник, учителі А. П. Саварін, Г. І. Горільченко та багато ін.

Велику організаторську й політичну роботу в ім'я перемоги над ворогом здійснили партійні організації Поділля в період Великої Вітчизняної війни. Вже на кінець червня 1941 р. в області було створено 9 підпільних райкомів партії, 135 організаторських і диверсійних груп. На тимчасово окупованій фашистами території героїчно боролися партизани і підпільники, діяльністю яких з середини травня 1943 р. керували підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху на чолі з секретарем обкому і начальником штабу С. А. Олексенком та членами обкому і обласного штабу І. І. Шитовим (командир з'єднання) і І. Є. Скубом (комісар з'єднання). Всього в області діяло п'ять партизанських з'єднань, що налічували майже 11 тис. народних месників, які провели 1272 бойових і диверсійних операцій, знищили більше 600 тис. ворожих солдатів і офіцерів.

Приблизно третину «Нарисів» займають розділи, присвячені діяльності партійних організацій Хмельниччини у післявоєнні роки. Комуністи області, спираючись на рішення партійних з'їздів і пленумів ЦК, постійно піклуються про поліпшення партійно-організаційної та ідеологічної роботи, вдосконалення форм і методів організаторсько-господарської діяльності, успішне виконання народногосподарських планів, розгортання соціалістичного змагання, поширення передового досвіду.

Автори показали величезну допомогу трудящим області у відбудові і розвитку народного господарства з боку ЦК партії і Радянського уряду, змалювали братерські зв'язки хмельничан з трудящими Підмосков'я, Ленінградської області, Сілістринського округу Народної Республіки Болгарії та інших соціалістичних країн.

Особливу увагу в праці приділено виконанню на місцях рішень післявоєнних партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, вкладу комуністів, трудящих області в загальну справу будівництва комунізму. В 1958 р. за успіхи, досягнуті у розвитку соціалістичного сільського господарства, Хмельницька область була нагороджена орденом Леніна.

В останніх двох розділах читач знайде багатий матеріал про діяльність партійної організації області по виконанню рішень XX і XXII з'їздів партії, про величезну трудову і політичну активність комуністів і всіх трудящих в боротьбі за виконання нової Програми КПРС, рішень XXIII з'їзду КПРС.

Особливо посилилась діяльність обласної партійної організації в період підготовки до гідної зустрічі знаменних дат: 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР.

В дев'ятій п'ятирічці перед трудящими Хмельниччини відкриваються нові захоплюючі перспективи. В «Нарисах» розповідається про заходи обласної партійної організації щодо пропаганди історичних рішень XXIV з'їзду КПРС по мобілізації трудящих на виконання завдань дев'ятого п'ятирічного плану.

На жаль, рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. Місцями виклад матеріалу має описовий характер, автори обмежуються загальними зауваженнями про керівну роль партійних організацій, не розкриваючи конкретних питань партійно-організаційної роботи. Не в кожному розділі з достатньою глибиною висвітлюється керівництво з боку партійних органів масовими організаціями трудящих, зокрема профспілками і комсомолом, а в VI, VII та VIII розділах про це йдеться лише в загальних рисах. У розділах, присвячених дореволюційному періоду, говориться про партійні організації Поділля в тогочасних межах й недостатньо уваги приділено їх діяльності в містах і селах, що входять до сучасної Хмельницької області. Прокро й те, що прізвище однієї і тієї ж особи називається по-різному; наприклад, на стор. 13 — В. Старинкевич, стор. 14 — Старенкович, на стор. 248 — О. І. Пороник, стор. 360 — О. І. Поронік. Багато прізвищ подано без ініціалів. Книга набагато виграла б, коли б історики проілюстрували її фотодокументами й картами, склали географічний, іменний та інші покажчики.

Можна закинути докір і видавництву щодо рівня редагування розділів. У окремих з них трапляються погрішності мовно-стилістичного характеру.

В цілому ж наукове дослідження справляє позитивне враження. «Нариси Хмельницької обласної партійної організації» написані на рівні сучасних досягнень історико-партійної літератури і певною мірою доповнюють ті посібники, що вже є з історії КПРС і історії КП України.

«Нариси» можуть бути використані пропагандистами і політінформаторами, викладачами вузів і студентами, вчителями та ентузіастами-краєзнавцями, бійцями ідеологічного фронту.

М. О. Буцько,
Я. М. Серіщев.

В. О. СУЛЕМОВ.
СОЮЗ МОЛОДЫХ БОРЦОВ
вид-во «Молодая гвардия», М.,
1971, 304 с.

Рецензоване дослідження — перша велика монографія, в якій узагальнено досвід комсомольського будівництва, головні питання його теорії та історії. Книжка дає глибоке теоретичне трактування, докладну характеристику ідейних та організаційних основ комсомолу, принципів і форм взаємовідносин ВЛКСМ з партією, громадськими організаціями, засобів і методів політичної, ідеологічної та організаторської роботи комсомолу серед радянської молоді.

Досвід комсомольського будівництва простежується у тісному зв'язку з історією КПРС, з використанням сучасних досягнень радянської історичної науки, висновків філософії, педагогіки, соціології. Теоретичні положення автор тісно пов'язав з історією становлення й розвитку принципів та норм комсомольського життя.

Сторінки монографії містять науково аргументовану критику вигадок буржуазних «советологів», фальсифікаторів історії комсомолу, послідовно викривають наклепницькі нападки деяких «спеціалістів» з молодіжних проблем, ревізіоністів різних напрямків на ідейні й організаційні основи ВЛКСМ, партійне керівництво комсомолом.

Глибина аналізу й узагальнень, що базуються на вивченні численних джерел, партійних і комсомольських архівів, суворий добір і достовірність викладених фактів, партійна принциповість — безперечні позитивні якості рецензованого видання. Не можна не відмітити й стрункості, логічності внутрішньої структури монографії, що складається з двох розділів, перший з яких викладає погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на молодь, висвітлює об'єктивні й суб'єктивні фактори виникнення спілок робітничої молоді в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Тут на великому документальному матеріалі розкриваються закономірності розвитку пролетарського юнацького руху, керованого ленінською партією більшовиків. Утворення РКСМ та її ідейно-організаційне зміцнення, створення принципово нової молодіжної організації нашої країни — комсомолу — стало можливим завдяки величезній роботі партії на чолі з В. І. Леніним щодо революційного виховання робітничо-селянської молоді, її ідейному та організаційному згуртуванню на основі наукового комунізму в боротьбі проти самодержавства і капіталізму, за перемогу соціалістичної революції.

Монографія В. О. Сулемова розкриває визначну роль В. І. Леніна у розробці ідейних та організаційних основ революційного юнацького руху. Відомо близько 200 ленінських статей, виступів, листів, за-

міток, у яких Володимир Ілліч виклав свої погляди на проблеми молоді (стор. 104). Особливу увагу автор приділяє формуванню ленінського вчення про революційну комуністичну організацію молоді, її цілі й завдання, принципи побудови й діяльності.

Наступний розділ відкривається главою, присвяченою аналізу характеру діяльності ВЛКСМ, її місця і ролі в політичній організації радянського суспільства, завдань і змісту її роботи.

У дослідженні дана характеристика ідейно-теоретичних, соціальних основ і головних проявів політичного характеру діяльності комсомолу на різних етапах розвитку радянського суспільства, розкрито необхідність, зміст і прояв класового, політичного підходу до розв'язання питань комсомольського життя в умовах розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР. Історик правильно зазначає, що з перемогою соціалізму не змінилася політична сутність ВЛКСМ, комуністичний характер її діяльності, який сьогодні проявляється ще більше: розширилися масштаби ідейного й організаційного впливу ВЛКСМ на молодь, більш ефективною стала боротьба комсомолу за торжество ідеалів робітничого класу, за комунізм.

При розгляді багатогранності змісту роботи ВЛКСМ значну увагу приділено участі комсомолу в управлінні державою. В роботі комсомолу органічно поєднується боротьба за загальнонародні інтереси, що є також і кровними інтересами молоді, і боротьба за задоволення специфічно молодіжних запитів, потреб. Аналізуючи зв'язки і взаємодію ВЛКСМ з Радами і профспілками, з іншими державними та громадськими організаціями, спільне й особливе в їх роботі серед молоді, автор показує форми діяльності комсомолу щодо задоволення й захисту інтересів молоді, участі комсомолу в державному будівництві та громадсько-політичному житті радянського народу.

Однією з найважливіших проблем комсомольського будівництва є проблема членства, кількісного і якісного зростання рядів ВЛКСМ. Комсомол країни з перших років свого існування, всемірно дбаючи про чистоту своїх рядів, водночас добивався неухильного зростання організації, перетворення її у справді масову не тільки за характером діяльності, а й за своїм складом організацію трудової молоді, де провідне місце належить робітникам. Партія допомогла комсомолу виробити принципи членства в комсомолі, викрити й відкинути помилковий, шкідливий підхід до питань зростання й складу комсомольських рядів. У монографії розкрито теоретичну помилковість і політичну небезпеку пропозицій про створення «секції молоді при профспілках» і «безпартійних молодіжних колективів», позиції так званих «масовиків» і «класовиків». Автор висвітлює, як додалися ці шкідливі для комсомолу погляди, притаманні свого часу частині ком-

сомольських працівників, зокрема окремим працівникам ЛКСМ України, серед яких погляди «класовиків» були виражені особливо яскраво.

На основі великого документального і фактичного матеріалу В. Сулемов розкриває основні тенденції й особливості розвитку, зростання, складу і соціальної бази ВЛКСМ протягом всього її багаторічного шляху. Особливо великий інтерес викликають ті сторінки книги, в яких аналізуються склад і зростання ВЛКСМ у період будівництва комунізму, обґрунтовано сьогоднішні завдання організаційної роботи ВЛКСМ. Крім того, автор дослідив вплив на зростання і склад ВЛКСМ соціальних змін у країні за останні роки.

Під керівництвом і за активною допомогою партії комсомол зумів відбити атаки дезорганізаторів і розкольників у своїх лавах. Використовуючи нові документи, великий архівний матеріал, автор розкрив складність і відповідальність боротьби проти підступів троцькістів, правих капітулянтів, буржуазних націоналістів, які намагалися відвернути радянську молодь від соціалістичного будівництва, порушити єдність і революційну спадковість поколінь, зруйнувати принципи будови і діяльності комсомолу. При цьому на конкретних прикладах показано боротьбу з носіями антиленінських поглядів і викривається лінія поведінки тих комсомольських працівників, які свого часу виступили посібниками антипартійних груп. І в сучасних умовах, особливо внаслідок посилення на світовій арені боротьби сил соціалізму і капіталізму, важливо зберігати й зміцнювати єдність рядів ВЛКСМ — обов'язкової умови згуртування комсомольців, усієї радянської молоді навколо Комуністичної партії, зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства.

Керівним принципом організаційної побудови комсомолу, а звідси всієї його діяльності, є демократичний централізм, який визначає всю суть роботи комсомолу, її правила, форми, методи і стиль. Значна увага в книзі приділена аналізу тісного зв'язку і взаємообумовленості централізму і демократизму побудови і діяльності ВЛКСМ. На фактичному матеріалі автор показує, що в основі побудови комсомолу лежить інтернаціоналізм, який червоною ниткою пронизує усю його роботу.

В. Сулемов значну увагу приділяє висвітленню вирішального значення в діяльності ВЛКСМ первинних організацій.

Безперечною заслугою автора є фундаментальне узагальнення питань партійного керівництва комсомолом. Це досягнуто всім змістом книги, що показує читачеві величезну роль партії в житті й діяльності Спілки молоді, і особливо заключною главою, де це питання досліджується спеціально.

Дослідник правильно критикує окремі спроби знайти нові (відмінні від принципів партійного керівництва Радами, профспілками тощо) принципи партійного керівництва комсомолом*.

Питання посилення партійного керівництва діяльністю Спілки молоді в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, в обстановці загострення боротьби проти підступів імперіалістів вирішуються не зміними системи організаційних форм, життєвість якої перевірена багаторічною практикою, а головним чином, як підкреслено в книзі, поглибленням змісту партійного керівництва, дальшим удосконаленням форм і методів роботи серед молоді.

Рецензована монографія має й окремі вади, на що варто вказати. Зустрічаються дещо застарілі статистичні дані. Слід було б більше уваги приділити питанням добору й виховання комсомольських кадрів, а також доповнити наявний у дослідженні матеріал про політичну освіту комсомольців і зробити спеціальний параграф, де б розкривався історичний досвід діяльності і сучасна практика ВЛКСМ по організації й удосконаленню комсомольської політичної освіти — найважливішого засобу ідеологічної роботи партії і комсомолу серед молоді.

В цілому, оцінюючи працю «Союз молодих борцов», можна сказати, що партійні й комсомольські працівники, вчені, які займаються проблемами молоді, пропагандисти, широкі маси комсомольського активу, всі хто цікавиться питаннями будівництва і діяльності ВЛКСМ, одержали книжку, що науково осмислила історичний і сучасний досвід побудови й роботи ВЛКСМ. Монографія В. О. Сулемова — хороша основа для створення посібника з комсомольського будівництва.

В. С. Михайлюк,

П. С. Назимко

* Окремі автори, висвітлюючи питання взаємовідносин партії і комсомолу, іноді підмінюють зміст поняття «принципи керівництва», включаючи в них принципи організаційних відносин партії і комсомолу, будови і діяльності ВЛКСМ або найважливіші форми партійного керівництва комсомолом, цілі й завдання ВЛКСМ (Див., наприклад, «Наш ленинський комсомол». Учебно-методическое пособие для пропагандистов системы комсомольской политической учебы), Л., 1971; Партия и комсомол в условиях строительства коммунизма, М., 1971; К. З. Закирьянов. Ленинские принципы партийного руководства комсомолом и их осуществление КПСС. Автореферат кандидатской диссертации. АОН, М., 1971, стор. 9—10 та ін.

**ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК.
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ
ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ КПСС,**
вып. 7,

Издательство Киевского университета,
К., 1971, 121 с.

XXIV з'їзд КПРС поставив нові вимоги щодо формування комуністичного світогляду трудящих і, зокрема, молоді, яка навчається. Важлива роль у здійсненні цього відповідального завдання належить вузам і, перш за все, суспільним наукам.

Перед суспільствознавцями стоять науково-методичні та педагогічні проблеми, вирішення яких пов'язане з узагальненням досвіду викладання суспільних наук. Виступаючи на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук вищих учбових закладів (грудень 1971 р.), Міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютин говорив: «Потрібно створювати найбільш сприятливу атмосферу для методичної роботи, розглянути її, як одну із головних галузей наукового дослідження»¹.

Прикладом творчого підходу до питань методики викладання історії КПРС є видання Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ряду збірників.

У рецензованому випуску вміщено статті О. С. Козуліної — «Інтернаціональне виховання студентів при вивченні історії КПРС», М. І. Сергеева — «Атеїстичне виховання студентів у процесі вивчення історії КПРС», В. М. Проня — «Деякі питання роботи кафедри історії КПРС з розвитку суспільної активності студентської молоді», О. М. Швидака — «Про вивчення матеріалів міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.) у викладанні історії КПРС», присвячені актуальним питанням ідейно-політичного виховання студентів, формування у них комуністичного світогляду та ін.

О. С. Козуліна у своїй статті розглянула деякі питання методики інтернаціонального виховання студентів у процесі вивчення історії КПРС. На конкретних прикладах авторка показала роль ідеології та політики пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму в сучасних умовах.

У дні, коли трудящі нашої країни готуються до великого свята — піввікового ювілею утворення СРСР, увага викладачів історії КПРС, як зазначає Козуліна, має бути звернена на необхідність розкриття торжества лєнінської національної політики, зміцнення дружби народів нашої країни, світової соціалістичної системи.

Авторці варто було б більше уваги приділити методиці виховання радянського патріотизму, розкрити специфіку боротьби проти перекирвань принципів пролетарського інтернаціоналізму сучасними опортуністами правого і «лівого» ухилу.

Про цікавий досвід, узагальнений кафедрою історії КПРС Житомирського педінституту, розповів О. М. Швидак, який присвятив свою статтю питанням методики використання документів і матеріалів міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у нерозривному зв'язку з програмними вимогами курсу історії КПРС.

На жаль, у статті не знайшла відображення глибока спадкоємність програмних документів міжнародних Нарад у Москві, що перешкоджає зрозумінню основних положень генеральної лінії світового комуністичного руху.

Атеїстичному вихованню студентів присвячена стаття М. І. Сергеева. Її актуальність полягає в тому, що вона допоможе викладачам історії партії в їх роботі по виробленню у молоді наукового атеїстичного світогляду як складової частини комуністичного виховання.

На жаль, у статті не показано значення індивідуальних і групових консультацій, рефератів. Тимчасом атеїстична цілеспрямованість у тісному зв'язку з вивченням курсу історії партії вимагає активної діяльності студентів, їх уміння самостійно розбиратися у складних питаннях, дає змогу одержати вичерпну відповідь на них.

Стаття Г. М. Кривошеї «Основні напрямки критики буржуазної фальсифікації історії КПРС при вивченні теми «Партія більшовиків напередодні та у роки першої російської революції в Росії (1901—1907 рр.)» присвячена викриттю перекирвань і фальсифікацій діяльності більшовицької партії періоду першої російської революції.

Досить актуальній проблемі присвячена стаття В. М. Проня. Простежуючи шляхи формування політичної та моральної переконаності вузівської молоді, автор підкреслює, що вплив радянської дійсності на формування молоді людини не знімає відповідальності з учбових закладів. Автор статті наголошує на тому, що під час читання курсу історії КПРС і проведення семінарських занять викладач повинен удосконалювати свою педагогічну майстерність, застосовувати різні форми і методи позааудиторної роботи з студентами. Це дасть змогу їм самостійно аналізувати процеси соціального життя в нашій країні і за її межами. Велике значення у справі виховання політичної активності молоді, що навчається, має діяльність громадських студентських організацій. На жаль, саме це питання автор висвітлив недостатньо.

У збірнику вміщено також публікації В. Я. Маркварте — «Деякі питання методики використання місцевого матеріалу у викладанні історії КПРС», Н. В. Цимбал — «Деякі питання методики підготов-

¹ В. П. Елютин. XXIV съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук высших учебных заведений.— «Коммунист», 1972, № 4, стор. 83.

ки і проведення семінарських занять», С. Н. Пензіна — «Методика використання кінофрагментів із телефільму «Літопис піввіку» в курсі історії КПРС», Д. П. Костенко — «Деякі питання методики організації роботи студентського наукового гуртка», О. М. Філіпова — «До питання про озброєння студентів навиками науково-дослідної роботи на семінарських заняттях з історії КПРС», Т. М. Незнамова — «З досвіду організації науково-дослідної роботи студентів з історії КПРС у технічних вузах», Н. В. Олзоева — «Методика проведення екзаменів з історії КПРС».

У названих вище статтях, як і в попередніх, автори прагнуть узагальнити досвід, набутий під час викладання історії КПРС. Шкода, що багато статей мають описовий характер або обмежуються лише постановкою чи обґрунтуванням загальних питань. Разом з тим, недостатньо розкрито об'єктивні закономірності процесу навчан-

ня, умови й обставини, що сприяють досягненню найкращих його наслідків.

Узагальнення передового педагогічного досвіду кафедр історії КПРС, цілеспрямованість методичної роботи в процесі вивчення програмного матеріалу з історії партії свідчать про прагнення авторів допомогти суспільствознавцям у викладацькій діяльності.

В цілому слід відзначити творчу і необхідну роботу Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Випуск збірників статей з окремих методик вузівського курсу суспільних наук — важлива справа, яка допомагає всім, хто знаходиться на передньому краю ідеологічного фронту.

С. Т. Наконечний

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ТОМ ПЕРШИЙ.

К., 1971, 451 с., 9 карт, 5 фото

1957 р. Інститут археології АН УРСР зробив чудовий почин: видав першу узагальнюючу працю «Нариси стародавньої історії Української РСР». Ця книжка одержала позитивну оцінку спеціалістів-археологів, а також Інституту археології АН СРСР¹. «Нариси» поклали початок цілому циклу фундаментальних праць — «Археологія УРСР», «Стародавня історія УРСР» та ін.

Внаслідок багаторічної напруженої праці колектив українських археологів створив більш глибоке дослідження — тритомну «Археологію Української РСР». Мета дослідження — ознайомлення широких кіл наукової громадськості з останніми досягненнями археології на Україні.

Колективна монографія складається з передмови, чотирьох частин, покажчика місцезнаходжень археологічних пам'яток.

Перша частина, що має три розділи, присвячена детальній характеристиці палеоліту та мезоліту. Тут широко використаний великий археологічний матеріал, знайдений українськими вченими у післявоєнний час. Це дало авторам змогу значно вдосконалити статистичний метод вивчення палеолітичних знарядь, вперше встановити основні риси етнокультурної карти палеоліту та мезоліту на окремих етапах. Перша частина написана цікаво, в ній багато нових, сміливих думок та висновків.

Друга частина монографії характеризує новий кам'яний вік — неоліт, докладно ви-

світлює питання про існування на території України кількох неолітичних археологічних культур: буго-дністровської, дунайської, сурсько-дніпровської, дніпро-донецької, кримської та культури ямково-гребінцевої кераміки. Введення в обіг великого фактичного матеріалу, нових і цікавих даних дало авторам змогу правдиво відтворити етнографічні особливості племен різних територій сучасної України в V—III тис. до н. е.

Ознайомлення лише з цими розділами розкриває величезний розмах досліджень первісної археології. В них глибоко й всебічно висвітлена конкретна історія окремих груп населення неолітичної епохи. У невеликих за обсягом, але змістовних розділах досить повно відображені основні досягнення радянської археології в галузі вивчення неолітичних культур України. Значний інтерес становлять сторінки, присвячені ще маловивченому у вітчизняній літературі питанню про систематизацію та узагальнення неолітичних пам'яток України. Найбільше уваги археологи приділили питанням визначення хронології та співвідношення окремих неолітичних культур України. Тому цілком закономірно, що значне місце в праці відведено хронологічному розчленуванню неолітичних пам'яток України.

Цікаво написана третя частина — «Мідний вік», де детально охарактеризовані пам'ятки різних культур епохи міді України. В цій галузі радянська археологічна наука досягла видатних успіхів. Якщо в дореволюційний час на Україні були відомі пам'ятки лише двох культур мідного віку — трипільської та ямної, то тепер їх налічується більше десяти. За останні роки в республіці виявлено й досліджено безліч нових пам'яток. Це дозволило виділити ряд нових культур. Тут вперше розпо-

¹ «Советская археология», 1959, № 3, стор. 236—243.

відається про поселення культури Гумельниці, пам'ятки типу Гоща — Вербковиці, нижнього шару Михайлівки, про розкопки пізньострічкової розписної кераміки, лійчастого посуду та кулястих амфор, поселення та поховання кеміобинської культури.

Третя частина монографії складається з восьми розділів, автори яких на основі археологічних відкриттів останніх років розкривають складну картину історичного розвитку населення мідного віку України, його етнографічну строкатість, нерівномірність господарського, культурного та суспільного розвитку окремих культур.

Значну увагу приділено дослідженню таких складних питань, як визначення хронологічного співвідношення окремих культур епохи бронзи.

Цікавий за своїм змістом перший розділ третьої частини, де знаходимо детальну характеристику трипільської культури й огляд її основних пам'яток. Центральне місце тут займають питання про походження трипільської культури та хронологічне розчленування її пам'яток.

Значний інтерес становить підрозділ, присвячений детальній характеристиці пам'яток середнього етапу трипільської культури. У ньому наводиться багато нових і цікавих даних про значну етнографічну строкатість племен середнього Трипілья, яка відбиває певні племенні особливості.

Значне місце відведено висвітленню пізнього етапу трипільської культури. Автори цього підрозділу на ряді яскравих фактів показують, що в культурі пізньотрипільських племен зникає багато рис, притаманних попереднім етапам Трипілья. Насамперед змінюється характер трипільського домобудівництва, помітних змін зазнає кераміка, з'являються могильники тощо. Але так зване «зникнення» Трипілья було не раптовим актом втрати всіх його основних рис і трансформацією в культурі епохи ранньої бронзи на Правобережній Україні. Дослідники правильно підкреслюють, що матеріальна та духовна культура пізньотрипільських племен нерозривно зв'язана з багатовіковими надбаннями трипільської культури на всіх етапах її розвитку. Належна увага приділяється характеристиці окремих територіально-хронологічних груп або варіантів пізнього Трипілья.

У другому—восьмому розділах монографії ретельно й всебічно охарактеризовані енеолітичні культури інших районів нашої республіки. Наголошується на питаннях відносної і абсолютної хронології пам'яток (четвертий—шостий розділи). Сьомий та восьмий розділи присвячені детальній характеристиці пам'яток нижнього шару Михайлівки, кеміобинської та ямної культур. У цих розділах наводиться багато нових даних. Так, автор правильно підкреслює, що в розвитку ямної культури слід виділити два основних періоди: ранній і пізній, а в межах останнього на території України — чотири локальні групи пам'яток або

локальні варіанти: донецький, середньодніпровський, нижньодніпровський, приазовсько-кримський.

Чималий науковий інтерес становить заключна частина книжки, в якій докладно розповідається про окремі археологічні культури епохи бронзи. Широко використавши новий матеріал, знайдений радянськими вченими за останні роки, авторам удалося вперше виділити й охарактеризувати ряд досі невідомих на Україні археологічних культур або груп пам'яток.

Багато цікавого містить четвертий розділ, у якому розглянути, зокрема, питання про територію поширення катакомбних пам'яток, висловлюються своєрідні думки про характер пам'яток середнього періоду бронзового віку, лісостепової та поліської територій України, наголошується на чотирьох локальних групах пам'яток або чотирьох варіантах тшинецької культури на території Північної України: ровенському, прип'ятському, ківському, сосницькому.

Крім того, мова йде про пам'ятки епохи бронзи лівобережної частини Північної України, про дослідження основних пам'яток мар'янівсько-бондарихинської та зрубної культур. Належна увага приділена тут висвітленню питання про відносну й абсолютну хронологію пам'яток, про локальні відміни тощо.

В останньому підрозділі робиться загальний підсумок досліджень культур кам'яного віку й епохи міді та бронзи на Україні.

Таким чином, рецензоване дослідження є серйозним вкладом у розвиток радянської археологічної науки. Чимало положень та розглянутих у ньому питань мають велике теоретичне значення. Позитивним є те, що досліджувані в колективній монографії археологічні комплекси стоянок, поселень, могильників виступають тут в історичному аспекті.

Книжка написана дохідливою мовою, має обширну бібліографію, географічний покажчик, карти, малюнки тощо.

Однак слід вказати на ряд важливих проблем, які або зовсім не враховані, або недостатньо висвітлені авторами і які, безумовно, потребують належної уваги з боку українських археологів. До таких проблем, насамперед, треба віднести питання хронології, походження, зникнення чи трансформації окремих культур епохи неоліту — міді — бронзи. Варто було приділити більше уваги уточненню археологічної термінології, привести її у відповідність до понять «культура», «варіант культури» тощо.

Треба було також ширше розкрити дискусійні питання, які інколи в праці висвітлені однобічно. Це насамперед стосується трипільської культури. Автори цих розділів твердять про орне землеробство з перелоговою системою, про соціальні інституції, що були побудовані у племен трипільської культури на патріархально-родових відносинах. Тут навіть не говориться про існування різних точок зору з цих

проблем (Т. С. Пасек, Є. Ю. Кричевсько-го, К. К. Черниш). У розділі, присвяченому характеристиці тшинецької культури, підкреслюється, що сосницька група пам'яток є лівобережним варіантом тшинецької культури, в той час як на основі аналізу кераміки сосницького типу, комарівської, тшинецької культур І. І. Артеменко вважає за можливе припустити, що пам'ятки сосницького типу являють собою самостійну сосницьку культуру².

Недоліком рецензованої монографії є

² И. И. Артеменко. Поселение бронзового века на Кузиной горе. — «Советская археология», 1961, № 2, стор. 235.

**WOJCIECH SULEWSKI.
RAJD WERSZYGORY.**

Wydawnictwo Lubelskie, 1971, 140 s.

**ВОЙЦЕХ СУЛЕВСЬКИЙ.
РЕЙД ВЕРШИГОРИ,
Люблін, 1971, 140 с.**

Праця варшавського історика-журналіста В. Сулевського, який спеціалізується на висвітленні партизанської боротьби в Польщі під час другої світової війни, присвячена рейдові ковпаківців за Буг, здійсненому на початку 1944 р. під керівництвом П. П. Вершигори, який після походу в Карпати заступив легендарного Ковпака на посту командира з'єднання.

Вихідним пунктом «рейду Вершигори», що увійшов в історію під назвою «Львівсько-Варшавського», стало с. Собичине Олевського району на Житомирщині. Вирухивши звідси 5 січня, з'єднання сумських партизанів через Ровенську, Волинську, Львівську області пробилось до Східної Польщі, діяло там на території Жешувського, Люблінського та Білостоцького воеводств*, ведучи запеклі бої, в яких фашисти застосовували танки й авіацію, а потім вийшло у Білоруське Полісся. Протягом усього рейду (до 1 квітня) радянські партизани (за Бугом — разом з польськими) знищили більш як 5 тис. ворожих солдатів та офіцерів, близько 600 взяли у полон. Ковпаківці вивели з ладу чимало військової техніки і здобули значні трофеї. Вони завдали також відчутних ударів по комунікаціях і системі окупаційної адміністрації, здійснили широку розвідку.

Порівняно з попередніми походами ковпаківців надзвичайною особливістю цього рейду був вихід усього з'єднання за межі західних кордонів СРСР. З трьох майже місяців, які він тривав, 37 днів (з 10 лютого по 18 березня) з'єднання

також і те, що в ній відсутній іменний покажчик.

Дослідження має ряд інших недоліків, але вони стосуються окремих питань і, звичайно, не знижують високої позитивної оцінки, на яку заслугове рецензована праця. Вона не тільки дає багато нового для розуміння стародавньої історії України, а й сприяє дальшому розвитку археології. Монографію з інтересом зустрінуть широкі кола читачів, вона буде корисною й для істориків та археологів, викладачів, студентів, всіх тих, хто цікавиться історичним минулим України.

М. М. Бондар

діяло на території Польщі. Там, у лісах під Замостям (штаб Вершигори містився тоді в с. Кособудах), відбулася 25 лютого реорганізація З'єднання партизанських загонів Сумської області в 1-шу Українську партизанську дивізію (УПД) ім. С. А. Ковпака. Саме «польській частині» походу ковпаківців — допомозі радянських партизанів визвольній боротьбі братнього слов'янського народу, взаємовідносинам польського населення і особового складу 1-ї УПД, взаємодії польських і радянських народних месників — і приділяє найбільшу увагу автор. З півдня на північ, від західних околиць Рави-Руської й аж під Біловезьку пущу, веде він читача маршрутом уславленої дивізії. Звитяжний похід радянських партизанів В. Сулевський висвітлює добу за добою. Він оперує величезною кількістю фактів: його розповіді притаманна конкретність і водночас той лаконізм, що приходить разом з глибоким знанням матеріалу. Його книга — соковита, з цікавими подробицями хроніка Львівсько-Варшавського рейду, в тому числі і в першу чергу, як згадувалося, 37-добової польської епопеї ковпаківців.

Обминувши Раву-Руську, радянські партизани ступили на польську землю, прямуючи до містечка Цешанув, за яким розкинулася Сольська пуща. Отаборившись у цьому лісовому масиві, вони продовжували завдавати дошкульних ударів по окупантах, перш за все по комунікаціях Львівського і Рава-Руського залізничних вузлів. «Найбільше боїв, — пише В. Сулевський, — відбулося в лютому 1944 р. на південь і південний захід від Сольської пуші, там, де діяли батальйони Брайка і Бакрадзе та мчали, як вихор, ескадрони кіннотників Ленкіна, Лоханіна і Ларіонова» (стор. 30).

Незрівняний майстер партизанських мемуарів, автор всесвітньовідомого твору «Люди з чистою совістю» Герой Радянського Союзу П. П. Вершигора подарував також читачам першу частину іншої присвяченої ковпаківцям книги — «Рейд на Сан і Віслу». На її останніх сторінках він

* За сучасним територіально-адміністративним поділом ПНР.

оповів про вступ ковпаківців на землю багатотраждальної Польщі і встиг познайомити нас більш-менш докладно з одним з польських партизанських командирів Яном Кендрою («Блисковицею»). Сулевський продовжив цю розповідь, показавши, як партизани «Блисковиці» (його загін налічував на той час 120 бійців) супроводжували ковпаківців під час їх походу, як виходили разом з групами радянських розвідників і мінерів під самий Люблін — центр так званого «Люблінського дистрикту».

Автор рецензованої праці цілком слушно звернув особливу увагу на те, як органічно злилися під час «рейду Вершигори» дії радянських і польських народних месників і які відчутні наслідки це дало. Скрізь — чи то в Сольській пуші, чи то під час переходів до Сану, а звідти під Замостя, і знову до Сану, і знову під Замостя, а потім під Люблін і далі на північ — скрізь 1-ша УПД спиралася на незмінну підтримку польських партизанів. Результатом цих спільних дій було, як відомо, знищення 17 залізничних і шосейних мостів, розгром залізничних станцій Краснистав, Слобода, Горинець, ліквідація гітлерівських гарнізонів у містечках Тарногруд і Улянув, виведення з ладу артилерійського заводу в Стальовій Волі².

Радянсько-польське партизанське братерство спиралося на широку підтримку трудящих верств польського населення. Яке значення мало це для радянських воїнів під час рейду, вельми переконливо засвідчено хоча б у таких рядках із звіту 1-ї Української партизанської дивізії. «Місто Білгород було заповнено частинами дивізії СС «Галичина». У місті Янув також спостерігалася концентрація противника. Німці посилено засилали до нас шпигунів, розпустивши з цією метою мало не всіх кримінальних злочинців з люблінських в'язниць. Проте, оскільки ми вели посилену контррозвідку з допомогою польських партизанських загонів, що мали широку агентуру в усіх німецьких установах до гестапо включно, нам було відомо про прибуття кожного фашистського шпигуна ще задовго до його виходу з міста. На той час, коли він виходив з міста, опис його зовнішності, його прикмети були вже відомі на всіх заставах»³.

А от інший приклад, взятий уже з рецензованої книги.

З усіх боїв, що їх 1-ша УПД вела на польській землі, найбільше за свідченням автора, який особисто був знайомий з П. П. Вершигорою, запам'яталася генералові друга битва в оточенні під Кособудами. В цьому бою партизани знищили більш як триста фашистів і чимало вій-

ськової техніки ворога, в тому числі танки, броньовики, літаки. Проте вороже кільце навколо партизанських окопів не розмикалося, а наступного ранку до гітлерівців могли підійти підкріплення. І от у цей критичний час до партизанського командира прийшов 57-річний селянин Станіслав Стажинський, житель Кособуд.

«Деся опівночі, — говориться в книзі, — партизани почали тихо полишати свої позиції і приєднуватися до колони, яку Стажинський вів у західному напрямку. Разом з ковпаківцями відходили з Кособуд, Войди і Вульки Вепшецької кілька молодих хлопців, нових добровольців партизанського війська. Стажинський впевнено вів дивізійні лісовими і польовими стежками, обходив болота, відшукував найлегші переходи через яри. На схід від Журавниці ковпаківці обминули ворожі позиції. Темна, безмісячна ніч і дощ з снігом сховали їх від есесівських постів. Вранці 7 березня дивізія Вершигори перейшла залізницю на північ від Журавниці. Під час переходу через неї кавалерія лейтенанта Ленкіна пустила під укис ешелон з автомашинами, що надійшов несподівано з боку Шебжешина. Лише пізнього ранку гітлерівці зрозуміли, що партизани вийшли з оточення; розгубившись, вони навіть не робили спроб їх переслідувати.

Невловима дивізія швидко прямувала на північний захід, минаючи заселені німецькими колоністами села Замостського повіту».

Попри всю складність політичної обстановки у Польщі часів окупації, рейд партизанів Вершигори засвідчив (і автор показує це на численних фактах) банкрутство стратегічної лінії польської буржуазної реакції, яка, переслідуючи свої класові цілі, робила ставку на взаємне виснаження у війні Радянського Союзу і фашистської Німеччини, й дотримувалася горезвісної тактики «вчікування із зброєю біля ног». Пліч-о-пліч з ковпаківцями билися не тільки партизани Армії людової, керованої Польською робітничою партією, не тільки бійці Батальйонів хлопських, що дедалі міцніше змикалися з «аєлівцями», а й рядові бійці та молодші командири Армії крайової, які зневірилися в своїх керівниках і починали діяти всупереч волі цих керівників.

Усе це дало підстави авторові зробити наприкінці книги логічний висновок: «Основою успіхів дивізії підполковника Вершигори була тісна співпраця з населенням і польським рухом опору. 1-ша УПД діставала завжди завдяки ній потрібну інформацію про ворога, провізію, а також допомогу для поранених. Зустрічі з «ковпаківцями» були для цілих осередків польського суспільства школою політичних знань про Радянський Союз і його роль у визвольній війні з гітлеризмом» (стор. 133).

Ще до того, як рейдові формування радянських партизанів почали прибувати до

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 87.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, спр. 4, арк. 113.

Польщі, тисячі громадян Країни Рад — колишні військовополонені, яким вдалося вирватися з фашистських таборів, зміцнили своєю участю польський партизанський рух, очолюваний комуністами. Саме за рахунок цих бійців 1-ша УПД зросла під час перебування у Польщі на кілька сот чоловік. До неї приєдналися, зокрема, загони «Васьки-грузина» (В. Т. Манджовидзе), «Казика» (Чіковані), «Андрія» (А. П. Бородового).

Радянським людям — піонерам збройної антигітлерівської боротьби в Польщі —

⁴ Wojciech Sulewski. Glosy z daleka. «Iskry», Warszawa, 1971, стор. 240.

*Е. М. КОСАЧЕВСКАЯ.
М. А. БАЛУГЬЯНСКИЙ
И ПЕТЕРБУРГСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА,*

*Издательство Ленинградского
университета, 1971, 270 с.*

У праці Є. М. Косачевської, присвяченій історії Петербурзького університету, велике місце відведено діяльності М. А. Балудянського — російського і українського економіста, юриста і державного діяча*. Авторка простежує важливий момент зв'язку українських інтелігентів Закарпаття на межі XVIII—XIX ст. з Росією та Наддніпрянською Україною. Це важливо тому, що в українській загальній історичній літературі це питання й особа М. Балудянського майже не досліджені.

Характерною рисою праці автора є його солідна джерелознавча основа. Дослідниця використала велику кількість історичної вітчизняної і зарубіжної літератури. Можна сказати, що авторка вичерпала літературу з даного питання. Основу дослідження становлять архівні матеріали і насамперед фонди ЦДІА СРСР, Москви, Ленінграда. Джерелознавча база, ґрунтовне знання авторкою життя вузу, дали Є. М. Косачевській змогу створити видатну працю, цінну для укра-

* Авторка з'ясувала, що в Закарпатті прізвище пишеться «Балудянський», а в документах університету «Балуг'янський». Вживання обох транскрипцій не буде помилкою.

присвятив Сулевський ще одну свою книжку — «Голоси здалека», яка також побачила світ минулого року⁴. В ній з винятковою теплою змальовує він постаті перших радянських героїв, «які боролися в Польщі і багато з яких загинуло на її землі» (стор. 19).

Люди, про котрих пише Сулевський, належали до тих, хто в роки суворих і тяжких випробувань Великої Вітчизняної війни закладав підвалини радянсько-польського соціалістичного братерства. І в цьому велике пізнавальне і виховне значення його книг.

І. М. Бречак

їнської історіографії ще й тим, що в ній містяться цікаві вказівки на матеріали про зв'язки представників передової громадської думки Росії і України, що можуть бути використані дослідниками під час роботи над суміжними темами.

Монографія складається з 12 розділів. Перших два — «Початок шляху» і «Член товариства «Свобода і рівність»» присвячені творчому шляху Балудянського під час проживання його на Закарпатті та в Угорщині. Сім наступних розділів становлять центральну частину роботи, висвітлюють діяльність Балудянського поза стінами університету.

Істориком, безумовно, вдалося в деталях відтворити атмосферу життя й діяльності Петербурзького університету 1818—1825 рр. Загальноприйнятим вважається, що центрами декабристського руху були в основному «Північне» і «Південне» товариства та «Союз благоденствія». В монографії ж Є. Косачевської показано, що декабристський рух мав значно більші суспільні рамки, і впливу ідей декабризму зазнали чималі групи тогочасної інтелігенції. Про це свідчить справа «крамольних професорів» (стор. 135—150). Висловлювання царського служакки Кавеліна про те, нібито в університеті «общее неповиновение, дух буйства и лжемудрия являются открыто в происшествиях почти ежедневных» (стор. 135), влучно характеризує суть тогочасного становища.

Монографія містить новий матеріал про зв'язки громадськості Росії і України, а тому є актуальною й для української історіографії.

Л. А. Коваленко

Г. ЗИБІНА, К. ЖОЛКОВСЬКИЙ.
АРАБСЬКИЙ СХІД: БОРОТЬБА
ПРОТИ ІМПЕРІАЛІЗМУ,

Політвидав України,
К., 1972, 108 с.

Політична криза на Близькому Сході, викликана нападом Ізраїлю на Арабську Республіку Єгипет, Сирію та Йорданію, є однією з найбільш критичних подій нашого часу. Ось уже шостий рік арабські країни живуть в умовах війни і провокацій, що значною мірою гальмує їх економічний та соціальний розвиток.

У дослідженні Г. Зибіної та К. Жолковського «Арабський Схід: боротьба проти імперіалізму», що недавно вийшло у світ, розглядається становище на Арабському Сході й перспективи врегулювання там існуючої політичної кризи.

Хоч автори дали загалом правильну картину розвитку країн Арабського Сходу та вірно оцінили його значення на політичній карті світу, однак вони припустилися кількох неточностей щодо характеристики історичного минулого Арабського Сходу.

Так, визначаючи цей район як одну з кошиків цивілізації, дослідники вживають вираз «за переказами» (стор. 4), хоч факт цей незаперечно підтверджується як матеріальними, так і писемними пам'ятками давнини. Нечітко формулюється думка про процес арабізації населення Арабського Сходу. Стверджуючи, що населення цього району арабізувалося «на базі спільної мови, ісламу та арабо-мусульманської культури», Г. Зибіна та К. Жолковський допускають тавтологію, бо іслам і мусульманство — поняття тотожні. Термін «арабо-мусульманська культура» теж нечіткий і соціально невірний. Релігія ніколи не була елементом служіння культури. Варто було б сказати про існування в VII—XII ст. арабського халіфату та місцевих династій, які виникли на його руїнах, як історичної передумови арабізації.

У розділі «Шляхом національного визволення та соціального прогресу» йдеться про вплив ідей Великого Жовтня на розвиток подій на Близькому Сході, про могутнє піднесення національно-визвольного руху в Єгипті, Марокко, Сирії, Лівії, Іраку та інших країнах у 1919—1926 рр., підкреслюється, що одним з наслідків впливу ідей наукового комунізму в країнах Арабського Сходу була поява там комуністичних партій. Автори розповідають про зміни, що сталися в цьому районі під впливом перемоги народів Радянського Союзу над силами фашизму. Утворення світової системи соціалізму дало новий поштовх національно-визвольному рухові й утворенню незалежних держав.

У розділі показано, як досвід політичного та економічного розвитку Радянського Союзу став предметом роздумів політичних діячів національно-визвольного ру-

ху АРЕ, Сирії та Алжіру, як соціалістична орієнтація стала визначальним елементом внутрішньої та зовнішньої політики цих країн.

На жаль, і тут автори не уникли деяких неточностей. Розвіяння міфу про всемогутність імперіалізму автори відносять до часів перемоги Радянського Союзу над фашизмом, хоч насправді це було після Великого Жовтня. Прикро, що, назвавши лідера партії Вафд в Єгипті Саада Заглула, історики забули про Абд ель-Керіма — керівника боротьби населення Іспанського Марокко в 1921—1926 рр. Позбавлена політичного навантаження карта, вміщена на стор. 16—17.

Другий розділ — «Ізраїль — головне знаряддя імперіалістичної агресії проти держав Арабського Сходу» — розповідає про появу на Арабському Сході держави Ізраїль як наслідку політики урядів Англії та США, спрямованої на боротьбу проти національно-визвольного руху арабів. Авторі показують, як на основі так званої декларації Бальфура (листопад 1917 р.) почалася сіоністська колонізація Палестини, як з перших днів своєї появи «Сарейське колонізаційне агентство» взяло курс на вигнання арабського населення з їх земель.

Ізраїльсько-арабська війна 1948—1949 рр., англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту в 1956 р. і, нарешті, «блискавична війна» 1967 р. — такий шлях ізраїльських правителів у напрямку до здійснення планів створення «Великого Ізраїлю». Ізраїльська воляччина навряд чи зважилася б на ці дії, якби не спиралася на підтримку США. Зацікавлені у зміцненні своїх позицій в цьому районі й близькосхідній нафті, у збереженні агресивних пактів, США активно підтримують Ізраїль, надаючи йому широку фінансову, військову та дипломатичну підтримку.

Розділ — «Нові кроки арабської революції» — розповідає про соціально-економічні зміни, що сталися в країнах Арабського Сходу. Йдучи по шляху поглиблення національно-визвольної революції, АРЕ шбільш обмежила розміри землеволодіння націоналізувала оптову торгівлю, завдавши новим ударом по позиціях єгипетських поміщиків та буржуазії. Значно зростає активність трудящих мас у суспільному житті: на виборах до Національних зборів з 350 депутатів обрано 119 робітників та 64 феллахів. Зросла кількість представників трудящих в Арабському Соціалістичному Союзі. Зміцніли та зросли зв'язки АРЕ з Радянським Союзом, що значно вплив в укладенні 1971 р. радянсько-єгипетського Договору про дружбу та співробітництво. Ряд заходів, спрямованих на поліпшення економічного та політичного становища народних мас, здійснено в Сирійській Арабській Республіці, Алжирській Народній Демократичній Республіці, Лівійській Арабській Республіці тощо. Революційні зміни торкнулися й півдня Аравії, де 30 листопада 1967 р. бу-

ло проголошено Народну Демократичну Республіку Йемен. Отже, спроби Ізраїлю перешкодити існуванню та зміцненню прогресивних арабських режимів на Арабському Сході й розвитку революційного процесу зазнали цілковитої поразки.

Варто сказати про те, що автори без достатніх підстав вживають термін «арабська революція», який має національно-територіальний характер, термін, що звужує революційний процес у цьому районі. Адже арабомовні народи, та і певна частина арабів, виступають на політичній арені як алжирці, сирійці, єгиптяни, йеменці тощо. Тому краще було б вжити термін більш широкого характеру — «революційний процес на Арабському Сході».

Четвертий розділ — «Світовий соціалізм і Арабський Схід» — присвячений взаємовідносинам країн Арабського Сходу з Радянським Союзом і країнами соціалістичного табору та ставленню комуністичних і робітничих партій до подій на Арабському Сході. Викривши всілякі правоопортуністичні, лівоопортуністичні та націоналістичні теорії національно-визвольного руху, дослідники підкреслюють особливу небезпечність маоїзму для його розвитку. Взявши на озброєння антиленінські теорії боротьби «революційного села» проти «контрреволюційного міста», «кольорового Сходу проти білого Заходу», «малих держав проти супердержав», китайські керівники прагнуть відірвати національно-визвольний рух від світового соціалізму.

В той же час Г. Зибіна і К. Жолковський показують, як підтримка визвольної боротьби народів Арабського Сходу з боку СРСР та інших країн світової соціалістичної системи в міжнародних організаціях допомогла добитися і відстояти свою незалежність таким країнам, як Сирія, Ліван, Алжир, Єгипет. Спорудження кількох десятків різноманітних підприємств в АРЕ, САР, Іраку, Алжирі з допомогою Радянського Союзу, ЧССР, УНР, ПНР та НРБ, обмін візитами державних і політичних діячів, укладення договорів про дружбу та співробітництво ще більше зміцнюють позиції арабських країн на міжнародній арені.

Загалом рецензована книжка — ґрунтовний огляд зовнішньо-політичних подій та внутрішнього розвитку країн Арабського Сходу. Викриття підступних дій міжнародної реакції щодо арабських країн і людиноненависницької суті ідеології сїонізму як духовного і фізичного спадкоємця фашизму допомагає читачеві зрозуміти політичні маневри США та інших імперіалістичних держав щодо країн Арабського Сходу, переконує в тому, що лише заходи, на яких наполягає Радянський Союз та інші країни соціалістичного табору, можуть принести мир та спокій Близькому Сходу. Дослідження, безперечно, стане у пригоді агітаторам і пропагандистам, всім, хто цікавиться історією Близького Сходу.

В. М. Зайцев

Хроніка та інформація

В. І. ЛЕНІН — ТВОРЕЦЬ СРСР

(Виставка в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна)

Незабаром радянський народ відзначить велике свято єдності, дружби і братерства націй та народностей нашої країни — 50-річчя утворення СРСР. Зустрічаючи півстолітній ювілей, радянські люди думками і помислами звертаються передусім до Володимира Ілліча Леніна — засновника нашої партії, вождя трудящих усього світу, творця багатонаціональної Радянської держави.

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається: «Величезна заслуга в створенні багатонаціональної соціалістичної держави належить вождеві партії і народу Володимирові Іллічу Леніну. Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив струнку вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії»¹.

Саме цими словами відкривається виставка «Ленін — творець СРСР», що експонується в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. Тут зібрано численні фотографії, фотокопії ленінських рукописів, листів, телеграм, ряд постанов, таблиць — усього більше 200 документів.

З перших кроків своєї революційної діяльності Володимир Ілліч багато уваги приділяв національному питанню. Він поглиблював і глибоко вивчав життя і становище трудящих мас різних національностей. У своїх працях вождь революції підкреслював підпорядкованість національного питання питанням класової боротьби пролетаріату й інтересам соціалізму.

На виставці представлений монтаж всіх найважливіших праць В. І. Леніна з національного питання. Увагу привертає фотокопія газети «Искра» № 44 зі статтею В. І. Леніна «Національне питання в нашій програмі».

Ленінську національну програму втілила в життя Велика Жовтєва соціалістична революція, яка відкрила еру визволення пригноблених народів. На одному з планшетів, поруч із листівками перших декре-

тів, прийнятих II Всеросійським з'їздом Рад, експонується написане В. І. Леніним звернення «Робітникам, солдатам і селянам!» В ньому вказується, що Радянська влада «...забезпечить всім націям, які населяли Росію, повне право на самовизначення»². На виставці можна побачити копію опублікованої 3 листопада 1917 р. в «Правді» за підписом В. І. Леніна «Декларації прав народів Росії».

В експонованому ленінському рукописі «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» від 3 грудня 1917 р. читаємо: «...ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними»³.

На виставці представлені також Постанови Президії ВЦВК про визнання незалежності БРСР, ЕРСР, Лит. РСР, Латв. РСР. Серед документів виставки є матеріали про утворення радянських республік у Середній Азії та на Кавказі.

Велике значення для єдності й дружби націй мала допомога уряду РСФФР створенням самостійним радянським республікам. На виставці демонструються Постанови РНК про матеріальну допомогу Україні, Білорусії, Азербайджану, Вірменії.

Привертає увагу фотокопія листівки з Декларацією Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. В ній говориться, що Україна заявляє про свою солідарність з РСФФР, визнає ворогів Радянської Росії своїми ворогами, відзначає однакові політичні, економічні та військові завдання, встановлює тісні федеративні зв'язки із РСФФР. Група документів розповідає, що за такі ж зв'язки із РСФФР висловилися й інші з'їзди Рад і уряди Радянських суверенних республік.

Ленінська партія очолила могутній об'єднавчий рух радянських народів. Серед матеріалів про створення добровільного союзу експонується за підписом В. І. Леніна «Проект директиви ЦК про воєну єдність».

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 4—5.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 211.

³ Там же, стор. 319.

Вождь світового пролетаріату був натхненником і організатором братерського співробітництва народів. У ряді праць — «Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях», «Про утворення СРСР», «Записка Л. Б. Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом», що представлені у рукописних текстах, — В. І. Ленін, узагальнивши досвід національнодержавного будівництва, вказував, що об'єднання республік — питання архіважливе, при вирішенні якого недопустима поспішність. Він висунув і обґрунтував принципово нову основу єдності суверенних республік — добровільне об'єднання СРСР із збереженням рівноправності кожної з них.

Ідея створення згуртованого державного союзу радянських республік була глибоко інтернаціональною і близькою трудящим усіх націй.

Виставка багата резолюціями зборів трудящих Радянських республік, телеграмами В. І. Леніну про необхідність утворення СРСР, а також документами про республіканські з'їзди Рад, які приймали рішення про утворення СРСР. Зокрема, є експонати про VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який, виражаючи волю всього українського народу, прийняв резолюцію про негайне утворення СРСР і висловив бажання бачити В. І. Леніна на посту керівника загальносоюзного Радянського уряду. Тут представлені унікальні фотодокументи X Всеросійського з'їзду Рад: мандат і конспект невіголошеної промови В. І. Леніна, постановою про утворення СРСР, де з особливою силою підкреслювався ленінський принцип добровільності й рівноправності республік, збереження за кожною з них права вільного виходу із СРСР.

Одне з центральних місць на виставці займають експонати, присвячені Першому Всесоюзному з'їздові Рад, на якому представники всіх республік, що об'єднувалися, одногослосно прийняли Декларацію й Договір про утворення СРСР. Поруч з цими документами бачимо привітання 1-го з'їзду Рад Союзу РСР почесною головою з'їзду В. І. Леніну, фото М. І. Калініна, Г. І. Петровського, О. Г. Черв'якова, Н. Н. Наріманова і Звернення Президії ЦВК СРСР до всіх народів та урядів світу в зв'язку з утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Діаграми про зростання виробництва найважливіших галузей промисловості в СРСР, фото новобудов дев'ятої п'ятирічки, загальний вигляд будівництва газозбірного пункту в Оренбурзькій області, панорама Ладжинської ДРЕС на Україні, в зведенні якої брали участь представники 18 національностей, будівництво Саяно-Шушенської ГЕС, ряд фотографій про взаємопостачання і обмін промисловою продукцією між республіками — все це є ілюстрацією того, що економіка СРСР —

взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, який включає в себе народне господарство республік і розвивається високими темпами за єдиним державним планом в інтересах всієї країни і кожної республіки зокрема.

Трудящі Радянського Союзу наполегливо втілюють у життя накреслену партією програму швидкого розвитку сільського господарства, про що свідчить спеціальна таблиця зростання виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції в СРСР.

Багато експонатів розповідають про найповніше задоволення матеріальних і культурних потреб людей, показують, що в СРСР створено необхідні умови для активної участі трудящих усіх національностей у розвитку науки, техніки, культури.

Розквіт, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй та народностей — закономірне явище духовного життя радянських людей. В експозиції включено матеріали про ленінські дні науки УРСР в Москві, перебування письменників Башкирської АРСР на Україні, фестивалі дружби університетів союзних республік, присвячені 100-річчю від дня народження В. І. Леніна тощо.

Світлим і радісним життям живе нині кожна Радянська республіка. І це стало можливим завдяки В. І. Леніну і створеній ним Комуністичній партії. Ця думка червоною ниткою проходить через усю виставку, підтверджується матеріалами XXIV з'їзду КПРС, який став новою важливою віхою на шляху всебічного розвитку соціалістичних націй в СРСР, у вирішенні завдань комуністичного будівництва.

Експозиція виставки закінчується документами, які свідчать, що СРСР твердо і послідовно здійснює політику миру і дружби, відстоює ленінські принципи рівноправності народів, рішуче виступає проти всіх форм національного гноблення.

У цілому матеріали виставки «В. І. Ленін — творець СРСР» показують, що утворення СРСР за своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає значне місце в історії людства. СРСР став живим втіленням принципів пролетарського інтернаціоналізму, виявом єдності й дружби вільних націй і народностей, практичним випробуванням марксистсько-ленінського вчення з національного питання, торжеством ідей ленінізму.

Об'єднання радянських соціалістичних республік у великий братерський Союз відіграло й відіграє першорядну роль в побудові комунізму, у зміцненні оборони країни і забезпеченні свободи й незалежності народів, у зміцненні позицій соціалізму на світовій арені, в розвитку світового революційного процесу.

В. І. Головченко

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

28 червня 1972 р. Садгірський райком КП України м. Чернівців разом з Відділом історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР провели науково-теоретичну конференцію на тему «Радянська Буковина — складова і невід'ємна частина великої сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Серед запрошених були: керівники підприємств, установ і шкіл району, секретарі партійних і комсомольських організацій, голови місцевих профспілки, організацій товариства «Знання», пропагандисти, політінформатори.

Конференцію відкрив перший секретар райкому КП України О. Я. Приходнюк, який коротко охарактеризував досягнення району у ювілейному році.

З доповіддю «Радянська Буковина — складова і невід'ємна частина великої сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» виступив секретар райкому КП України В. Н. Черватюк, який докладно зупинився на історичному минулому і сучасному економічному розвитку Чернівецької області.

Партія і Уряд високо оцінили працю трудівників Буковини. На прапорі області

сяє орден Леніна. Майже 10 тис. буковинців нагороджено орденами і медалями, з них — 37 Героїв Соціалістичної Праці, 422 — кавалери ордена Леніна, 96 — орденна Жовтневої революції.

Доповідач відзначив, що трудящі нашої країни, в тому числі і Радянської Буковини, в розквіті сил йдуть до знаменного ювілею Радянського Союзу. Підготовка до 50-річчя утворення СРСР викликала серед робітників, колгоспників, інтелігенції повний приплив творчого ентузіазму.

На конференції з співповідями виступили доцент кафедри історії СРСР і УРСР Чернівецького державного університету І. А. Гриценко, наукові працівники Відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР (м. Чернівці), к. і. н. С. І. Комарницький, В. М. Ботушанський, завідуючий промислово-транспортним відділом райкому КП України М. В. Тарасенко. Письменник М. І. Бурбак розповів присутнім про розвиток національної за формою і соціалістичної за змістом культури на Буковині.

С. К.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СРСР

8 липня 1972 р. в с. Шацьку Любомльського району на Волині відбулася науково-теоретична конференція «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики».

В роботі конференції взяли участь працівники Любомльського райкому КП України та викладачі Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка.

З доповідями і рефератами виступили доценти Львівського університету В. А. Савинець, М. М. Воляннюк, професор Львівського університету М. Т. Сидорчук, перший секретар Любомльського РК КП України О. В. Пом'янов-

ський, перший секретар Любомльського райкому ЛКСМУ І. С. Филімонюк, керівник районного клубу інтернаціональної дружби, завуч Шацького лісного технікуму Н. Г. Чумака.

В роботі конференції взяв участь і виступив ректор Львівського університету, професор М. Г. Максимович. Присутні ознайомилися з роботою районного клубу, оглянули виставки «Природа і фантазія», «Фауна і флора», які обладнані в Шацькому лісному технікумі, а також подивилися виставу «Трибунал» в постановці артистів Волинського обласного музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

І. П. Максимук

100 РОКІВ НА СЛУЖБІ НАРОДУ

(100-річчя Херсонської обласної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького)

На початку 1871 р. з ініціативи найосвіченішої і впливової частини місцевої громадськості на чолі з Г. М. Ге, братом відомого російського художника, у Херсо-

ні почало формуватися бібліотечне товариство.

В статуті бібліотеки вказувалося, що вона «засновується з метою подання жи-

телям м. Херсона і його околиць якнайбільшого полегшення в справі самоосвіти»¹.

Для читачів бібліотеку відкрили 18 червня 1872 р. Дві шафи ледве заповнені книжками, невеличкий стіл, кілька стільців — такий був початковий її вигляд. 25 років бібліотека розміщувалась у наймих квартирах, поки в 1897 р. на пожертвувані кошти було побудовано спеціальне приміщення. В зв'язку з переходом у нове приміщення до бібліотеки поступили книги від місцевих та інгородних організацій і установ, в тому числі від ряду бібліотек Росії — Саратова, Воронежа, С.-Петербурга, Нижнього Новгороду. Свої твори надсилали й автори. Крім того, завдяки зусиллям дирекції Академія і вчені надсилали безкоштовно свої видання. Таким чином, у м. Херсоні, де не було жодного вищого учбового закладу, поступово сформувалось громадське книгосховище, яке за кількістю книжкового фонду (41 тис. томів) в 1902 р. посідало сьоме місце в країні, а за кількістю виданих читачам книжок — друге.

Про високий рівень бібліотечної справи у м. Херсоні наприкінці сторіччя свідчить той факт, що туди неодноразово відряджались працівники інших губернських бібліотек для ознайомлення з досвідом роботи.

Масова робота бібліотеки часто мала революційний зміст. У 1905 р. на її вечорах брав активну участь О. Я. Закушняк (пізніше зачинатель радянського мистецтва художнього читання), який читав твори письменників, що викривали реакційну суть царського самодержавства. Про один з численних таких вечорів свідчить телеграма жандармського ротмістра департаменту поліції: «...в залі громадської бібліотеки відбувся концерт, в якому взяв участь прапорщик запасу Закушняк, який прочитав оповідання, зміст якого не встановлено: оповідання це подіяло збудливо на присутніх, які... почали співати «Марсельезу» і кричати: «Геть самодержавство, геть Миколу II, поліцію, війну», демонстрація продовжувалася з виходом публіки на вулицю...»²

В очах місцевої адміністрації бібліотека була січем революційних настроїв. Тому в 1905—1906 рр. їй було категорично заборонено проводити лекції та літературні вечори. У травні 1907 р. директора бібліотеки В. К. Шейнфінкель було заарештовано і ув'язнено, а в 1909 р. знято з посади директора бібліотеки. Пояснюючи утиски і сваволу самодержавної адміністрації стосовно бібліотеки, в своїх звітах дирекція вказувала, що причина — «...в тому устрої російського життя, який далеко не сприяв поширенню наукових

істин і здорових понять шляхом живого слова та вільного обміну думками»³.

Став бібліотечною справою докорінно змінився після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли партія більшовиків і робітничо-селянський уряд на чолі з В. І. Леніним зробили книжкові багатства країни загальним надбанням трудящих та визначили бібліотечну справу справою державного значення. У 1918 р. фонд бібліотеки налічував 114 тис. томів — ці багатства належали народу. Були організовані загальноосвітні курси для широкої публіки. Керівникам пунктів лікнепу видавалась необхідна методична література, а для учнів шкіл влаштовувались культурно-освітні вечори, читались лекції з найактуальніших питань. У читальному залі вперше було застосовано, як метод пропаганди книги, художні розповіді, що викликали великий інтерес слухачів.

1921 р. показники роботи бібліотеки досягли небувалого рівня — вона обслуговувала 5 тис. читачів, яким було видано 275 тис. примірників книг, журналів та газет. У січні 1923 р. бібліотеку реорганізовано у центральну міську і переведено на державний бюджет.

На час I Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників (1926 р.) Херсонська центральна бібліотека була в числі найбільших бібліотек державного значення і виконувала функції міжнародної і центральної, як організаційно-методичний центр усіх політосвітних бібліотек округу. 1936 р. їй присвоєно ім'я О. М. Горького.

Перед Великою Вітчизняною війною бібліотека займала одне з провідних місць на Україні за обсягом і змістом роботи. Її книжковий фонд налічував 300 тис. томів основних творів друку, величезний архів періодичної преси. На той час послугами бібліотеки користувались майже 10 тис. чоловік.

Німецько-фашистські окупанти завдали тяжких ран бібліотечі: пограбували найціннішу літературу, більшість архіву періодики — знищили.

У перші ж дні після визволення міста від фашистів вона приступила до роботи. Вдалося зібрати понад 85 тис. книг.

Згідно з постановою Раднаркому республіки (листопад 1944 р.) бібліотеку реорганізовано в обласну та покладено на неї функції організаційно-методичного центру бібліотечної справи в області, а з 1966 р., відповідно до нового статуту, вона стала науковою бібліотекою. Нині — це організаційно-методичний і координаційний орган діяльності бібліотек всіх відомств та організацій, які знаходяться на території Херсонщини, науковий центр з питань бібліотекознавства. Зараз її фонд має близько 800 тис. томів, обслуговує понад 14 тис. читачів. Щороку бібліотека видає понад 350 тис. книг.

¹ Устав Херсонской общественной библиотеки, Херсон, 1875.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1905, спр. 2000, ч. 6, арк. 22.

³ Отчет Херсонской общественной библиотеки за 1904 г., Херсон, 1905, стор. 8.

Багато вже зроблено бібліотекою для створення чіткої системи бібліотечно-бібліографічного обслуговування міста і області, громадського Інституту підвищення кваліфікації кадрів бібліотек, об'єднання бібліографів, ради по комплектуванню громадських книжкових фондів тощо.

15 червня ц. р. громадськість міста урочисто відзначила 100-річчя обласної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького.

В приміщенні бібліотеки гості ознайомилися з її виданнями, виставками, стендами, що відбивають шлях становлення цього визначного осередку культури, розкривають зміст і форми його роботи, побували на зустрічах з читачами, представниками старших поколінь бібліотечарів, поділилися творчими планами та прочитали свої твори, присвячені бібліотеці. Представник Херсонської секції літературного об'єднання старих більшовиків при Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Й. Н. Балашанський від імені колишніх читачів бібліотеки вітав її колектив та розповів про роботу бібліотеки в 20—30-х роках.

Члени секції піднесли бібліотеці в дар унікальну добірку фотографій О. М. Горького.

В цей день особливо багато надійшло посилок з книгами від різних видавництв Радянського Союзу (близько 7 тис. томів). Деякі з них вже включено в основний бібліографічний фонд, багато книг передано будівникам Всесоюзної ударної будови — Каховської зрошувальної системи, а також укомплектовано близько п'ятиде-

сяти бібліотечок для сіл, де немає стаціонарних бібліотек.

Відкрив збори і тепло поздоровив бібліотечарів та читачів заступник голови облвиконкому Л. В. Данилов. Була прочитана доповідь «100 років служіння народу».

Вітального листа від імені обкому КП України та облвиконкому зачитав секретар обкому партії О. Е. Касьяненко. Виступили з вітаннями представники громадських організацій міста, гості з районів, працівники бібліотек Миколаєва, Кіровограда, Одеси, Дніпропетровська, були зачитані вітання з бібліотек Москви і Магадана, Риги й Костроми та інших братніх республік.

Велика група працівників бібліотеки відзначена почесними грамотами, грошовими преміями, цінними подарунками.

16 червня в приміщенні Будинку політичної освіти обкому КП України відбулася науково-практична конференція бібліотечних працівників області, присвячена 100-річчю ювілею бібліотеки.

На відзнаку цього ювілею викарбовано нагрудний значок, випущено поштовий конверт та листівку, знято телефільм, видано історію, путівник бібліотеки та ін.

Відзначення 100-річчя Херсонської державної обласної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького перетворилося в свято всіх тих, хто любить книгу, вбачає в ній невичерпне джерело знань, духовного збагачення, політичного гарту.

О. М. Хропач

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ В с. СМІЛОМУ НА СУМЩИНІ

Головне завдання краєзнавчого музею в ідеологічній роботі серед трудящих, в їх ідейному вихованні та культурному розвитку — показати природу, історичне минуле й сучасне життя свого рідного краю, свого села чи міста. До таких музеїв належить і наш народний краєзнавчий музей у с. Смілому Роменського району Сумської області.

Музей був створений в 1962 р. на громадських засадах силами вчителів і учнів Смілівської середньої школи та громадських активістів села. Він розрісся з краєзнавчого куточка, що виник при середній школі. Ініціаторами створення музею були вчитель історії цієї школи М. Т. Москалець і вчитель географії й природознавства А. Ф. Каплун. Активну участь у збиранні матеріалів та оформленні експозиції музею брали також учні старших класів цієї школи. В музеї є відділи: природи, історії дожовтневого періоду та історії радянського суспільства.

У відділі природи експонуються матеріали, які розповідають про найдавніше

геологічне минуле села і оточуючого його району та про рослинний і тваринний світ нашого краю.

У відділі історії дожовтневого періоду розміщені матеріали, які відтворюють цікаві сторінки з минулого Смілівщини, починаючи з стародавніх часів і кінчаючи епохою розвитку капіталізму. Про історичне минуле нашого краю свідчать археологічні знахідки й пам'ятки матеріальної та духовної культури, які виявлені в районі, де знаходиться с. Сміле, або так званому Посуллі. Залишки поховань людини та інші археологічні знахідки, виявлені на території цього району свідчать про те, що тут жили люди ще в період неоліту. Особливо багате Посулля пам'ятками скіфського періоду. Цінний матеріал про життя племен скіфського періоду на території нашої місцевості дали розкопки групи могил і стародавнього скіфського поселення біля с. Басівки Роменського району, відомого під назвою Басівського городища. Деякі матеріали розкопок цього городища експонуються і в нашому

музеї. Тут же на стіні — репродукція Е. П. Мінюри «У таборі скіфів».

Численні матеріали, що експонуються в музеї, відтворюють побут і культуру наших предків-слов'ян та їх героїчну боротьбу проти класових гнобителів та іноземних загарбників—печенігів, половців, татаро-монголів та ін. Експонуються також картини та ілюстрації, які розповідають про героїчну боротьбу селян і славних героїв нашого народу — запорозьких козаків проти татаро-монгольських, польсько-шляхетських та шведських загарбників. Зокрема, подано ілюстрацію «Напад українських селян на шведів» і документальний матеріал, який розповідає про героїчну оборону Смілого від шведських загарбників на початку XVIII ст., репродукцію портрета та декілька інших матеріалів про народного героя, одного з керівників гайдамацьких повстань, мужнього борця проти кріпосницького гноблення селян Семена Гаркушу, який діяв у другій половині XVIII ст. із своїм загоном на території Роменщини, а Сміле було одним з опорних його пунктів. Народна пам'ять зберегла назви тих місць, де діяв Гаркуша. Так, на хуторі Гаї Роменського району і досі стоїть дуб, який зберігся в пам'яті народній під назвою «Дуб Гаркуші».

Матеріали про містечко Сміле, які експонуються в музеї або зберігаються в його фондах, підтверджують, що Сміле, як населений пункт, відоме з XVII ст. В 1764 р. Сміле належало Лубенському полку, а в 1780 р. входило до складу Конотопського повіту. В Смілому розміщалося духовне управління і був чоловічий монастир. Цікавими є матеріали, які характеризують містечко Сміле в XIX ст. і на початку XX ст. як кустарно-ремісничє і торговельне містечко тодішньої Полтавської губернії.

За переписом 1897 р., в Смілому мешкало 7065 жителів, було 6 церков, лікарня, багато торгових «лавок», базар, 4 ярмарки і понад 60 вітряних млинів. Крім того, в с. Протасівці, яке входить тепер до складу Смілівської сільради, налічувалося 2870 чол. населення і в хуторах, що примикали до Смілого,—1758 чол. Таким чином, у Смілому разом з Протасівкою і хуторами було 11693 чол. населення¹.

У музеї експонується репродукція картини Н. М. Кизенка «Містечко Сміле в XIX ст.», на якій зображено частину Смілого з трьома монументальними будовами-церквами і поруч — селянські халупи. А всього в Смілому було до революції аж 7 церков, при яких було чимало попів та інших духовних осіб. Тут же подається ряд фотографій дореволюційного Смілого і текстових матеріалів, що розповідають про те, в яких безпросвітних злиднях жили сміляни до Жовтневої революції. Землекористування було вкрай несправедливе.

¹ С. И. Лысенко. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии, вып. 2, Одесса, 1900, стор. 59.

60% землі належали купцям, поміщикам і куркулям. Селяни обробляли землю найпримітивнішими знаряддями, зразки яких експонуються, і одержували дуже низькі врожаї. Експонується також ряд зразків ремісничих знарядь праці, посуд, одяг, прикраси та інші речі, що характеризують життя і побут дореволюційного села. Неймовірно низький був його культурно-освітній рівень. Це підтверджують, наприклад, такі статистичні матеріали, які містяться в експозиції музею: згідно з даними земського перепису від 1888 р., в Смілому на 6504 чол. населення було письменних лише 835, на 3234 чоловіків письменних було 790 чол. і на 3270 жінок письменних було всього 45, що становило лише трохи більше одного процента письменності серед жінок. У селі була тоді лише одна церковно-приходська школа. Згідно з даними за 1914 р., в селі була тільки одна бібліотека, яку відвідувало всього 48 читачів.

Наступні розділи експозиції, що характеризують дожовтневий період, розповідають про початок революційного робітничого руху, про першу буржуазно-демократичну революцію в Росії 1905—1907 рр. і про революційну боротьбу робітників і всіх трудящих за періоду реакції і нового революційного піднесення.

Розділ про революцію 1905—1907 рр. починається репродукцією картини І. Владимиrowa «9 січня 1905 р. біля Зимового палацу». Під час революції 1905—1907 рр. на Сумщині, так само як по всій країні, відбувались мітинги, демонстрації, страйки і збройні виступи робітників, революційні виступи селянства і т. д. Значну участь у цих подіях брали і жителі Смілого. Наприклад, з циркулярного розпорядження Полтавського губернатора «Про розшук різних осіб політично неблагонадійних» видно, що в Смілому 13 і 18 грудня 1905 р. відбулися народні мітинги. Полтавський губернатор дав розпорядження про негайний арешт якомога більшої кількості учасників мітингів і вислання їх в адміністративному порядку.

Далі експонуються матеріали, які характеризують період реакції і нового революційного піднесення в Росії. Завершується експозиція відділу історії дожовтневого періоду показом матеріалів про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції й повалення самодержавства в Росії та про те, як була зустріта ця подія в Смілому.

Відділ історії радянського суспільства знайомить відвідувачів з героїчною боротьбою трудящих нашої країни, зокрема Смілівщини, напередодні й під час Великої Жовтневої соціалістичної революції, в період воєнної інтервенції і громадянської війни, висвітлює життя краю в роки соціалістичного будівництва.

Експозиція цього відділу розпочинається знаменитими «Квітневими тезами» В. І. Леніна, в яких він розвинув і теоретично обґрунтував стратегічний план боротьби

за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Поруч—фото-портрети одного з перших організаторів боротьби за встановлення Радянської влади на Роменщині, голови підпільного повітового партійного комітету С. С. Шучки, першого голови Смілівського волверкому І. Ф. Мірошніченка, перших організаторів Радянської влади в містечку Смілому і борців за її зміцнення О. І. Романовського, В. П. Кравченка та інші матеріали. Подано також портрети прославленого полководця Червоної Армії М. Ф. Фрунзе та героя громадянської війни Г. І. Котовського, під керівництвом яких загонами Червоної Армії разом з партизанами Роменщини в 1921 р. під селами Беседівкою та Хоружівкою (тепер Недригайлівського району) було розгромлено махновську банду Щуся та інші банди, які оперували на Роменщині. Тут же експонується присвячена цим подіям репродукція з картини М. М. Колосова «Фрунзе в Смілому». Поруч з портретами Фрунзе й Котовського подано також портрет нашого славного земляка-роменчанина, уродженця с. Хмелова—героя громадянської війни, кавалера 4-х орденів бойового Червоного Прапора, І. Ф. Федька. Серед інших матеріалів звертає на себе увагу плакат «Активні борці за владу Рад на Роменщині». З наших земляків-смілян на плакаті вміщено фотографію одного з активних борців за владу Рад у Смілому, командира місцевого партизанського загону в 1918—1919 рр. О. І. Романовського.

Особливий інтерес становлять фотокопії документів періоду громадянської війни. У вітрині розміщена деяка зброя періоду громадянської війни та червоноармійський одяг.

Далі експонуються матеріали, які характеризують становище країни після воєнної інтервенції та громадянської війни, фотокопія Декларації про утворення Союзу РСР від 1922 р., матеріали, які розповідають про скорботні дні січня 1924 р., коли трудящі Смілівщини дізналися про смерть В. І. Леніна.

Численні експонати відділу розповідають також про героїзм трудящих нашої країни, зокрема Смілівщини, в період соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства й ліквідації куркульства як класу, про зміцнення колгоспного ладу на селі й поліпшення матеріального добробуту, народної освіти та культурного рівня колгоспників перед Великою Вітчизняною війною. Серед цих матеріалів привертають увагу схема розташування в 1933 р. колгоспів на території с. Смілого та інші матеріали. На території с. Смілого у той час існувало 9 дрібних колгоспів, які поступово укрупнялися, а в 1960 р. на базі кількох уже укрупнених колгоспів був створений один великий колгосп «Прогрес», що є тепер великим механізованим високопродуктивним господарством.

Розділ експозиції «Велика Вітчизняна війна» розповідає про героїчну боротьбу радянського народу, зокрема трудящих Смілівщини, проти німецько-фашистських загарбників, про звірства фашистських окупантів на тимчасово окупованій території та про частини Радянської Армії, її бійців і командирів, які визволяли Сміле від фашистських варварів. Тут експонуються матеріал із Смілівської районної газети «Соціалістичні лани» від 1944 р. про боротьбу жителів Смілівщини проти фашистських загарбників і про звірства фашистських варварів у Смілому і в районі, фотопортрети учасників партизанської боротьби, комуністів і радянських активістів, які були розстріляні фашистськими катями, фотопортрет Героя Радянського Союзу, уродженця с. Хмелова І. К. Северина, який загинув на фронті в 1943 р., та інші матеріали.

Наступні розділи експозиції розповідають про досягнення колгоспу та різних підприємств села в післявоєнний період, про передових людей праці смілівського колгоспу «Прогрес», про відзначення трудящими села знаменної історичної дати—50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, про досягнення села в галузі розвитку освіти, культури та охорони здоров'я трудящих.

Серед матеріалів—«Схема розташування колгоспу «Прогрес», фотографії, що характеризують техніку й механізацію цього господарства, фотографії передових людей колгоспного виробництва, зокрема тих, які нагороджені за свої трудові подвиги орденами і медалями. А таких у колгоспі «Прогрес» 17 чол. Серед них—голова колгоспу М. Г. Сарана, заступник голови колгоспу, секретар партійного комітету В. Г. Стадник, старший зоотехнік колгоспу В. І. Білоножка, доярка Н. С. Вишневецька, ланкова К. Х. Дем'янченко, тракторист О. Ф. Передерій та ін.

Цікавими є експонати, які характеризують розвиток народної освіти, культури села та охорони здоров'я трудящих. Серед них привертає увагу фотомонтаж, присвячений Народній артистці УРСР Олександрі Петрівні Жилі, яка народилася в Смілому. У вітринах можна побачити унікальне зібрання книг з дарчими написами і автографами їх авторів. Це твори багатьох письменників, які надіслали їх на адресу музею і школи.

7 листопада 1967 р. трудящі Смілого, як і весь радянський народ, урочисто відзначили знаменну історичну дату—50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цій даті присвячені ілюстративні матеріали, які займають визначне місце серед експонатів музею, зокрема фотографії урочистих зборів, демонстрації і мітинги трудящих Смілого в дні святкування піввікового ювілею Радянської влади в нашій країні.

В період підготовки до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна

в музеї був оформлений новий розділ експозиції, в якому висвітлюється життя й революційна діяльність великого вождя трудящих всього світу, засновника й організатора Комуністичної партії й Радянської держави В. І. Леніна.

Розділ експозиції, присвячений життю й революційній діяльності Володимира Ілліча, завершується показом матеріалів про перемогу ленінського плану побудови соціалізму в Радянському Союзі та про успіхи радянського народу, в тому числі трудящих Смілівщини, в будівництві комунізму в нашій країні.

В цілому експозиція відділу історії радянського суспільства завершується матеріалами про трудові досягнення колгоспу «Прогрес», про ті чудові успіхи у виконанні накреслень 8-ї п'ятирічки, з якими прийшов колгосп до історичного XXIV з'їзду КПРС і про величезні плани, за виконання яких бореться колгосп у 9-й п'ятиріччї. Ці матеріали показують, що колгосп «Прогрес» — це механізоване високопродуктивне багатогалузеве господарство, яке одержує тепер біля 2 млн. крб. прибутку на рік. На озброєнні колгоспу є десятки тракторів, комбайнів, автомашин, електромоторів та іншої складної техніки. Колгосп з кожним роком збільшує виробництво та продаж державі продуктів рослинництва і тваринництва. Експонуються також матеріали про новаторів колгоспного виробництва та про розвиток народної освіти, культури та охорони здоров'я трудящих с. Смілого. Матеріали ці показують, які величезні зміни відбулися в селі за роки Радянської влади. Давно вже покінчено з таким ганебним явищем як неписьменність населення села. В Смілому з прилеглими хуторами працює тепер 4 школи. В селі — 3 бібліотеки, лікарня, дитячий садок, радіовузол, музей, а також ряд підприємств і торгових точок. До знаменної історичної дати — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на кошти колгоспу побудований і став до ладу Будинок культури на 600 місць. Крім того, на території сільської Ради є ще один клуб.

Значно змінилися життя і побут хліборобів. Вони живуть у гарних будинках, матеріально забезпечені, багато з них мають у користуванні мотоцикли, телевізори, радіоли, пральні машини, газові установки і багато інших машин і приладів, що обслуговують культурно-побутові потреби населення. Лампочки Ілліча сяють у всіх будинках колгоспників.

За час існування музею в ньому побувало близько 13 тис. відвідувачів, якими є не лише сміляни, а й жителі багатьох інших сіл і міст Радянського Союзу.

З метою ознайомлення учнів з місцевим матеріалом учителі смілівських шкіл проводять у музеї уроки з історії, географії, природознавства та інших предметів.

Матеріали музею широко використовуються для науково-атеїстичної пропаганди, зокрема археологічні та краєзнавчі матеріали.

В музеї відбуваються зустрічі з учасниками революційних подій, старими комуністами, учасниками Великої Вітчизняної війни, передовими людьми праці та іншими визначними людьми.

Матеріали музею широко використовуються в лекційній пропаганді поза стінами музею. Так, наприклад, музейні матеріали використовувались при читанні лекцій про 50-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні, про 30-річчя початку партизанського руху на Сумщині, про 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, про 25-річчя визволення України і 25-ту річницю визволення Роменщини від німецько-фашистських загарбників. Тепер використовуються наявні музейні матеріали, а також підбираються нові для гідної зустрічі великої історичної дати — 50-річчя утворення Союзу РСР.

Робота музею тісно поєднується з діяльністю лекторської групи села, з виховною роботою в школах. Усе це сприяє високому ідейному вихованню трудящих, зокрема молоді.

Д. А. Завгородній

ПРО НОВІ ПЛИТОВІ МОГИЛЬНИКИ ПІВДЕННОГО УЗБЕРЕЖЖЯ КРИМУ (1965—1969 рр.)

Плитові могильники відомі на території всього середньовічного Криму, починаючи з VIII—IX ст. — періоду становлення тут християнства, і є характерними для цього району аж до пізнього середньовіччя. Вони однаковою мірою трапляються в передгір'ях, у гірських районах і на Південно-

му березі Кримського півострова, подібно як і на Східному узбережжі та Керченському півострові¹.

¹ Махнева О. А. О плитовых могильниках средневекового Крыма, К., 1968, стор. 165.

Зараз плитові могильники Південного берега вивчені непогано. Кількісно вони значно переважають над такими ж могильниками гірської і передгірської частин Криму. Поряд з могильниками Південного берега, дослідженими наприкінці XIX — в першій половині XX ст. (у Кекенейзі, урочища Катра-Ташлар, Бал-Гота, Суук-Су, Корейзі, Артеці, Партеніті, Алушті) у 1965—1968 рр. Гірським загonom Кримської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Домбровського, вивчалися нові плитові могильники Кримського Південного берега. Жоден з них не був досліджений повністю. Багато їх було зруйновано під час будівельних робіт, деякі чекають на своє подальше дослідження.

До нових могильників Південного берега вчені відносять такі: у с. Лучистому, де відкрито 17 могил, на горі Ай-Тодор, — 12 могил, у Гурзуфі — 5 могил, у Верхній Масандрі — 1, в Ореанді — 14, на горі Хачла-Каяси (біля Ореанди) — 2, у Симейзі — 3, у с. Бекетові — 34 і, нарешті, в Ласпі (прибережний могильник) — 6 могил².

Зазначені могили, як і ті, що вже відомі у цьому районі, облицьовані й перекриті сланцевими чи вапняковими, зрідка травертиновими, плитами, інколи цеглою (Гурзуф) чи покрівельною черепицею (Ореанда). Останні за будовою та обрядом залічуються до плитових могильників.

За формами нові плитові могильники можна поділити на такі типи:

1. Витягнуті у плані у вигляді трапеції, що звужується біля ніг (Ласпі, на горі Хачла-Каяси, в Ореанді, Гурзуфі, с. Лучистому, Бекетові, Симейзі, на горі Ай-Тодор). Ця форма найбільш поширена і трапляється у всіх могильниках. 2. Прямокутні в плані (Ореанда, Масандра). 3. З гострим кутом біля узголов'я (Гурзуф). 4. З заокругленими кутами біля

узголов'я (Гурзуф, Бекетове). 5. З заокругленими кутами біля ніг (Ай-Тодор). 6. Бочкоподібних окреслень з розширенням у середній частині (Бекетове, Ай-Тодор).

Надмогильні плити тут не трапляються. Лише в Ласпі на рівні давньої денної поверхні лежали примітивні плити з грубо обробленого вапняка, що були покладені поверх перекриттів та ґрунтового наспилу могл.

Треба думати, що й в інших випадках місцезнаходження кожної могили якимось чином відмічалось, можливо, хоча б звичайним каменем. В усіх похованнях добре простежуються загальні риси. Так, наприклад, всі мають одну орієнтацію — головою на захід, інколи з деякими відхиленнями на південь чи північ. Зовсім східної, північної чи південної орієнтації у цих могильниках не виявлено. Поховані лежать на спині з витягнутими ногами. Рук, як правило, складені на грудях чи животі; подекуди одна рука витягнута вздовж тулуба, за винятком Бекетового, де не було жодного поховання з витягнутими руками.

Поодинокі поховання в могилах зустрічаються дуже рідко (Ласпі, Бекетове). Як правило, в кожній з них знаходились від двох до п'яти чоловік, інколи число їх досягає одинадцяти (Ласпі, Масандра). Поховання, звичайно, не одночасні: при наступних кістки попередніх відсувалися в бік. Виняток становить лише одне поховання у с. Бекетовому, де кістки попередніх були укладені зверху, на кістках останнього.

У Ласпі був випадок поховання дорослого у дитячій могилі. Траплялися також перекриття ґрунтової могили плитовою, причому покрівля останньої служила дном для першої.

У Бекетовому є декілька могил, у яких покрівельні матеріали нижньої служили дном для верхньої. Деформованих черепів тут не знаходили. Черепи — європейського типу, багато з них добре збереглися. Інвентар могил незначний: перстні, натільні хрестики, гудзики, сережки, інші дрібні предмети, типові для плитових могильників Криму. Виняток складає лише Бекетовський могильник, де інвентар більш різноманітний.

Знайдені також й різні посудини XIII—XV ст., що властиві далеко не всім плитовим могильникам розвинутого середньовіччя. Біля с. Лучистого були знайдені гончарні посудини без ознак поливи: глечки з однією ручкою й куволь зі зливом, схожим на злив ойнохойї. У Ласпі, Ореанді, Масандрі, Симейзі знайдені в основному полив'яні посудини. Серед них — піали, покриті поливою жовтого, світлового і зеленого тонів, з врізним геометричним орнаментом. Інколи трапляються також і зображення птахів.

В Ореанді та Бекетовому всередині могл знайдені також уламки плінф, черепиць і піфосів з накресленою однаковою

² Когонашвили К. К. и Махнева О. А. Раскопки у подножия горы Демирджи. — Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., К., 1967, стор. 194; іх же. Раскопки на Бекетовском могильнике. — Археологические исследования на Украине в 1968 г., К., 1971, стор. 85—88; Домбровский О. И. Отчет Южнобережного отряда Крымской экспедиции Института археологии АН УССР, 1966. — Архив Крымского отдела Института археологии АН УССР, № 68; його ж. Средневековый храм в Массандре. — Археологические исследования на Украине в 1967 г., К., 1968, стор. 70; Е. А. Паршина. Средневековый храм в Ореанде. — Там же, стор. 65; ії ж. Средневековые памятники на побережье от Голубого Залива до Ялты. — Там же, стор. 61; О. А. Махнева. Средневековые памятники на побережье от Ласпи до Голубого Залива. — Археологические исследования на Украине в 1967 г., стор. 53.

монографією, яка розшифровується таким чином: «Ісусе Христосе — допоможи!».

На основі археологічних матеріалів нові плитові могильники можна датувати X—XII ст. (Бекетове) і XIII—XV ст. (Ласпі, Симеїз, Ореанда, Масандра та ін.).

Плитові могильники Південного узбережжя, як правило, були з'єднані з невеликими храмами одноабсидними однонефними каплицями, архітектурна особливість яких полягає в тому, що вхід завжди був розташований у південній стінці й, як правило, біля південно-західного рогу. Майже всі вони мають залишки фрескового розпису. Плитові могильники

не раз знаходили всередині храмів. У двох випадках (на горі Ілляс-Қая і в Масандрі) такі могили з великою кількістю повторних поховань були охоплені акросоліями, що вказує на особливе значення цих могильників серед інших.

Як уже зазначалося вище, плитові могильники Південного берега Криму вивчені фрагментарно. Тимчасом дальше дослідження поховального обряду, інвентаря, антропологічних даних може стати цінним матеріалом для вивчення середньовічного населення Таврії.

О. О. Махньова.

РЕЗЮМЕ

Г. М. Окладной. XXIV съезд КПСС об укреплении Советского государства и дальнейшем развитии социалистической демократии.— Автор исследует проблемы дальнейшего развития Советского государства и социалистической демократии как важнейшие задачи КПСС.

О. В. Моисеев. Содружество воинов разных национальностей СССР в боях за освобождение Украины (1943—1944 гг.).— Победы советских войск на Украине в годы Великой Отечественной войны являются ярким выражением героизма, мужества и отваги советских воинов — представителей различных национальностей. Автор наводит многочисленные примеры.

Алтай Сармурзин. Братские связи Украины и Казахстана.— Используя многочисленные фактические материалы, автор раскрывает огромное значение дружбы и сотрудничества советских республик, в частности Украины и Казахстана, в деле коммунистического строительства.

А. К. Панкеев, Э. Я. Матров. Достижения Советской Эстонии.— Кратко характеризуя исторический путь Эстонии, ее Коммунистической партии, авторы рассказывают об успехах, достигнутых Советской Эстонией в семье братских республик СССР.

Ф. М. Непийвода.— Увековечение памятных исторических мест на Черкасщине.— Автор излагает опыт монументальной пропаганды в Черкасской области.

Н. Ф. Котляр.— История денежного рынка Украины XVI в. в письменных памятниках. На материале широкого круга архивных и опубликованных письменных источников, с привлечением данных исследования нумизматических комплексов — монетных кладов — автор рассматривает основные номиналы обращения и системы денежного счета на рынке украинских земель XVI в. В статье подвергнут анализу также качественный состав монетного обращения на Украине и установлены денежные курсы тех времен. Изучение особенностей обращения и счета монет на Украине проведено на фоне аналогичных процессов в Белоруссии, Польше и Литве.

SUMMARIES

G. M. Okladnoi. The XXIV Congress of the CPSU on Consolidation of the Soviet State and Further Development of Socialist Democracy.— The author investigates the problems of the further development of the Soviet State and socialist democracy as the most important tasks of the CPSU.

O. V. Moiseev. Fighting Cooperation of Soldiers of Different Nationalities of the USSR in the Battles for Liberation of the Ukraine (1943—1944).— Victories of the Soviet troops in the Ukraine during the years of the Great Patriotic War are a right expression of heroism, courage and bravery of the Soviet soldiers — representatives of different nationalities. The author provides numerous examples.

Altai Sarmurzin. Fraternal Relations of the Ukraine and Kazakhstan.— Using numerous documentary materials, the author reveals a great significance of friendship and cooperation of the Soviet republics, in particular the Ukraine and Kazakhstan, in the cause of Communist building.

A. K. Pankseev, E. Ya. Matrov. Achievements of Soviet Estonia.— Characterizing in brief the historical part of Estonia, its Communist Party, the author informs us on the successes of Soviet Estonia achieved in the family of sister republics of the USSR.

F. M. Nepiyvoda. Immortalization of Memorable Historic Places in the Cherkassy Region.— The author shares an experiment of monumental propaganda in the Cherkassy region.

N. F. Kotliar.— History of the Money Market in the Ukraine of the 16th Century in Written Monuments. On the material of numerous archival and published written sources and involving the data on studies of numismatic complexes — monetary hoards, the author considers main circulation nominal prices and money calculation system at the market of the Ukrainian lands in the 16th century. The article also analyses the qualitative composition of the monetary circulation in the Ukraine and money rates of that time are established. The study of the circulation and monetary calculation peculiarities in the Ukraine was made against a background of the analogous processes in Bielorusia, Poland and Lithuania.

НОВІ КНИГИ

Великая сила дружбы народов. Рекомендательный указатель литературы. Политиздат Украины, К., 1972, 153 с.

ВЕНКОВ Б. С. Герои Карпат, изд-во «Карпаты», Ужгород, 1972, 207 с.

ВОДАРСКИЙ Я. Е. Промышленные поселения Центральной России в период генезиса и развития капитализма, изд-во «Наука», М., 1972, 256 с.

ВОЛКОВ И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946—1950 гг., изд-во «Мысль», М., 1972, 283 с.

ГРУШЕВОЙ К. С. Тогда в сорок первом... Воениздат, М., 1972, 208 с.

Єдність міжнародного комуністичного руху і розширення фронту антиімперіалістичної боротьби. Бібліографічний покажчик. Уклала К. М. Єрмак, Видавництво Київського університету, К., 1972, 168 с.

ЕРМАКОВ Ф. И. КПСС — организатор братского сотрудничества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма, Издательство Саратовского университета, 1972, 205 с.

Идеологическая деятельность современного империалистического государства, изд-во «Наука», М., 1972, 234 с.

В. І. Ленін і будівництво комуністичного суспільства, вид-во «Вища школа», К., 1972, 108 с.

ЛИХОЛАТ А. и ЧУГАЕВ Д. Великое единение. Политиздат, М., 1972, 135 с.

КЛЮЧНИКОВ В. І. Шляхом соціалістичної індустріалізації (Розвиток промисловості західних областей України), вид-во «Знання», К., 1972, 47 с.

МАКЛЭЙН Д. Внешняя политика Англии после Суэца, изд-во «Прогресс», М., 1972, 461 с.

НАУМОВ В. П. Летопись героической борьбы. Светская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР, изд-во «Мысль», М., 1972, 472 с.

ПОТАПЕНКО М. С. Партийная работа в деревне (1924—1925 гг.), Издательство Московского университета, 1972, 96 с.

Працею звеличені. Герої народної освіти. Збірник, вид-во «Радянська школа», К., 1972, 232 с.

Проблемы коммунистического движения. Некоторые вопросы методологии, изд-во «Мысль», М., 1972, 415 с.

САМОЙЛЕНКО В. Ф. Дружба народов — источник могущества Советских Вооруженных Сил. Воениздат, М., 1972, 176 с.

Сельское хозяйство СССР на современном этапе. Достижения и перспективы. Политиздат, М., 1972, 455 с.

СЕНЧАКОВА Л. Т. Революционное движение в русской армии и флоте в конце XIX — начале XX в. (1879—1904 гг.), изд-во «Наука», М., 1972, 216 с.

Современные международные отношения и внешняя политика Советского Союза. Учебное пособие, изд-во «Мысль», М., 1972, 335 с.

Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата. 1903—1917 гг., изд-во «Мысль», М., 1972, 328 с.

Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945—1970 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1972, 292 с.

Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1972, 439 с.

Хрестоматия по истории международных отношений. Вып. 2. Африка и Передняя Азия, изд-во «Высшая школа», М., 1972, 286 с.

ШАПОВА Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Издательство Московского университета, 1972, 215 с.

ШИНДЕРОВ Б. Комунисти і революційно-демократичні партії. (Проблеми єдності у боротьбі проти імперіалізму, за соціальний прогрес молодих і національних держав). Політвидав України, К., 1972, 102 с.

ЯКУШИНА А. П. Ленин и заграничная организация РСДРП 1905—1917, изд-во «Мысль», М., 1972, 399 с.

ПОБРАБКА.

В. Н. Ф. у тексті на стор. 115 в рядку 11 зверху прокинь. Д. ступень. Голови Раднар-
оду НРСР М. В. Фрунзе.